

Priredila Margareta Bašaragin

STAROST I ROD U VREMENU I PROSTORU
Šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas

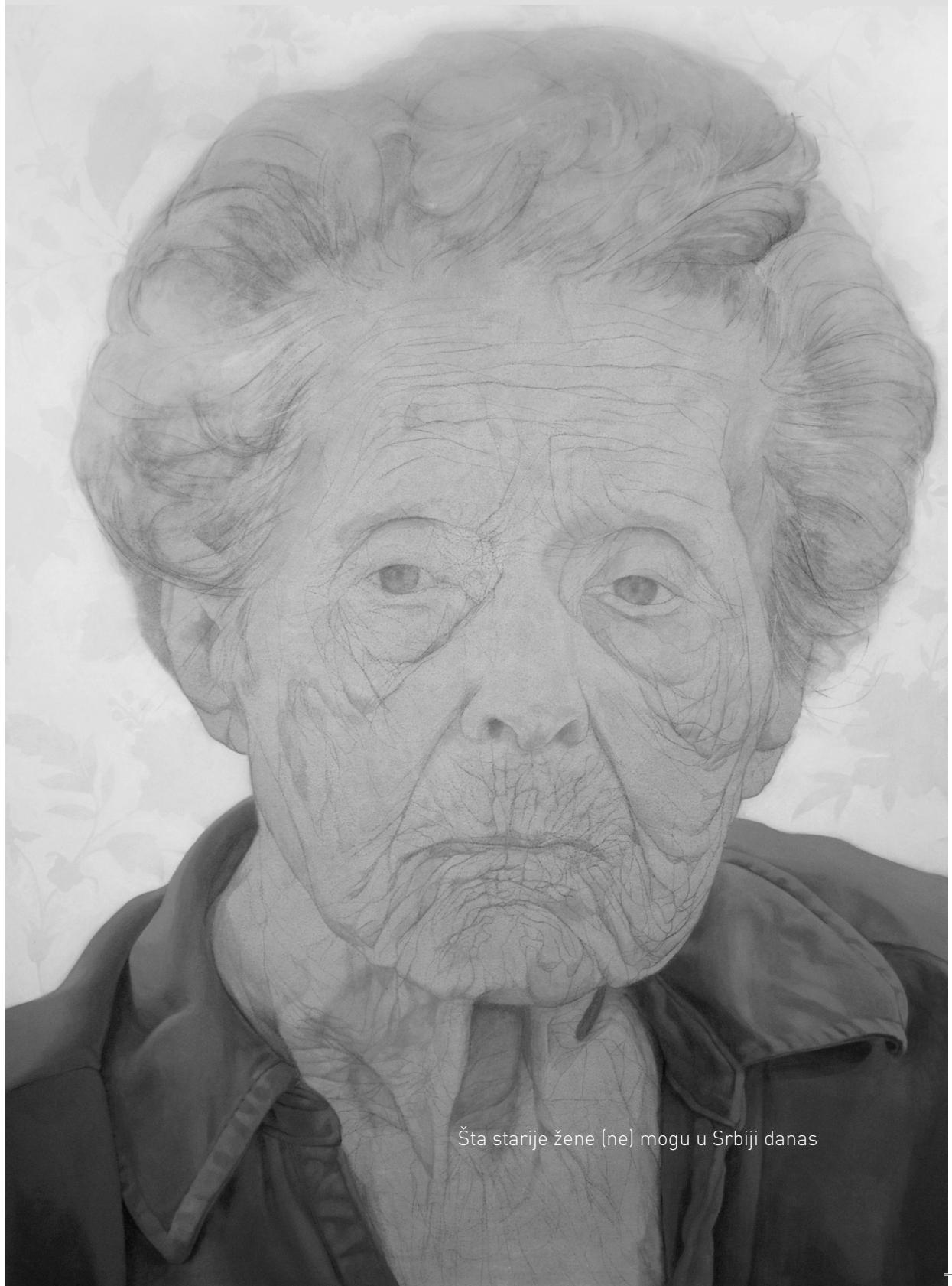
ŠTA STARIJE ŽENE (NE) MOGU U SRBIJI DANAS

isbn 9788671881999

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“
www.zenskestudije.org.rs
Futura publikacije
www.neusatz.rs
office@neusatz.rs

Šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas

Starost i rod u vremenu i prostoru: šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas?
Uredila: Margareta Bašragin

Izdaju: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije

Za izdavače: Svenka Savić

Recenzije: Vera Vasić, Smiljana Milinkov

Lektura i korektura: Nataša Belić

Prevod na engleski jezik: Vesna Gerić

Prelom, dizajn i naslovna stranica: Relja Dražić

Umetničke fotografije u knjizi akademske slikarke Jelene Bulajić prema odbiru Sanje Kojić Mladenov, kustoskinje Muzeja savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad; ostale fotografije lična arhiva i dokumentacija ŽSI.

Štampa: Futura. d.o.o. maj 2021.

„Objavlјivanje ove publikacije podržala je Ekumenska inicijativa žena iz Omiša, Hrvatska. Pisani tekstovi objavljeni u publikaciji odražavaju isključivo stavove njihovih autora/-ica i ne predstavljaju nužno i službene stavove Ekumenske inicijative žena.“

ekumenska inicijativa žena
ecumenical women's initiative

„Ekumenska inicijativa žena (EIŽ) hrvatska je neprofitna organizacija koja kroz svoj program dodjele finansijskih potpora podržava projekte i razvoj bazičnih organizacija kojima upravljaju žene, te teologinje u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, na Kosovu i u Srbiji. EIŽ je posvećena osnaživanju uloge žene u jačanju civilnog i međureligijskog dijaloga, te potencijala vjere kao pozitivnog faktora socijalne promjene kroz izgradnju mira i pomirenja. S obzirom na svoj regionalni profil, EIŽ osigurava aktivisticama iz svoje mreže mogućnost susreta, te razmjenu iskustava s ciljem veće vidljivosti njihova rada i veće mogućnosti za pristup resursima.“

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

305-055.2-053.9(497.11)(082)

COBISS.SR-ID 38856713

STAROST I ROD U VREMENU I PROSTORU

Šta starije žene (ne) mogu
u Srbiji danas?

Uredila

Margareta Bašaragin

Novi Sad, 2021.

ZAHVALNICA

Zahvaljujem Ekumenskoj inicijativi žena iz Omiša na finansijskoj podršci za projekat *Šta žene og 65+ (ne) mogu u Srbiji danas*, realizovan tokom 2020. i 2021. godine u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“; Organizaciji za podršku ženama s invaliditetom „...Iz Kruga – Vojvodina“, Novi Sad (posebno Svetlani Timotić) i Ženama u crnom, Beograd (posebno Stasija Zajović i Milošu Uroševiću); zatim Berenji Ester iz Gradske biblioteke Subotica i Milošu Pankovu iz Gradske biblioteke u Novom Sadu; svim ženama koje su učestvovale u istraživanju putem onlajn upitnika i svim autorkama tekstova u knjizi, posebno umetnici Jeleni Bulajić čije fotografije objavljujemo u ovoj knjizi.

Margareta Bašaragin

SADRŽAJ

- Predgovor // 11
Eva D. Bahovec: Bovoar, Drugi pol i Starost // 21
Svenka Savić: Jezik i starost u interakciji // 33
Margareta Bašaragin: „Ne brini, godine su smo broj” – ejdžizam i seksizam u medijskom diskursu: TV reklame i antiejdž novinski oglasi // 57
Sanja Kojić Mladenov: Prikazi starijih žena u vizuelnoj umetnosti // 83
Staša Zajović: Solidarnost u doba korone // 105
Tatjana Radojević: Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas?
– istraživanje na osnovu upitnika // 129
Margareta Bašaragin: Moja baka // 157
Komentarisana literatura o starosti i starenju // 200
Termini korišćeni u knjizi //
Zaključak // 205
Citirana literatura // 207
Prilozi // 217
Summary // 248
Biografije autorki // 250

Prof. dr Slobodanki Markov u čast

Slobodanka Markov (Gola Glava, Srbija, 1945) je, pored svoje uspešne akademske karijere na Univerzitetu u Novom Sadu, nalazila vremena za aktivizam u alternativnom interdisciplinarnom programu u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“. Brojnim aktivnostima u Udruženju afirmisala je svoje znanje iz predmeta koji predaje (Sociologija), obogaćeno znanjima iz ženskih i rodnih studija.

Neobičan je razvojni put Slobodanke Markov. Nakon osnovnog i srednjeg obrazovanja u Valjevu, studirala je na Katedri za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je 1969, magistrirala 1977, a diplomu doktora nauka stekla je 1990. godine na Fakultetu političkih nauka, odbranivši doktorsku tezu pod naslovom „Kvalifikaciona struktura aktivnog stanovništva i društvena pokretljivost u Jugoslaviji“.

Prvo radno iskustvo stiće u Valjevskoj gimnaziji gde predaje sociologiju srednjoškolcima, a nakon dve godine bogatog pedagoškog iskustva, prelazi u Novi Sad, u Stručnu službu Pokrajinske konferencije Socijalističkog saveza (1974). Na tom radnom mestu radi sve do prelaska u akademsku zajednicu – na Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu (predaje *Sociologiju* i *Sociologiju obrazovanja*). Nakon nekoliko decenija uspešnog pedagoškog i istraživačkog rada, odlazi u penziju u zvanju redovne profesorke 2012. godine.

Iako je volela pedagoški rad s mladima, njen osnovni dar je bio i jeste istraživanje. Odlučivala se za istraživanje aktuelnih tema u društvu i, ono što je važno za njen istraživački rad, uvek je birala da radi u istraživačkom timu sa mladima. Obrazovala je i motivisala mnoge mlade ljude da se priključe istraživanju „njenih“ tema iz obrazovanja, pitanja roda, socijalne kulture i dr. Bila je prva koja je skrenula pažnju na važnost sistematskog istraživanja staračke populacije i roda u našem društvu. Kao dugogodišnja članica Saveta Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (od 1997) i jedna od osnivačica (2003) i koordinatorki (2008–2010) Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI), Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu imala je priliku da svoje znanje prenese polaznicima tokom nastavnog procesa – predavanja obaveznih predmeta: *Metodologija rodnih istraživanja* (kasnije *Istraživačke metode u studijama roda*) i *Uvod u studije roda*, zatim izbornih predmeta: *Politika i žene, Ekonomski uloga žene u modernom društvu i Rodne odrednice starenja: uvod u ejdžizam*.

Za podsticanje ravnopravnosti polova dobila je Priznanje Sekretarijata za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova Autonomne Pokrajine Vojvodine (2009).

Iskustvo u nastavi i istraživanju dragoceno je i neotuđivo blago Slobodanke Markov.

Na pitanje – Šta Vam znači Priznanje?, Slobodanka Markov objašnjava:

Najpre da kažem da sam se istinski obradovala ovoj nagradi, jer je to jedina nagrada za doprinos žena i muškaraca razvijanju rodne ravnopravnosti u nas, koju dodeljuje državni organ. Nagradu doživljavam kao priznanje mom pedagoškom radu sa studentkinjama u Centru za rodne studije, ali i istraživanju raznih dimenzija društvene (ne)ravnopravnosti žena i društvenog položaja žena iz raznih društvenih grupa i sredina. Modernim sociološkim rečnikom rečeno, i moja uloga i uloga mojih koleginica sa Univerzitetom, bila je podrivajuća u odnosu na uvrežena shvatanja, ili kako bi profesorka Svenka Savić rekla, dekonstrukcija rodnih stereotipa. Ali, i konstrukcija, rad na razvijanju novih rodnih odnosa. Put da se po-kaze kakvi su stvarni muško–ženski odnosi nije bio lak, i sigurno ima još dosta na tom putu da se uradi. Kao što sam već naznačila, i u izgradnje veće rodne ravnopravnosti ima još uvek puno prepreka i izazova.

Iako se ova nagrada dodeljuje za lični angažman, shvatam je i kao priznanje širem feminističkom krugu žena u Novom Sadu, kome i sama pripadam, koje su svojim akademskim postignućima, profesionalnim znanjima i aktivizmom učinile da Novi Sad i Vojvodina imaju jednu od vodećih uloga u oblastima organizovanja, osnaživanja i edukacije žena iz oblasti rodne ravnopravnosti.

Na kraju, smatram važnim da podsetim da ženski rad nije u dugom istorijskom periodu bio predmet društvenog vrednovanja, nije ulazio u krug poslova koji su smatrani značajnim za zajednicu i kao takvi su ostali u zatvorenom krugu porodice i domaćinstva. Pripadam generacijama žena koje su imale sreću da budu učesnice u procesima masovnog školovanja i zapošljavanja žena, i po toj osnovi i nagrađivanja našeg rada. Zato ovu nagradu doživljavam i kao deo ostvarenja mojih mladalačkih idea, među kojima, pored idea socijalne pravde, rodna ravnopravnost zauzima najviše mesto.

(Iz intervjuja objavljenog u knjizi S. Savić i dr. (2008), *Profesorke univerziteta u Novom Sadu: životne priče*, 315).

Slobodanka Markov je prva, kao novinu, u program alternativan akademskom – ženskim studijama – uvela pitanja roda i starenja/starosti. Mogli bismo taj njen doprinos podeliti u četiri osnovne faze: 1. faza kada je sakupljala svoje znanje i određivala se teorijski, odabравши pristup iz učenja Simon de Bovoar¹; 2. faza kada je to svoje znanje primenila u jednom istraživanju u Srbiji (2006)²; 3. faza kada je uvela u akademski master program na ACIMSI Centru za rodne studije izborni kurs Rodne odrednice starenja: uvod u ejdžizam (Prilog 1.1)³ i 4. faza kada su studentkinje stekle diplomu upravo iz teme o starenju (Tatjana Radojević) na ACIMSI Centru. Na osnovu njenog iskustva i njenog upitnika nastavile smo ovo istraživanje o kojem u knjizi saopštavamo. Ono što još ostaje da se uradi jeste udžbenik za izborni kurs o ejdižmu koji je koncipirala profesorka S. Markov.⁴

Svenka Savić

¹ Godine 2001. Slobodanka Markov boravi mesec dana na studijskom putovanju u Čikagu, kao gošća Centra za starije osobe IV Prezbiterijanske crkve, a u okviru saradnje ovog Centra sa Udrženjem „Ženske studije i istraživanja” u Novom Sadu (Prilog 1.2).

² Markov, Slobodanka (2006). „Neki pokazatelji socijalno-ekonomskog položaja starih lica u Novom Sadu”, ur. Dragiša T. Popović, *Čovek i priroda: atrofična degenerativna stanja – oboljenja ljudi u Vojvodini*, Matica srpska, Novi Sad, 293–304.

³ Svi prilozi uz tekstove su objedinjeni na kraju knjige u poglavlju Prilozi.

⁴ U knjizi ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov (2011). *Uvod u rodne teorije*, Mediteran, Novi Sad, izostaje poglavje o Rodu i starosti u odeljku III: *Aktuelne rodne teme i teorijske primene*.

PREDGOVOR

Starost je višeznačna

Ovaj iskaz sadrži u sebi svu problematiku koja svaki naš pokušaj da starost razumemo i uopšte poimamo nosi sa sobom. U reči *višeznačna* suptilno je sakriven *znak* – pojam koji pretpostavlja naše misaone radnje, da promišljamo, utiskujemo neka značenja. Ovim sam htela da ukažem da starost možemo razumevati na razne načine, u zavisnosti od pozicije koje zauzimamo – da li je to kasnije životno doba, hronološka vrednost, stanje tela ili duha? Znamo da mu prethodi proces koji nazivamo *starenje*. Kako starenje izgleda, kada započinje i zašto su za ovaj pojam zapravo vezana pitanja na koja nemamo nedvosmislen i jasan odgovor.

Vera Smiljanić (1987: 17)⁵ u knjizi *Psihologija starenja* navodi da je starost produkt procesa starenja, a u pitanju je subjektivni doživljaj koji nije povezan samo sa hronološkim uzrastom. Simon de Bovoar (Bovoar I, 1986: 18) iz perspektive filozofije, primenjuje holistički pristup starosti i naglašava da „starost može biti shvaćena samo u celini” i da „ona nije samo biološka, već i kulturna činjenica”. Antropološkinja Ljubica Milosavljević (2013b: 7) proširuje kompleksan pojam starosti tvrdnjom da ne možemo govoriti o jednoj starosti, već o starostima, te da je ona najčešće konstruisana kao krnji društveni problem, što znači da nije stalna, već u neprestanom procesu ponovnog definisanja, a time i procesu prilagođavanja novim uslovima u društvu. Autorka podvlači „svu fluidnost i nepostojanost određenja starosti kao socio-kulturnog proizvoda, s kojim biološka komponenta, čini se, nema uvek dodirnih tačaka” (Milosavljević 2013b: 100).

Starost i starenje su neminovni i neizbežni. Starost je naša sadašnjost, budućnost i prošlost, bez obzira da li prihvatamo ili negiramo vlastito starenje ili starost drugih, odnosno to je naša jezička, kulturna, politička i biološka stvarnost. Šta ona za nas znači, zavisi od vremena i prostora u kom jesmo, jer „u različitim kulturama postoje različiti stavovi prema stariim ljudima” (Smiljanić 1987: 21). Tu gradimo naš odnos prema starijima, određujemo im uloge i pozicije u društvu. „Reč je o univerzalnom ljudskom iskustvu”, kako to feministkinja Marija Geiger Zeman kaže (2014: 5),

.....
⁵ Sve reference nalaze se na kraju knjige u delu Citirana literatura.

koja, između ostalog, upozorava da je prilikom promišljanja i istraživanja starosti potrebno zahvatiti i pojedinačni i najširi društveni kontekst.

Na ambivalentne stavove društva prema starenju ukazuje Simon de Bovoar (1986), jer se ono konstruiše diskursnim praksama koje odražavaju društvene moći nejednakosti. Tu su idilične slike nasmejane bake koja peče kolače za unučiće ili deke koji im priča priče na pecanju. Na drugom kraju je baba koja se gura u redu ili deda koji misli da sve najbolje zna i svima „soli pamet”. Navedene ilustracije su nama dobro poznati stereotipi, stereotipi uz koje odrastamo i koji nam se i danas nameću. A zapravo nas upozoravaju da nešto, u ovom slučaju starost i starije osobe, ne (po) zna(je)mo i ne razumemo. Na ovom mestu podvlačim da su, bilo pozitivni ili negativni, stereotipi o starosti i starijima sigurno uporište ejdžizma. U prethodno opisanim idiličnim ili nepoželjnim slikama starijeg muškarca i starije žene pronalazimo i elemente seksizma – žena se brine za druge, obavlja kućne poslove, dok muškarac poseduje znanje i mudrost.

Kako seksizam i ejdžizam postaju deo naše društvene prakse? Ko ih širi? Jedan od mogućih odgovora je da se seksizam i ejdžizam šire putem kulturnih i umetničkih sadržaja najrazličitijih oblika: književnosti, slike, filma, muzike, pozorišta (up. rade Savić i Kojić Mladenov u ovoj knjizi). Dvostruko vrednovanje starosti i mladosti, žena ili muškaraca još je izraženije u medijskim sadržajima kojima smo svakodnevno izloženi. Mediji, tačnije masmediji, poput televizije, radija, časopisa i novina su moćno oružje kojim se oblikuju naše vrednosti, ubeđenja i verovanja. U našem društvu duboko je ukorenjena predrasuda da žene stare brže od muškaraca, a samo starenje žena vezuje se isključivo za njihov fizički izgled (Komatina 2003: 155). To smatramo seksističkim, jer se navedeno ne odnosi na muške osobe.

Kada počinje starost?

U istraživanjima se jasno pokazuje koliko je nestabilna odrednica *starost*, pa nema ujednačenih podataka od kada se neka populacija (ili osoba) smatra starom. Podsećamo na nekoliko pravnih praksi, primenjivanih u našoj zemlji od Drugog svetskog rata do danas. Najpre je uslov za odlazak u penziju, dakle trenutak kada je radni vek okončan⁶, bio 55 godina života. Nakon toga je granica pomerena, za većinu profesija, do 60 godina (dok su neke profesije, kao što su baletski/e igrači/ce illi rudari imali tzv. benifi-

⁶ Detaljnije o i konstruisanju starosti kao društvenog problema kroz penzije i procesu/nastanku nove društvene grupe – penzionera videti rade Milosavljević 2014. i 2018.

cirani radni staž, daleko kraći – tako da su već sa 40 godina starosti mogli otići u penziju).

Potom je usledilo pomeranje granice do 65 godina, a danas zakonska regulativa glasi da muškarci odlaze u penziju (tj. postaju stari) sa 65, a žene sa 63 (u 2021. godini), dok je jedna mala grupa privilegovana i može nastaviti svoju delatnost i nakon tog vremena – profesorke emerite i profesori emeritusi⁷.

Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji starost počinje posle pedesete (50) godine života⁸, a prema Ujedinjenim nacijama posle šezdesete (60)⁹. Neujednačenost u hronološkom određivanju postoji i među mnogobrojnim istraživačima i istraživačicama. Svi su, međutim, saglasni da se starost ne vezuje za određene godine života, već za pojavu novih društvenih uloga u životu pojedinca i pojedinke, kao i gubitku dotadašnjih.

Kako jezički obeležavamo takvu osobu?

U postojećoj literaturi terminologija nije ujednačena ni u odnosu na istorijsku perspektivu, ni u odnosu na savremeni trenutak: stare osobe, starije osobe, starac/ica i star/a, osobe 65+, samo su neke od mogućnosti, a svaka od navedenih ima i svoju manjkavost.

Ne osećaju se sve žene sa više od 60 ili 65 godina starima. Neke kažu da o tome ni ne razmišljaju... Drugo, i među njima ima velikih razlika, i hronološki, i biološki, i spoznajno i duhovno... U tom smislu je onda obeležje *stara* za ženu nekakva apsolutnost, krajnja tačka kontinuma ili spirale iza koje se nalazi smrt, a sa druge strane su mlad/ost i rođenje. Zato smo se opredelile za upotrebu izraza *starije žene*. Taj izraz nekako uključuje ove dileme, upućuje na njih i daje nekakvu nedovršenost, pogled unapred, a ne unazad, pa u sebi krije i potencijale starijih osoba.

Položaj starije osobe u zakonodavnom sistemu Republike Srbije

Niz strateških dokumenata u Republici Srbiji tematizuje položaj starijih osoba, zaštitu njihovih prava i sprečavanje diskriminacije i predviđa afirmativne mere za ranjive grupe.

⁷ Profesorke i profesori univerziteta mogu obavljati profesionalnu delatnost još nekoliko godina, ukoliko o tome dobiju saglasnost najvišeg tela u ustanovi, a profesorke i profesori emeritusi do kraja života.

⁸ <http://www.who.int/healthinfo/survey/ageingdefholder/en/>. Pриступљено 10. 9. 2014.

⁹ <http://www.un.org/womenwatch/daw/statements/speech2009/2009%20DESA%20input%20CEDAW%20GR%20Older%20women%2021%20July.pdf>.
Приступљено 10. 9. 2014.

Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji (2003), Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2014–2018. godine (2013), Nacionalna strategija o starenju 2006–2015. godine (2006) i Nacionalni plan akcije o starenju, Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. (2016), Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima (2011), Strategija razvoja socijalne zaštite (2005), Strategija javnog zdravlja u Republici Srbiji 2018–2026. godine (2018), Strategija za stalno unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite i bezbednosti pacijenata (2009) i Nacionalna strategija socijalnog stanovanja 2012–2022. (2012).

Neke od navedenih strategija su istekle, a da nisu zamenjene novim. Kasni se, takođe, i sa donošenjem pratećih zakonskih dokumenata i propisa kojima bi se, s jedne strane, obezbedilo odgovarajuće i kvalitetno zbrinjavanje starijih osoba, pružila im se odgovarajuća podrška, a s druge strane kojima bi se prepoznale kao aktivni/e učesnici/e društvenog, kulturnog, naučnog i ekonomskog života u kom bi se afirmisali njihovi doprinosi. Kasni i najavljeni reforma penzijskog sistema, kasni donošenje krovnog zakona koji se odnosi na starije osobe, novog Zakona o rodnoj ravnopravnosti i nova Strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama.

Nacionalna strategija o starenju i strategije iz oblasti zdravstvene i socijalne zaštite ne prepoznaju starije žene (ili starije osobe) kao ranjivu grupu. Ako su u strateškom dokumentu one identifikovane kao ranjiva grupa, odgovarajući Akcioni plan najčešće ne predviđa posebne mere podrške i zaštite.

Ako strategija ne prepoznae starije žene ili starija lica kao posebnu ranjivu grupu, velika je verovatnoća da će se to desiti i u zakonima i pratećim propisima. Na taj način se otvaraju ili utvrđuju putevi i mogućnosti za direktnu i indirektnu, nevidljivu i tihu diskriminaciju starijih žena ili starijih lica.

Rod i starost/starenje u ženskim i rodnim studijama u Novom Sadu

Na ACIMSI Centru za rodne studije (CRS) na Univerzitetu u Novom Sadu postoji izborni kurs na akademском master programu, koji je osmisnila Slobodanka Markov (2008) – Rodne odrednice starenja; uvod u ejdžizam. Ovaj izborni kurs je bio poticaj za nekoliko konkretnih istraživanja naših studentkinja.

Tatjana Radojević (2009) je odbranila master rad pod nazivom *Analiza potrošnje domaćinstava starijih žena u Novom Sadu*, pod mentorstvom

profesorice Slobodanke Markov. U vezi sa sličnom tematikom slede i diplomski radovi Dragane Radulović, *Analiza diskursa novinskog teksta o starim osobama: Dnevnik, 2006. godina* (2006) i Dijane Subotićki, *Diskurs analiza tekstova o starim osobama u dnevnom listu Danas: maj–jun 2007.* (2007), odbranjeni pod mentorstvom Svenke Savić, koordinatorke i predavačice na CRS-u. Navedeni diplomski radovi odbranjeni su na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta UNS.

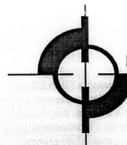
Nadalje, u alternativnom visokoškolskom obrazovnom programu, u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“ (ŽSI) beležimo kontinuitet prisustva tema o starosti i starenju od početka rada ovog Udruženja do danas.¹⁰

Komplementarno edukativnom programu bile su javne tribine (sredom uveče u Kulturnom centru Novog Sada), na kojima se u mnoštву tema izdvajala i tema o starosti. Devedesetih godina prošlog veka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu organizovana je tribina pod nazivom *Psiholingvistički kolokvijumi* (sredom u podne), koju su vodile Dubravka Valić Nedeljković, Veronika Mitro i Svenka Savić. Različiti gosti i raznolike teme, između ostalog i tema starosti. Tako je jedna od tribina bila na temu: „Starost, misao, jezik“ (7. maj 1997), na kojoj su učestvovale Nila Kapor Stanulović i Lidija Dmitrijev (koja je za ovu priliku prevela tekst poznatog američkog psihologa Skinera o starosti i starenju).

Svi taksativno navedeni fragmenti deo su jedinstvene aktivnosti predavačica ŽSI u Novom Sadu od samog početka postojanja, sa ciljem da ukažu na vezu roda (pola) i starosti.

„Ženske studije i istraživanja“ su istovremeno, tokom 1997. godine, saрадивale sa drugim novoformiranim udruženjima, koja je finansirao Fond za otvoreno društvo. Jedan od oblika pomenute saradnje bio je i program Otvoreni klub namenjen mladima. Predlog Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ bio je da se povežu mladi iz Otvorenog kluba sa ženama, pre svega starijim ženama. Udruženje je organizovalo seriju susreta na temu starosti i starenja (žena), a susrete je vodila Gordana Stojaković. Godine 2001. Slobodanka Markov je, kao predavačica ŽSI, boravila mesec dana na studijskom boravku u Čikagu, gde je sakupljala znanje i iskustvo rada sa starijim osobama. Nakon povratka, stečeno znanje je pokušala da implementira u postojeću institucionalnu brigu o starijima kod nas (Prilog 1.2).

¹⁰ Kada je počeo edukativni program 5. februara 1997. godine, predavanja su držale predavačice i one koje su tada bile u edukativnom programu kao studentkinje. Teme predavanja smo same predlagale. „Ženske studije i istraživanja“ su prvih deset godina bile koncipirane kao dvogodišnje magistarske studije. To znači da su neke teme bile objedinjene kao kursevi (na primer o Rodnom budžetiranju), ali ne sve teme. U pitanju su bila pojedinačna predavanja na razne teme.

Kulturni centar Novog sada

Ženske studije i istraživanja: "Mileva Marić Ajnštajn"

ŽENE I STARENJE POSLEDNJA MISTERIJA KRVI

govori:
MIROSLAVA MALEŠEVIĆ
etnološkinja

tribinu vodi
JASNA RAJIĆ

Ponedeljak, 17. septembar 2001. godine u 19 sati
ART KLUB, Katolička porta 5/I

Verujemo da smo navedenim fragmentima pokazale koliko je tema roda i starosti/starenja bila prisutna i posmatrana kao izuzetno važna u ŽSI. U kontinuitetu, ali i sporadično. Nikad kao dominantna i teorijska. Međutim, dugoročno osmišljeni projekat *Životne priče žena*¹¹ (kojim ko-

¹¹ Projekat od samog početka (1998–) okuplja mnogobrojne saradnice i saradnike iz različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini sa zadatkom da formiraju datoteku životnih priča (eng. *oral histories*), biografija i ispovesti (sečanja) žena koje na vojvodanskom prostoru žive zajedno (ukupno 300 zabeleženih razgovora na traci) i time pokažu kako one u svakodnevici ostvaruju dijaloge kultura. Podaci svedoče o tome kako su politički i drugi događaji uticali na pojedinačne živote žena (ratovi, kolonizacija, otkup, procesi izbeglištva i rasejanja, ekonomski krize i dr.). U tim teškim društvenim i političkim situacijama žene su gradile mrežu, nama do sada nevidljivih, prijateljstava, saradnje i time osmišljavale i obogaćivale svakodnevnicu svojih života.

Individualne životne priče žena i sečanja (Albanki, Crnogorki, Hrvatica, Jevrejki, Madarica, Romkinja, Rusinki, Slovakinja, Srpskinja i Rumunki) u XX veku (rođenih u periodu 1910–1980) svedoče nam o mnogim strategijama zajedničkog života koji može prerasti u modele interkulturnog dijaloga danas, i to ne samo kod nas.

ordinira Svenka Savić u ŽSI) ima za temu upravo starije žene. Sam projekt ima za cilj afirmaciju potencijala, znanja, duhovnosti i iskustva (starijih) žena u Vojvodini i Srbiji iz različitih nacionalnih, verskih i kulturnih zajednica. Tražile smo odgovor na pitanje kako se postepeno formirala multikulturalna zajednica i kakav je doprinos žena u datom procesu koji još uvek traje. Uočeni su mnogi slojevi dijaloga u zabeleženim pričama, u periodu od sedam decenija (1910–1980), uz osvetljavanje političkih i kulturnih promena u regionu.

Jedan od ciljeva bio je da i mlade žene iz različitih nacionalnih zajednica doznačaju činjenice iz života žena različitih (prethodnih) generacija, da stvore neposrednu vezu i kroz lično iskustvo steknu znanje – beleženjem svedočenja starijih žena o ovim događajima.

Metod u istraživanjima: interseksionalnost roda i starosti/starenja

U rodnim i ženskim studijama danas koristimo koncept *interseksionalnost (intersekcija)* sa namerom da razotkrijemo i razumemo mehanizme kako različiti oblici diskriminacije i društvene nejednakosti nastaju i kako deluju (up. Antonijević 2018, Gavrić i Ždralović 2019). Interseksionalnost je istovremeno i program i praksa, tj. i pristup i metodologija koji se koriste u rodnim istraživanjima (Bereswill 2015; Bereswill, Degenring, Stange 2015). Omogućava istraživačima/cama „sveobuhvatniju analizu međusobnog konstituisanja različitih društvenih kategorija” (Bašaragin 2019: 9) i analizu komponenata identiteta. To znači da se pol/rod, klasa, rasa, starost, seksualna orijentacija, nacionalni i verski identitet i dr. ne mogu nikada posmatrati i proučavati izolovano, već uvek u međudejstvu i međuzavisnosti.

U našoj zemlji postoji niz istraživanja koja koriste interseksionalnost kao metodološko-teorijski postupak, pri čemu se uglavnom usredsređuju na ukrštanje roda i nacionalne pripadnosti (up. Vasić 2016, Lendak-Kabok 2019) ili roda i klase (up. Denić 2014, Mitro 2004, Savić 2002), te roda i invaliditeta (Mitro, Damjanović, Timotić 2014; Ružićić-Novković 2015).

U savremenim istraživanjima nedovoljno pažnje se posvećuje starosti kao komponenti identiteta i kao kategoriji analize, u traganju za odgovorom na pitanje kako se ostvaruje društvena neravnopravnost, različito pozicioniranje i marginalizovanje žena (i muškaraca). Zato je jedan od ciljeva publikacije koja je pred vama da skrene pažnju i na ovaj segment naše društvene, jezičke, kulturne i naučne stvarnosti.

Rod i starost/starenje u vremenu i prostoru

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ realizovale su tokom 2020. i 2021. godine (1. 2. 2020–30. 4. 2021) projekat *Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas*, uz finansijsku podršku Ekumenske inicijative žena, Omiš, Hrvatska.

Cilj istraživanja je bio da prikupimo i analiziramo potencijale, resurse i postignuća starijih žena, kao i različite vidove diskriminacije kojima su one izložene u svakodnevnom životu, kao potvrdu za hipotezu da je diskriminacija opšta pojava za razne grupe starijih žena.

Projekat je urađen sa namerom da se tema o Rodu i starosti/starenju uvede u kurikulum interdisciplinarnih alternativnih akademskih ženskih studija, kao važan segment feminističkog obrazovanja danas kod nas.

Rezultat istraživačkog i saradničkog rada je knjiga pod nazivom *Starost i rod u vremenu i prostoru: šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas?*, koju uređuje Margareta Bašaragin. Knjiga je posvećena prof. dr Slobodan-ki Markov, začetnici teme o rodu i starima u ŽSI. Uvodni tekst, posvećen profesorici Slobodanki Markov piše Svenka Savić. Prilozi u knjizi, njih šest, sadrže tri osnovne perspektive na starost i starenje u radovima: šta o tome kažu same žene toga uzrasta, šta o njima postoji u raznim oblicima duhovne sfere, u poređenju sa onim što nam o njima kažu i pišu filozofija, jezik, mediji (u najširem smislu), umetnost i kulturna baština i koji su skriveni i neiskorišćeni potencijali koje starost i starenje u sebi kriju.

Prilog filozofkinje Eve D. Bahovec, *Bovoar, Drugi pol i Starost* ima za cilj da predstavi Simon de Bovoar u kontekstu filozofskog iščitavanja i tumačenja njene analize starosti, polazeći od Drugog spola (i nikako van tog konteksta njenog poglavitnog otkrića). Osnovna teza je da se starije osobe mogu staviti na mesto Drugoga/e samo u smislu političkih saveza, a ne u moćnom značenju pojma Drugi/e.

Psiholingvistkinja Svenka Savić je svoje istraživanje pretočila u tekst *Jezik i starost u interakciji*, s ciljem da pokaže kontinuitet diskriminatorne jezičke (simboličke) prakse za pojam ‘starica’ (baba – stara žena) i ponudi jedan mogući način prevazilaženja takvog diskriminatornog stanja kod nas. U zaključku je predlog promene postojeće jezičke prakse prema starijim ženama, u kojem šira društvena zajednica može prepoznati potencijale (visoko)obrazovanih starijih žena.

Lingvistkinja Margareta Bašaragin u prilogu „*Ne brini, godine su smo broj – ejdžizam i seksizam u medijskom diskursu: TV reklame i antiejdž novinski oglasi*“ dekonstruiše koncept starosti i starenja žena u reklamnom diskursu i ukazuje na oblike diskriminacije starijih žena, a na osnovu analize TV reklama i antiejdž novinskih oglasa u Srbiji danas. U radu takođe daje preporuke za njihovo prevazilaženje.

Istoričarka umetnosti i kustoskinja (Muzej savremene umetnosti Vojvodine) Sanja Kojić Mladenov donosi prilog pod nazivom *Prikazi starijih žena u vizuelnoj umetnosti*. Rad se bavi istraživanjem načina prikazivanja starijih žena u vizuelnoj umetnosti, kako bi se ukazalo na položaj, mesto i ulogu žene koju društvo deklariše kao staru, kao i na mehanizme koji utiču na kreiranje njene marginalizovane pozicije, isključivanja iz zajednice, kreiranja streotipa i tabua. Istovremeno, pruža alternative za prevazilaženje problema kroz primer radova Jelene Bulajić, te sopstvene kustoske prakse.

Aktivistkinja Staša Zajović prilogom *Solidarnost u doba korone* saopštava o nizu aktivnosti uzajamne podrške i solidarnosti koje su, tokom vanrednog stanja proglašenog zbog pandemije virusa Kovid-19 u Srbiji, organizovale Žene u Crnom (ŽUC), da bi po njegovom ukidanju, a u skladu sa etikom brige i odgovornosti i praksom 'direktne intervencije u kontekst' inicirale posete/susrete/razmenu sa svojim aktivistkinjama.

Ekonomistkinja Tatjana Radojević u radu *Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas?: istraživanje na osnovu upitnika* proučava stavove starijih žena o ljudskim pravima, ženskim ljudskim pravima i diskriminaciji kao: odnosu prema starijoj osobi, stavu o diskriminaciji i izloženosti diskriminaciji kroz lično iskustvo diskriminacije, i kako ih ovo viđenje određuje u shvatanju sopstvenih potencijala, uz kritičko sagledavanje praktičnih aspekata neisključenja iz društva.

Margareta Bašaragin u prilogu *Moja baka* svedoči o životu svoje bake u doba korone koji se nadovezuje na bakinu životnu priču. Na tom pojedinačnom i ličnom primeru podseća i ukazuje na diskriminaciju starijih osoba u domskom smeštaju, koja traje sve vreme pandemije prouzrokovane korona virusom.

Potom sledi poglavljje Komentarisana literatura o starosti i starima, sa kratkim kritičkim prikazima literature o starosti i stareњu. Izabrana i predstavljena literatura može poslužiti kao polazište za kreiranje budućih istraživanja na temu roda i starosti/starenja, ali i kao značajna informacija i pouka za stručnu i širu javnost u Srbiji i regionu o ovoj temi.

Pažnje vredan je i pokušaj sačinjavanja liste termina važnih za teme starosti, stareњa i starijih osoba (uz informaciju o autoru/ki teksta čija se puna referenca nalazi u spisku literature).

Na ovaj način se trudimo da, barem delimično, pomognemo u snalaženju vremenskom i teorijskom, u odabiru jezičkog izraza kojima pokazujuemo uvažavanje prema starijim osobama, starosti i stareњu.

Na kraju knjige nalazi se Citirana literatura, tekst O Udruženju „Ženske studije i istraživanja”.

Knjiga sadrži i umetničke rade slike Jelene Bulajić – umetničke fotografije starijih žena (detaljnije u radu Sanje Kojić Mladenov u ovoj knjizi).

Eva D. BAHOVEC
BOVOAR, DRUGI POL I STAROST

SAŽETAK

Osnovna ideja rada je da se predstavi Simon de Bovoar u kontekstu filozofije u čitanju njene analize starosti, polazeći od Drugog spola (i nikako van tog konteksta njenog najvažnijeg otkrića). Osnovna teza je da se starije osobe mogu staviti na mesto Drugoga/e samo u smislu političkih aliansi, a ne u moćnom značenju pojma Drugi/e. Svi/e drugi/e drugi/e – od Jevreja do proletera, od Afroamerikanaca crnaca do doseljenika, od stranaca do autohtonih stanovnika – stvorili su se nekim istorijskim događajem. Za razliku od njih, žene nisu nastale kao istorijska kategorija. Feminističko samopozicioniranje najbolje je definisati kao lingvističku poziciju, koja nije i nikako ne može biti svedena na univerzalno 'ja' i apstraktни subjekt. Zato *Drugi pol i Starost* Bovoar može služiti kao feministička pozicija – nema drugoga/e Drugoga/e od seksualnog/e Drugog/e, znači od ženske Druge. Samo žena i može da bude model i paradigma Drugih. To je istina, koju treba navesti pre svih drugih istina, i to je zaključak do kojeg treba da se dokopamo na samom kraju svih krajeva.

KLJUČNE REČI: Bovoar, Drugi/e, Drugi pol, Starost, starije žene.

1.0. Uvodna razmatranja

Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir), uz čije ime se vezuju mnogo brojna priznanja, a i žestoke kritike, bila je i za vreme svog života priznata književnica i pripadnica ili, bolje rečeno, saputnica pariskog filozofskog života, slikovito prikazanog u knjizi *U kafani egzistencijalista* (Bakewell 2018). Radi se, pre svega, o kafani *Flore*, kao i o kafani *Do Mago* (Deux Magots), koje se nalaze u neposrednoj blizini slavne crkve Sen-Žermen-de-Pre (Saint-Germain-des-Prés), u kojima su se skupljali uticajni francuski intelektualci, stvaraoci i novinari tadašnjeg doba. Vodeći među njima bio je Žan Pol Sartr (Jean-Paul Sartre), koji je posle sudbonosnog susreta sa Bovoar u parku Luksemburg, postao njen životni saputnik. Kada se Žan Garnier (Jean Garnier), usred razgovora sa Sartrom, velikim 'filozofom ulice' sa filozofom, koji nije sebi dozvoljavao da ga ograničava uzak prostor akademske filozofije, napokon obratio Simon de Bovoar pitanjem: „A Vi, gospodo, da li ste i Vi egzistencijalista?”, ona mu u stvari na postavljeno pitanje nije znala odgovoriti (Le Doeuff, u Simons 1995: 59).

1.1. Bovoar i njen Drugi pol: Jedanaesta na spisku deset knjiga veka?

Bovoar, iako po obrazovanju filozofkinja, kao što su to bile i njene kolege mnogo poznatije i prepoznatljivije u oblasti filozofije (Moris Merle-Ponti²¹, Klod Levi Stros²², kasnije i Luj Altiser²³, a posebno sam Žan-Pol Sartr), pre svega nije htela da bude filozofkinja, kao što nije htela ni da ima decu. No, možda su oba ova njena životna stava prepuna ambivalentnosti, kao što je to vidljivo u njenom odlučnom, karakterističnom načinu odgovaranja. Naime, kada su Bovoar u jednom intervjuu, koji je dala u zrelim godinama, ovaj put samostalno i o njoj samoj, upitali, da li je ikad požalila što nema dece, ona je odgovorila gotovo kategorički: „*Jamais!*” (*Nikada!*). Koliko mi je poznato, Bovoar nikada niko nije upitao da li je ikada požalila, što se nije bavila filozofijom, kao što niko nikada nije sa njom uradio pravi pravcati ‘filozofski’ intervju.

Iako se Simon de Bovoar danas ubraja među najveća imena francuske kulture, te je sa svojim autobiografskim radovima uključena u uglednu grupu velikih umova *Plejada* (franc. *La Pléiade*), još uvek je istorija filozofije zapostavlja. Ako bi trebalo da odaberemo deset knjiga koje su obeležile prošli vek, njen *Le deuxième sexe* ili *Drugi pol* iz 1949. godine, koji je u mnogostrukom značenju te reči preloman rad, trebalo bi dodati tek kao jedanaesti po redu, isključeni. Zašto je to tako razotkriva nam sama njena knjiga: drugi pol znači ženski pol, koji je sekundaran u odnosu na muški pol. Žena je sekundarna i žena je drugi pol: različita je i u isto vreme druga kao redni broj – broj dva sa tačkom. Žena je oduvek podređena i oduvek živi u svetu dominacije muškaraca (Bahovec 2013: 583).

Koliko god daleko da gledamo u prošlost, žena je uvek bila Druga. Postoje i drugi Drugi, ali među različitim likovima drugih upravo ženi pripada jedno posebno mesto. Svi/e drugi/e drugi/e – od Jevreja do proletera, od Afroamerikanaca crnaca do doseljenika, od stranaca do autohtonih stanovnika – stvorili su se nekim istorijskim dogadjajem. Jevreji su se stvorili jevrejskom dijasporom i od tada pa nadalje oni su Drugi. Proleteri su se stvorili sa kapitalističkim načinom materijalne produkcije i pre toga nisu postojali kao klasa, koju bismo mogli definisati u antagonističkom odnosu sa buržoazijom ili kapitalistima. Suprotno svemu navedenom, žene nisu istorijski nastala kategorija, one su egzistirale od vajkada i od vajkada se njima dominiralo (Bahovec 2013: 582). Ali upravo ova posebna i paradi-

²¹ Moris Merle-Ponti (Maurice Merleau-Ponty) (1908–1961), francuski fenomenološki filozof (prim. ur.).

²² Klod Levi Stros (Claude Lévi-Strauss) (1908–2009), francuski etnolog (prim. ur.).

²³ Luj Altiser (Louis Althusser) (1918–1990), francuski filozof (prim. ur.).

gmatska drugost, sekundarnost žene je to, što se ne može lako objasniti: odgovor se ne nalazi u „biološkoj sudbini”, kao što piše o tome Bovoar, takođe ne u „psihoanalitičkom stanovištu” ili u „stanovištu istorijskog materijalizma”, stanovištima, koje je Bovoar u svojoj velikoj knjizi povezala, kao što su to učinili i mnogi drugi filozofi savremene francuske filozofije (Bahovec 2017: 249).

Zašto je žena ono večito drugo – večito sekundarna, večiti broj dva? Na koji bismo se način ipak mogli suočiti sa ovim velikim problemom. Problemom koji filozofi ne mogu, neće ili se ne usuđuju postaviti kao legitiman filozofski problem? Koliko god filozofi obično to ne mogu, ne žele, neće ili se ne usuđuju to uraditi, Bovoar se usudila to da uradi već u prvoj rečenici svoje značajne knjige. Pre nego što se osvrnemo na njen novi početak u filozofiji, koji se čini revolucionarnim kao i sam Dekartov *cogito*²⁴ (Bauer 1999: 41), treba da razmotrimo status žene u širem kontekstu drugih likova, među koje možemo svrstati i starije osobe, te razmotriti njihov status. Bovoar se o njima – o starijim osobama – veoma pronicljivo, poprilično široko i sveobuhvatno raspisala u svojoj knjizi *Starost* (franc. *La vieillesse*), izdatoj 1970. godine na francuskom jeziku (Bovoar 1986). Prvo što će nam pasti na um, čitajući njenu knjigu o starosti, jeste pitanje: da li su i starije osobe Drugi?

2.0. Od zrelosti do starosti

Odgovor možemo pronaći u samoj kategoriji Drugoga/e, u njenoj polaznoj definiciji. Drugi/e je jedna od najstarijih kategorija mišljenja. Kategoriju Drugoga/e možemo pronaći već u domorodačkim mitologijama, starodrevnim religijama, u prapočecima same filozofije. Ali, odlučujuće u svemu tome jeste i da je kategorija Drugoga/e isto tako prvobitna datost našeg svakodnevnog života i konkretnih životnih situacija. Za autorku je filozofija uvek filozofija određene situacije. To je još karakterističnije za samu kategoriju Drugoga/e, koju je Bovoar već na prvim stranicama svoje knjige stavila „u situaciju” i približila životu na sledeći način: zamislila je svakodnevnu situaciju – putujemo vozom. Ono što je u ovoj situaciji najočiglednije, a možda i karakteristično, jeste podela na dve suprotstavljene zajednice. Naime, u trenutku, kada se u kupeu voza sretne više osoba, neki od njih će odmah postati Drugi/e, što znači, da nisu samo drugaćiji/e od nas, već su i neprijateljski/e Drugi/e: Jevreji za antisemite, autohtonu stanovništvo za koloniste, proletariat za buržoaziju (Beauvoir 2013 I: 16). Na

.....
²⁴ Lat. *mislim* (prim. ur.)

ovaj način sagledavanja života i svakodnevnice treba razumeti primere i situacije koje je Bovoar analizirala u svojoj sveobuhvatnoj knjizi.

Upravo u tome nalazi se jedna od najvećih vrednosti *Drugog pola*: preplitanje filozofije i života, koje možemo primetiti već na prvim stranicama uvoda u prvu knjigu, a pogotovo na stranicama čitave druge knjige o doživljenom iskustvu. U drugoj knjizi, žena kao „proizvod mužjaka i kastrata kojeg se naziva ženom” postaje produkt čitave civilizacije (Beauvoir 2016²⁵: 287). Ovakav se scenario od samog početka pa sve do dana današnjeg ponavlja u dva konteksta – kako u samoj istoriji ili hegelovskoj „filogenezi ljudskog duha”, što kod Simon de Bovoar znači filozogenezu ženskog duha (Bahovec 2013 II: 579), tako i u „ontogenezi” koju možemo pratiti kroz mnoštvo fenomenoloških varijacija kroz čitavu drugu knjigu *Drugog pola*: od detinjstva, devojke, preko poglavlja o seksualnoj inicijaciji i lezbejke, sve do udate žene, majke, uključujući i prostitutke i hetere, pa do razmatranja puteva „Od zrelosti do starosti” (Beauvoir 2016: 614). U perspektivi kasnije izdate knjige *Starost*, napisane u razdoblju u kome se Bovoar najviše bavila pisanjem autobiografskih rada (Moi 2004: 6), upravo ovom poslednjem pripada posebno mesto. Pošto starija žena veoma dobro zna, ističe na početku tog poglavlja Bovoar, da nije više seksualni objekat (Beauvoir 2016: 616), ona pokušava da otkrije „novo zanimanje, kojeg pokazuje prema samoj sebi”, i prepušta se utisku novog početka. Ali se, u stvari, „ne radi o stvarnom početku”, i taj navodno novi početak još uvek je – i ponovo – početak podređenosti, zavisnosti i muške dominacije. Žena je druga, što znači, da „nije Drugo to koje, definišući sebe kao Drugog, definira Jednog; za Drugoga ga postavlja Jedan postavljajući se kao Jedan. No, kako se ne bi dogodilo da Drugo postane Jedan, treba ga potčiniti tom neobičnom gledištu” (Beauvoir 2016: 15).

Da li možemo staviti starost u istu liniju kao i ženu, koja je Druga u tom smislu, da li možemo, barem u polaznoj tački, staviti zajedno ženu, i Jevreje, i osobe drugačije boje kože, i proletere, i doseljenike – pa istovremeno i starije osobe?

3.0. Svi smo mi stari, ali žene su još starije

Kako je žena i u starosti relativno biće, a mogla bi biti i više nego što je to bila pre, Bovoar opisuje čitav niz situacija, u kojima se ona može naći. U ambivalentnom i paradoksalnom stanju, u kojem se nalazi sva razdvojena,

²⁵ Autorka je koristila hrvatski prevod *Drugog pola*. Kod nas su ovu knjigu prevele Zorica Milosavljević i Mirjana Vukmirović: Simon de Bovoar, *Drugi pol*, I, II, BIGZ, Beograd 1982. (sa pogовором Mirjane Vukmirović) (prim. ur.).

ona se predaje starosti, te istovremeno uverava samu sebe: „*Ja* nisam ova stara žena čiji mi odraz vraća ogledalo”. Ona proživljava depersonalizaciju; nikada se nije osećala tako mladom, a istovremeno nije „sebe nikada videla toliko staru”, te se nikako ne uspeva pomiriti sa ovim paradoksalnim stavom (Beauvoir 2016: 618). Ambivalentnost njenog položaja u svetu, u kome je kao žena svedena na immanentnost i objektivizaciju vlastitog tela još više od muškaraca (Bahovec 2013: 581), u starosti može još više doći do izražaja.

Svi smo mi, kao egzistencijalisti/kinje, bačeni/e u imanenciju života u svetu i merlo-pontijevskog „mesa”, ali žene su i više ili dodatno (u svakom slučaju prekomerno), zarobljenice telesne imanencije i zbog toga teže da postignu stanje slobodnih ljudskih bića. Tako se telo starije žene nalazi na strani svega onoga što može izazvati negativne osećaje – strah i teskobu, pa čak i odvratnost, jer je patrijarhalno društvo podelilo upravo „svim ženskim funkcijama lik ropstva” (Beauvoir 2016: 622).

U ovom širem kontekstu i većoj razdvojenosti i paradoksalnosti drugog pola nam Bovoar predočava slike „novih” zavisnosti, bilo da se radi o zavisnosti od bračnog partnera, bilo o zavisnosti majke od vlastite dece, pogotovo od vlastitog sina. Ali, i u ovoj staro-novoj zavisnosti je živeti preko posrednika, Bovoar to veoma dobro zna, uvek neizvestan put (Beauvoir 2016: 623). Žena, koja je relativno biće, postaće uz to i biće u kavezu starosti: „Odustajući od borbe sa fatalnošću vremena, započinje jednu drugu borbu: sačuvati mora svoje mesto u svetu” (Beauvoir 2016: 611). Tužna tragedija starije žene je u tome da „ona zna da je beskorisna”. Žene traže nove aktivnosti, od rada u dobrotvornim društвима i organizacijama za siromašne, bolesne, ranjenike, siročad, itd., u kojima se žestoko bore za njih kao da bi ih radije ostavile „da umru nego ih prepustile njihovim komšijama“, u širokom dijapazonu sve do drugog pola, i tu se, prepuste-ne lagodnijem životu, sakupljaju u klubovima, igraju bridž, dele književne nagrade i „meditira[ju] o društvenim poboljšanjima“ (Beauvoir 2016: 619). U svakom slučaju, u svim mogućim situacijama i uprkos hiljadama trikova, starija žena je još uvek, i u još većoj meri, relativno biće, u još većoj zavisnosti od drugih. I kada se nađe u situaciji da, „rasterećena svojih zadaća”, napokon otkriva slobodu, „u povijesti svake žene ponavlja se činjenica koju se može ustanoviti tijekom istorije žena općenito: žena pronalazi tu slobodu u trenutku kad više ne zna što bi s njom“ (Beauvoir 2016: 621). Ona nije svesna problema koje donosi delovanje, nesposobna je razviti bilo koji program, a njen moral „je apstraktan i formalan kao Kantovi imperativi“ (Beauvoir 2016: 630).

U knjizi *Drugi pol*, posle svih istorijskih analiza fenomenoloških varijacija, upravo je odnos dominacije taj koji izbija na videlo: između muškarca

i žene nema simetrije, nema uzajamnosti – čak ni jednakosti. Muškarac je pre svega čovek, u mediju univerzalnog, dok je žena pre svega žena, koja je različita od muškarca. Muškarac je norma, zakon i model, žena je odstupanje od norme, novela zakona, otisak modela. Filozofska argumentacija kulminira u konstataciji da je žena Druga, što znači, da je definisana relativno u odnosu na muškarca i da se razlikuje u odnosu do njega, a ne on u odnosu do nje. U „kafani egzistencijalistu”, kao i u čitavoj istoriji filozofije, žena je ono nebitno u poređenju sa onim bitnim: „On je Subjekt, on je Apsolutno, ona je Drugi” – zaključiće Simon de Bovoar uz pomoć hegelovskih termina (Beauvoir 2016: 14).

4.0. Bovoar i njena knjiga o *Starosti*

Dve decenije kasnije Bovoar objavljuje knjigu, u celini posvećenu starosti, koja je na sličan način sveobuhvatna, kao što je to bila i sama knjiga *Drugi pol.* Kao što smo već pomenuli, radi se o knjizi *Starost,* koja je nastala u razdoblju „posle 1954. godine”, u razdoblju u kojem se stvaralaštvo S. De Bovoar, osim dva romana, *Lepe slike (Les Belles Images, 1966)* i *Uništena žena (La femme rompue, suivi de Monologue et de L'âge de discrédition, 1968),* sastoji isključivo od autobiografskih radova (Moi 2004: 6). Svoju knjigu o *Starosti* Bovoar je inače opisala kao suprotan pol svoje velike, tada već jako poznate i široko komentarisane knjige *Drugi pol* (Kruks 2017: 244). I u ovoj knjizi iznosi na videlo „biološku sudbinu” sa jedne strane i sve ono, što bismo danas mogli donekle sociološki nazvati društvenom konstrukcijom, a što se kod autorke nalazi na strani istorije i istorijskog. Njen osnovni par opozicija je – kao i kod Hegela i Marks-a – priroda i istorija ili priroda protiv istorije. Iako starost donosi neizbežno biološko slabljenje i regresiju, te suočavanje sa konačnošću i smrtnošću, to samo po sebi još ne znači podređenost i dominaciju. Problem predstavlja kako vrednujemo i koje značenje pridajemo starosti, kakav je odnos društva prema starijim osobama, te kako se prema njima ophodimo u svakodnevnom životu. Ovde Bovoar uključuje i kritiku i sukob sa devaluacijom, čak i osakaćenost telesnog bića starijih žena, a mogla bi, čini se, doprineti i mnogo više (Deutscher 2003: 286). Gubitak „seksualnosti, plezanja u planine i nove žudnje”, odnos prema bolesti i smrti, depresija, itd., sve nas to može dovesti do zaključka, da je problem upravo u tome da su žene „suvise stare”, te se prema tome ništa više ne može uraditi, kako to Bovoar sugerira i u svojim autobiografskim radovima, no pri tom ne zaboravlja da kao centralni problem postavi upravo isti (problem) koji je postavila i u *Drugom polu* – kako, naime, samo otelovljenje percipiraju drugi/e (Deuts-

cher 2003: 289–294). I starije osobe su, što važi i za žene, Druge, ističe Bovoar, ali to su Drugi/e koji/e egzistiraju u svima nama (Kruks 2017: 244). Starost, zbog slabljenja umnih sposobnosti i blizine smrti, kod mlađih osoba izaziva averziju. U tradicionalnim društvima starije osobe su mogle zauzimati mesta onih za koje se vezivao odnos sa precima i božanstvima, te su ih poštovali kao otelovljenje mudrosti i opštег znanja. Ništa od toga se nije uspeло sačuvati u modernim kapitalističkim društvima (Kruks 2017: 244). Zbog brzih promena u savremenom društvu prošlo je iskustvo gubi na važnosti; mnogo se veća važnost pridodaje visokoj produktivnosti, profitu i kultu svega novoga, što ne ostavlja nimalo prostora za pozitivne vrednosti koje su vezane za starost. Identitet muškaraca i žena sagrađen je na radu i prihodu, što se naprečac prekida kada osoba ode u penziju. Pošto u takvoj situaciji ne postoji mogućnost postizanja novih i smisaonih identiteta, rezultat je „gubitak mesta unutar društva, gubitak digniteta, te uskoro i vlastite realnosti” (Beauvoir, nav. po Kruks 2017: 244).

Bovoar u svojoj knjizi *Starost* smatra da su dominacija nad starijim osobama i njihova gotovo mizerna životna situacija posledica alienacije rada u kapitalističkom društvu (Beauvoir 1970: 568), što nas dovodi do suočavanja sa pitanjem kako se to može pomiriti sa njenim stavovima o opresiji žena kao Drugih. Kako je u *Drugom polu* podređenost žene bila definisana kao proizvod čitave civilizacije, što uključuje „filogenezu i ontogenezu” u smislu istorije i individualnog razvoja od detinjstva do starosti, Bovoarino razmatranje starosti u istoimenoj knjizi – kako to ističe Sonia Kruks – dovodi nas do zaključka da je upravo položaj starijih pokazatelj neuspeha „čitave naše civilizacije” (Kruks 2017: 245).

Iako su ovakva upoređivanja veoma važna za prvu orijentaciju, u drugom ih koraku moramo suočiti sa konstatacijom same Simon de Bovoar, da je, naime, sviše verovala u socijalizam i ideju da će se sa ukidanjem kapitalizma u socijalizmu automatski rešiti i žensko pitanje (Kruks 2017: 245). Iako je zrelija Bovoar premestila akcenat sa opresije Drugoga/e sa nivoa svesti na nivo ekonomske baze, suočeni smo sa još rudimentarnijim problemom. Naime, kako je istakla sama autorka, njen odgovor nije redukcija na ekonomiju. Ako je to tako, kako se onda možemo snaći u tom *double-bind*²⁶ situaciji, u kojem se, sa jedne strane, nalazi argument, da Bovoar rešenje olako pronalazi u kontekstu automatskog cilja ekonomskog razvoja i oslobođenja radničke klase kroz ukidanje alieniranog rada, a sa druge strane problematizuje i sviše „duhovno” rešenje za opresiju drugoga/e kao Drugoga/e.

.....
²⁶ Situacija u kojoj dobijamo dve protivrečne poruke (prim. ur.).

5.0. Zašto je žena model i paradigma Drugoga/e u filozofiji?

Pitanje o Bovoar i filozofiji stavlja nas u neku novu i veoma važnu dilemu. Zašto je Bovoar bila isključena iz filozofskog diskursa i kako to da ona, autorica „jedanaestog“ iz serije od deset najvećih radova prošlog stoleća, još uvek zauzima mesto isključene? Pitanje je veoma važno. Da bismo došli do odgovora na pitanje *zašto*, moramo uroniti u samo jezgro filozofije Simon de Bovoar i ispostaviti osnovnu orijentaciju njene nove filozofije. Dakle, zašto je Bovoar bila isključena upravo iz filozofije? (Bahovec 2017: 257). Kako se čini, Bovoar bi mogla biti integralni deo neke podzemne struje same filozofije, o kojoj je pisao zreli Altiser: podzemna struja filozofije koja je bila suviše opasna i upravo zbog toga isključena. Bovoar možemo zamisliti kao deo ovakve filozofske struje, isključena i istovremeno zamaskirana u idealizam slobode (Bahovec 2017: 254). I verovatno nas preovladavajuće interpretacije Bovoar „u kafani egzistencijalista“ sprečavaju da to shvatimo. Drugim rečima, možda Bovoar ne smatramo filozofkinjom, jer ne vidimo razgovetno ovu isključenu i opasnu filozofsku tradiciju, u kojoj zauzima jako prominentno mesto.

Kao što je napisala filozofkinja Ketrin Malabu (Catherine Malabou), filozofija, za razliku od umetnosti, ženi ne nudi nikakav prostor, te „na filozofskom terenu uopšte ne postoji žena, koja bi bila ekvivalentna jednoj Marguerite Duras u literaturi, jednoj Pini Bauch na području plesa ili jednoj Georgiji O’Keeffe u slikarstvu“ (Malabou 2011: 161). Ali možda ipak možemo, a i treba, da čitamo Bovoar kao filozofkinju, i upravo u tom kontekstu da čitamo i *Drugi pol* zajedno sa knjigom *Starost*. Na taj način bismo mogli shvatiti bogatstvo njenog izlaganja, kako su misao i život, Drugi/ kao Apsolut i njegove/njene određene situacije, govor o ženi kao objektu razmatranja, kao i samu „žensku“ poziciju iskazivanja, prepletene do te mere, da ih se uopće ne može razdvajati.

Možda je i zbog toga njena knjiga o starosti imala izuzetno veliki uticaj. Bovoar piše kao žena i govori kao žena, i kad započinje sa pisanjem, uvek piše sa svoje partikularne pozicije iskazivanja, i upravo zbog toga može postati polazna tačka svima. Ona kroz partikularno otvara pogled na celinu i mogućnost univerzalnog. Pošto može govoriti samo u vlastito ime, a ne umesto nekoga drugoga, Bovoar je upravo na tom insistiranju mogla izgraditi most do svakoga i svih, što su u knjizi *Starost* podjednako i žene i muškarci. Među literarnim žanrovima tome koreliraju njeni autobiografski radovi – pitanju „kako praviti filozofiju“ odgovara njena pozicija iskazivanja, tako sjajno eksplisirana u *Drugom polu* i ispostavljena u samoj

prvoj rečenici ovog njenog epohalnog rada: „Dugo sam oklevala napisati knjigu o ženi” (Beauvoir 2016: 11).

Trebalo je da napiše knjigu o ženi kao objektu diskursa, no istovremeno, čak i pre toga, trebalo je da istakne njenu, odnosno svoju vlastitu – moguću – poziciju iskazivanja. To nije više puko autobiografsko shvatanje rada Simon de Bovoar, nego fundamentalna potreba ili maksima same filozofije. To je zahtev njene filozofije u situaciji koju sama definše kao situaciju u jeziku. Za Bovoar i njeno pisanje ovakva samoeksplikacija moguća je jedino u prvom licu jednine. Iako bismo mogli to pripisati egzistencijalističkom pogledu na svet, koji je zajednički kako Bovoar tako i Sartru, Sartov ‘ja’ nije autobiografski ili empiričan, već je egzemplaran i ohrabrujući za nas, koji ‘nam’ omogućava sagledati problem sa njegove tačke gledišta (Moi 2016: 18). Opet, možemo u tome da primetimo i nešto prisno lingvističko, što može da se utvrdi tek u kontekstu filozofije običnog jezika i razmatranja pozicije ega, koji kaže da ego – kao pozicija subjektivnosti u jeziku – ne treba da mešamo sa samom izjavom i sadržajem izrečenog (Benveniste 2018: 130).

Od svih likova Drugoga/e, od svih različitih drugih, koje Bovoar stavlja u *Drugom polu* zajedno sa ženom, od čitave ove plejade podređenih drugih, samo je žena ta, koja je oduvek egzistirala i oduvek bila dominirana. Svi drugi likovi Drugih nastali su, kao što smo već pomenuli, nekim istorijskim događajem. Svi drugi Drugi, osim žene. Tom Bovoarinom fundamentalnom otkriću u *Drugom polu* možemo (i treba) da dodamo uvid, zasnovan na kontekstualizaciji njenog vlastitog rada unutar lingvističke analize i pozicije iskazivanja. Ali pošto sve glavne interpretacije Bovoar i njenu filozofiju, ako je uopće priznaju kao filozofiju, stavljaju u kontekst Sartrovog egzistencijalizma i fenomenologije Merlo-Pontija, treba da pronađemo sasvim novi uvid u njen rad u okviru savremene francuske filozofije (Bahovec 2017: 249).

6.0. Sum femina, inde cogito

Kod Bovoar je na delu, iako ona to nije eksplisirala na način na koji su to uradili njeni savremenici, upravo preokret prema lingvističkoj analizi, kao što se to radilo i kod Levi-Strosa, na kojeg se oslonila na početku prve knjige *Drugi pol*, i u njenom suočavanju sa Žakom Lakanom²⁷, što čini polaznu tačku druge knjige *Drugog pola*. Upravo u tom kontekstu moći

²⁷ Žak Lakan (Jacques-Marie Émile Lacan) (1901–1981), francuski psihijatar i psihoanalitičar (prim. ur.).

ćemo odgovoriti na pitanje – da li su i starije osobe Druge na isti način kao što su to Jevreji i proleteri? Kao što se ističe u studijama o Bovoar, Bovoar smatra Drugima kako žene tako i starije osobe, jer je marginalizovanje žena i starijih osoba zajedničko „u reprezentaciji, ekonomskoj nejednakosti i isključivanju iz zaposlenosti” (Deutscher 2003: 189). Pošto žene i starije osobe nisu biološka činjenica, moramo se suočiti kako sa socijalnim statusom Drugoga tako i sa njegovim ontološkim i etičkim statusom (Deutscher 2003: 189).

Iz ovog je razloga u kontekstu političkih sukoba legitimno staviti starije osobe, a pogotovo starije žene, u istu liniju kao i sve ostale koje je Bovoar uvela u svoju prvu analizu Drugoga/e. Ni starije osobe nisu, na kraju kraljeva, ništa drugo nego arbitrarani i diferencijalni označitelj, koji je postavljen ili ga treba staviti u zajedničku „seriju ekvivalentnosti” (Laclau 1986: 66). Taj momenat je istakao već Ernesto Laklau²⁸ u početnim godinama internacionalizacije Lakana. To je Laklauov antiesencijalizam – Laklau tvrdi da su sve grupacije Drugih jednake u smislu da nemaju unapred određenog značenja, a i arbitrarne su, što znači da dobijaju značenje tek kada ih stavimo u lanac drugih lingvističkih znakova ili označitelja, kao što je to kod Lakana, pa i kod samog Laklaua, koji ih proširuje u sferu politike. Isti elementi jezika ili političkog mogu dobiti značenje tek iz razlike od drugih, na osnovu koje se povezuju u serije ekvivalentnosti, što u političkoj areni može imati i konzervativno i napredno značenje (Laclau 1986: 66).

Ono što je filozofski najznačajnije je naime to, da li se razlika između žene kao Druge i starijih kao Drugih, a i ostalih osoba i grupacija kao Drugih, može deducirati iz načina na koji Bovoar ulazi u filozofsku diskusiju – kroz akt govora i filozofiju svakodnevnog jezika. *Sum femina, inde cogito* – kako je već rano istakla Nensi Bauer,²⁹ jedna od najlucidnijih čitateljica Bovoar. Još jedan osvrt na ovaj momenat filozofije Simon de Bovoar dovođi nas do zaključka da je njena filozofija isto tako osnovna kao i rad samog osnivača novovekovne filozofije (Bauer 1999: 41; Bauer 2002: 46).

Dekart (Descartes) kaže: „*Cogito ergo sum30, a Bovoar kaže: „Dugo sam oklevala napisati knjigu o ženi” (Beauvoir 2016: 11). Upravo zbog toga što je žena Druga koju treba da definišemo kao poziciju u samom jeziku, kao poziciju ’ja’, do koje nužno dolazimo preko obilaznice ’ti’. Uz to, treba napomenuti da ni *ja*, ni *ti* nisu izuzeti iz polne razlike. To je Bovoar koja može da postane feministkinja tek tada kada je počnu čitati druge žene,*

²⁸ Ernesto Laklau (Ernesto Laclau) (1935–2014), argentinski politički teoretičar (prim. ur.).

²⁹ Nensi Bauer (Nancy Bauer) (1960–), savremena, američka filozofkinja (prim. ur.).

³⁰ Mislim, dakle postojim (prim. ur.).

a tu povezanost preko čitanja je Šošana Felman³¹ tako iluminozno stavila u samo središte svog vlastitog čitanja Bovoar (Felman 1993: 14). U lingvističkoj analizi nema drugog/e Drugog/e, već postoji samo seksualna Druga, što je model i paradigma svih ostalih Drugih.

Sve izrečeno i napisano dovodi nas do zaključka da se problem sa kojim se suočavamo može rešiti usput i na način na koji Bovoar uvodi polnu razliku u Lakanovu analizu konstitucije 'ja'. No, umesto „stadija ogledala“ koji je sama ona direktno citirala u *Drugom polu* da bi objasnila „izvor“, razlike između žene i muškarca u ranom detinjstvu, potrebno je da na isti način postavimo polnu razliku i u sam preokret prema jeziku. Bovoar tvrdi da upravo iz toga šta je u stadiju ogledala – da dečaci i devojčice različito reaguju na sopstveni odraz u ogledalu – proizlazi prva konstitucija sebstva ili ega koja je različita za dečake i devojčice (Beauvoir 2016: 288). Bovoar insistira na tome da je konstitucija ega u ogledalu vezana na polnu razliku. To znači da Bovoar, tamo gde Lakan piše o „malom čoveku“ (franc. *le petit homme*), i o čoveku uopšte, u apstrakciji stavlja sa strane „dečaka“ kao malog Subjekta i Apsoluta i devojčicu kao drugi pol, te istražuje konsekvence koje asimetrija polne razlike doprinosi konstituciji subjektivnosti (Beauvoir 2016: 288).

U vreme kad je *Drugi pol* objavljen, Lakan je još bio u formativnim godinama i njegov preokret ka jeziku desio se tek kasnije. No, veoma je interesantno videti kako Bovoar insistira na seksualnoj razlici i asimetriji u strukturi same perspektive i kako mi, čitaoci i čitateljke, polazeći od Bovoar, možemo ovu strukturu zamisliti i kao strukturu lingvističkog dijaloga u kojem mogu da se zamenjuju pozicije *ja* i *ti*. To onda znači arbitarnost koja bi trebalo da bude arbitarnost u svim značenjima te reči. Ali, što je najznačajnije, razlika između muškarca i žene nije arbitrarna i nije zamenljiva. U trenutku kad ulazimo u jezik treba da se pozicioniramo bilo na žensku, bilo na mušku stranu u jeziku. Ovim gestom, koji je prisutan u njenom čitanju Lakan u *Drugom polu*, Bovoar anticipira jedan od najvažnijih Lakanovih otkrića, koji ima dalekosežne posledice na čitavu savremenu filozofiju, a pogotovo na čitav feminizam i feminističku teoriju.

Simon de Bovoar se svojom varijacijom subjektivnosti, koju je prva rečima izrazila Nensi Bauer u svojoj lingvističko-filozofskoj analizi i koja glasi: *Sum femina, inde cogito* ili *Žena sam, dakle mislim* (Bauer 1999: 41; Bauer 2002: 46), odmakla od klasične filozofske definicije subjektivnosti, razvijene kod Dekarta. Ovakvo feminističko samopozicioniranje u krajnjо

³¹ Šošana Felman (Shoshana Felman) (1942–), savremena američka literarna kritičarka i univerzitetska profesorka komparativne književnosti (prim. ur.).

instanci najbolje je definisati kao lingvističku poziciju, koja nije i nikako ne može biti svedena na univerzalno *ja* i apstraktni subjekat. Baš zbog toga nam i rad same Bovoar koji povezuje *Drugi pol* i *Starost* može služiti kao feministička pozicija u najboljem značenju te reči. Nema drugoga/e Drugoga/e od seksualnog/e Drugog/e, znači od ženske Druge. To je istina, koju treba navesti pre svih drugih istina, i to je zaključak do kojeg treba da se dokopamo na samom kraju svih krajeva.

Svenka SAVIĆ
JEZIK I STAROST U INTERAKCIJI³²

SAŽETAK

Do sada je ustanovljeno u literaturi u svetu da su starije osobe, pre svega žene, u različitim društvima i u različitim kulturama manje vrednovane. Slični su podaci i za situaciju u Srbiji. Da li se ta osnovna društvena i kulturna matrica može promeniti danas, kod nas, kada težimo ravnopravnosti i jednakosti svih u društvu?

U ovom radu pokazujem da je promena moguća, ako se izmene neke okolnosti u društvu u kulturi.

Koristim primer jezičke (simboličke) prakse za pojam 'starica' (baba) da pokažem kako to danas izgleda i da ponudim jedan mogući put prevazilaženja takvog diskriminatornog stanja kod nas.

Osnovna je hipoteza da formiranje jezičkih stereotipa prema starijim osobama postoji u međusobnoj povezanosti sa poimanjem starije osobe u društvu. Ako promenimo jezičku praksu, da li možemo promeniti i smanjiti negativno stereotipno mišljenje?

Metod analize diskursa i metod životne priče zasnivaju se na empirijskim podacima: 1. iz jezičke prakse dece ranog detinjstva do odraslog doba za pojam 'starice' (baba); 2. svedočenju starijih žena o svom statusu u okviru većinskog naroda, kada svedoče visokoobrazovane starije žene u gradu.

Zaključujem da je moguće, ako promenimo postojeću jezičku praksu prema starijim ženama, uticati na širu društvenu zajednicu da prepozna potencijale (visoko) obrazovanih starijih žena i afirmiše ih, čime obezbeđuje da se više poštuju obrazovanje žena i njihova rodna dimenzija.

KLJUČNE REČI: diskriminacija, starost, starenje, žene.

1.0. Uvodna razmatranja

Na osnovu spiska komentarisane literature u ovoj knjizi možemo konstatovati da su starije osobe, u različitim društvima i u različitim kulturama, pa i u našem, manje vrednovane, a mnogo izrazitije starije žene od starijih muškaraca. Gde su počeci nevrednovanja onoga što starost nosi? Odgovor bi mogao biti: svuda oko nas, tokom odrastanja i uključivanja u socijalni i kulturni život zajednice.

³² Zahvaljujem se Margareti Bašaragin, Tatjani Radojević, Sanji Kojić Mladenov na korisnim sugestijama na prethodnu verziju ovog teksta i Milošu Pankovu na podacima iz Gradske biblioteke u Novom Sadu.

2.0. Cilj istraživanja i hipoteza

2.1. Cilj je ovoga rada da pokažem kontinuitet diskriminatorskog delovanja prema starijoj ženi, kroz verbalni (pisani i govoreni) i neverbalni (gestovni i slikovni), jezički (simbolički) empirijski materijal u savremenom načinu komuniciranja na srpskom jeziku danas u gradskoj sredini u Srbiji.

2.2. Hipoteza je da se identifikovana diskriminatorna jezička upotreba može promeniti pod uslovom da dokumentujemo uzroke prakse i na osnovu njih predložimo drugačije verbalno i neverbalno ponašanje u dužem vremenskom periodu u službenoj i javnoj upotrebi jezika u Srbiji, shodno shvatanju o jednakosti i ravnopravnosti građana i građanki u društvu. Ako je negativan stereotip o starijim osobama nasleđen na osnovu jezičkog materijala u svesti govornika/ca, onda drugačija upotreba jezika treba da potisne nasleđeno stanje svesti i oformi novo shvatanje o starosti i starenju u društvu – pozitivno.

U prvom delu rada iznosim različite empirijske podatke na osnovu jezičkog materijala o stereotipima o starijim ženama – šta one ne mogu – a potom dajem podatke iz svedočenja starijih žena šta one mogu.

3.0. Metod istraživanja

Za značenje ‘star(ij)a žena’ – *baba* – odabiram primere iz različitih empirijskih materijala da analiziram u okviru metoda analize diskursa (Savić, 1993, 39–60). Izdvajam tri tipa empirijskog materijala.

1. Ono što postoji zabeleženo u rečnicima srpskog jezika kao rečničko nasleđe.
2. Ono što je namenjeno generaciji koja u društvu stasava (dečje igre, pesme, vicevi, bajke, tekstovi u osnovnoškolskim udžbenicima i školskoj lektiru); ono što je svakodnevna komunikacija među odraslim sagovornicima (verbalna i neverbalna) u javnom prostoru u gradskoj sredini danas.
3. Svedočenja starijih žena: a) iz većinskog naroda, visokoobrazovanih i u društvu vrednovanih (profesorke emerite) i b) iz pojedinih nacionalnih zajednica u Vojvodini.

3.1. Neka pitanja selekcije primera za pojam ‘starica’

Najčešći kriterij za pojam ‘starica’ je broj godina (uobičajeno je to broj godina za prelazak u grupu penzionisanih osoba), ali je on dosta nepo-

uzdan. Naročito ako se imaju u vidu neke profesije koje podrazumevaju mladost (na primer, u umetnosti ili sportu), gde se suočavamo sa brojnim diskriminatornim izrazima. Klasičan balet je svojina mladog tela, pogotovo igračice, jer je vreme odlaska 'u penziju' 40 godina života. Ukoliko je igračica u izuzetnoj fizičkoj kondiciji, i nakon tog doba nastavlja karijeru (tada se njene godine starosti često pojavljuju u javnom diskursu, u međijskim tekstovima o njoj podvlači se upravo taj podatak o starosti, češće od kvaliteta njene igre). Slična situacija je i sa gimnastičarkama ili teniserkama (i teniserima). Poznata američka teniserka (češkog porekla) Martina Navratilova osvajala je trofeje u godinama u kojima nijedna teniserka pre nje nije to uspevala. Danas je u pominjanju karijere Serene Vilijams gotovo neizostavan podatak o njenoj starosti. Za njenu stariju sestru, Venus Vilijams, gotovo je ubičajan iskaz: „Pobedila je i četrdesetogodišnja Venus Vilijams” (TV spiker na N1, 8. 2. 2021, 14 h sa Australijen opena u Melburnu). Da li je to podatak kojem treba da se divimo, ili je to podatak isključivanja uspešne sportistkinje? U uglednom dnevnom listu *Danas* na pitanje: „Kako komentarišete to što Rodžer Federer u 39. godini igra vrhunski tenis?”, odgovaraju tri muškarca, kompetentna u ovom sportu, sledećim procenama: „jako vodi računa o svom telu i zdravlju [...], ima izvanrednu ekipu saradnika i specifičnu tehniku” (teniski stručnjak); „što je paralelno sa neverovatnom karijerom našao načina da stvori veliku porodicu” (bivši selektor); „dozirano [...] se troši poslednjih godina” (sportski komentator). Slična je situacija i za druge sportove koji podrazumevaju mladost. Veliki naslov „Istorijski uspeh Toma Bredlija u 43. godini” (*Politika*, 9. 2. 2021, str. 16) jasno pokazuje da je praksa podjednaka i za muškarce u drugim sportovima, ali se za njih ta granica pomera nagore. Ako sumiramo podatke iz navedenih procena u jedinstven ‘lek’ za dugo prisustvo u profesiji, onda imamo gotov recept za pitanje dugog profesionalnog veka tenisera (verovatno isto važi i za druge profesije): negovanje tela, proširenje porodice i dozirano trošenje sebe. Da li žene danas to mogu da prihvate kao predlog za ‘mladost u profesiji’?

Ostaje ipak osnovno pitanje da li je umesno u javnosti komentarisati profesionalnu dužinu trajanja i muškarca i žene, naočito žene (u bilo kojoj profesiji)? Da li je broj godina kategorija privatnosti ili javnosti? Naime, ustaljeno je bonton pravilo da se žena ne pita za godine, niti da se one pominju u javnom diskursu (bez njene dozvole). Činjenica je, međutim, da podaci o fenomenu dugog trajanja u profesionalnim karijerama žena (koje su poznate kao kratkoveke), služe za sačinjavanje različitih strategija življenja i primene i za one koji nisu u tim profesijama. Druga činjenica je da se u ovim navedenim profesijama danas povećava broj pojedinki (i

pojedinaca) koji uspevaju da prevaziđu stereotipne (očekivane) starosne limite, pa je sva prilika da će se i ostale stvari usaglasiti upravo sa tom novom praksom. S druge strane, u društvu već postoji zvanje (titula) *profesor emeritus*, odnosno *profesorka emerita*, koja se dodeljuje univerzitetskim profesorima koji su završili profesionalni vek (penzionisani su po zakonskim propisima države), ali im se daje mogućnost da nastave profesionalno delovanje u akademskoj zajednici dok mogu – do pozne starosti. Za žene u tom izuzetnom društvenom statusu, bilo bi neprikladno navoditi njihove godine života u javnoj sferi, a još lošije bi bilo nazvati ih 'pripadnicama lepšeg pola' (kako se u medijskom diskursu može naći primer), ili u njihovoj biografiji navoditi godine života. Kako pomiriti titulu profesorka emerita i kvalifikaciju 'pripadnica lepšeg pola' – u pitanju je pre jezički nesklad nego smisaona harmonija. Da li je to oblik diskriminacije jezikom ili isticanje ličnih kvaliteta? Pre će biti ono prvo.

4.0. Rezultati istraživanja

4.1. Pojam 'starica' u rečnicima srpskohrvatskog i srpskog jezika: leksema baba

U *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1959, knj. 1, str. 218), a potom i u *Rečniku srpskog jezika* (Matica srpska, Novi Sad, 2007, str. 55–56), za razliku od reči *deda*, za koji postoe samo još odrednica *deda Mraz* (u pozitivnom značenju – vesnik Nove godine i darivanja, pre svega dece za Novu godinu i Božić), za reč *baba* su brojni primjeri (od kojih ovde izdvajam najpre prvo (osnovno značenje) stara žena, starica („Kad žena napuni šezdeset godina“³³). Sledi značenja koja svedoče negativan odnos prema njoj.

U *Velikoj biblijskoj konkordanciji* (Vojnović, 1991, tom 1, str. 29), u kojoj su objedinjeni podaci iz tekstova Starog i Novog zaveta ima mnogo podataka za starog i starijeg muškarca, a starost žene se povezuje sa nekoliko važnih ženskih ličnosti, i to sa biološkom sposobnošću rađanja i plodnosti, kontinuiteta opstanka ljudske vrste i zajednice (reč *baba* se ne koristi).³⁴

³³ Ako uzmemmo u obzir da je ova sveska *Rečnika* štampana pre 70 godina (1959) za zajednički nam, srpskohrvatski jezik, onda su ovde izdvojena značenja važeća za širi region od Srbije.

³⁴ Supruga Avrama (Abrahama) Sara je nerotkinja, već stara i nema izgleda da će obez-

Od ostalih značenja izdvajam sledeće izraze da pokažem mogući sled ulaska u svest govornika/ca negativnog odnosa pojedinke i pojedinca, a zatim i zajednice prema starijoj ženi kroz izraze koji su tu 'na dohvati ruke', kao deo svakodnevnog govornog ponašanja i negativnog predstavljanja *babe* (u odnosu na pozitivno predstavljanje *dede*).

U sledećim izrazima je negativna komponenta značenja.

Baba Marta – promenljivo (nestalno) vreme tokom meseca marta.

Zadušna baba – bolećiva osoba, koja hoće svakome da ugodi („Taj ti je prava zadušna baba, on ti ne zna reći: „Ne dam“).

Nadžak baba – osoba kojoj nešto stalno smeta.

Dati babu za nevestu – podvaliti nekome.

Za čije babe zdravlje – kada se ukazuje na uzaludnost neke aktivnosti.

Pričaj ti to svojoj babi – kaže se nekome u čiju se priču ne veruje.

Ko o čemu, baba o uštipcima – kad neko stalno govori isto – ono što priželjkuje.

Trla baba lan da joj prođe dan – kad se neko bavi nečim nekorisnim.

Kad đevojke nema, dobra je i baba – zamena za mlado (dobro) je staro (loše).

Što je babi milo to joj se i snilo – Sama sebi ugađa (samoživa).

Postoje i drugi primeri u kojima se izgubila direktna veza sa starošću. Cvet koji se prvi javlja u proleće je *visibaba* (visi-baba). Položaj cveta (u savijenom visećem položaju nadole) treba da asocira svijeno telo bake, ali bele boje (koja znači najčešće čistotu), pa govorimo o postojanju suprotnosti: lepog i nečeg drugog.

4.2. Leksema baba u dečjim igrama, rugalicama, vicevima, psovkama

Kada konstatujemo postojanje predrasuda i stereotipa prema starijim osobama, najčešće se pitamo kako ih deca usvajaju i preko kojih primera. U traganju za ranom jezičkom praksom negativnog stereotipnog poimanja starije osobe, polazim od ranog detinjstva i povezujem neke tradicionalne igre i pesmice za decu sa diskriminatornim elementima prema sta-

.....
bediti potomstvo. Proročica Ana je žena koja u hramu provodi svoju starost, *svedokinja* je krštenja Isusa (...). Tu je i Elizabeta (Jelisaveta), majka Ivana Krstitelja koja u poznim godinama rađa sina. Ostale starije žene su bezimene (na primer, jedna je darodavka, koja je dala sve što je imala – jedan denar za druge) ili je, pak, reč o grupi žena.

Starija žena može se prepoznati i u drugim rečima, na primer žena koja pomaže pri porodaju – *babica* u ovom značenju: „Nato babica priveže za njegovu ruku crven konac“ ... „Prije neg babica dode k njima, one već rode.“ Druge reči za značenje starac i starica (Vojnović, 1991, tom 2, str. 1360) postoje, očekivano, i to daleko više za starca nego za staricu (samo 3: Kako će rod roditi ja starica? (Postanak, 18.13)).

rijoj ženi (starici). To je kanal ranog navikavanja dece da slušaju o *babi* u negativnom kontekstu, a kroz dečje igre i pesmice u kojima *uživaju*, ili kroz dijalog sa odraslima, što polako može da formira njihov stav da *babe* ne treba ceniti.

4.2.1. Dečja igra *ćorave bake* (ili *ćoravebake*)

Primer je poznata igra *ćorave bake*, stara više od 80 godina³⁵. Sastoji se u tome što se izabere jedno dete kojem se zavežu oči maramom tako da ništa ne vidi (ono je 'onemogućeno' da komunicira). Zatim ga ostali učesnici igre lagano zavrte oko sopstvene ose, da malo izgubi osećaj za orijentaciju u prostoru (to ne treba da traje dugo kako „ćorava baka” ne bi izgubila ravnotežu i pala). Dok je vrte, deca pevaju:

„Vodim baku na pazar,
da je prodam za dinar,
idi bako kuda znaš,
meni više ne trebaš” (italic S. S.)

Prema ovom tekstu *baba* vredi malo (jedan dinar) i lako se odbacuje, kao neka nepotrebna stvar („meni više ne trebaš”). Napominjem da danas u javnom diskursu niko neće upotrebiti pridev *ćorav* za slep, ali se susreće u razgovoru odraslih sa detetom (na primer: „Vidi gde ti je, jesи ćorav!”). Dakle, dete zna njegovo značenje i u ovoj igri. Ali je naziv igre upitan, jer je izraz *ćorav* (prema *Rečniku invalidnosti* Ružićić-Novković 2003: 60) pogrdan naziv za slep (tačnije za osobu koja ne vidi). Šta je u nazivu i sadržini ove dečje igre sporno? Dve stvari jesu svakako sporne: sam naziv igre i način na koji se ona igra, a u odnosu za pojam ‘starice’ (*bake*). Tačnije, ta *baka* (tj. dete) postaje *ćoravo* tako što ga drugi stave u poziciju bespomoćnosti (vežu mu oči i zavrte ga), a potom mu (joj) daju težak zadatak – da iz te nemoći dela – pronađe osobu i prepozna je.

Ova igra bi se mogla u neku ruku shvatiti kao metafora starije osobe u društvu kod nas danas (ali i uopšte) – staviš stariju osobu u za nju nemoguću situaciju, a potom od nje tražiš da iz nje nađe izlaz sama.

4.2.2. Izraz tužibaba kao vid rugalice

Treći izraz odomaćen je u svakodnevnoj komunikaciji dece. Reč je o – *tužibabi* – u upotrebi je među decom (svih uzrasta) i ima negativno

³⁵ Detaljnije o ovoj igri kod Jakovljević-Šević (2011), *Dečje igre u Novom Sadu*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, str. 102–103.

značenje. Dete najčešće odrasloj osobi tuži drugo dete, a ta odrasla osoba je ona koja ima moć odlučivanja (nastavnici/e, roditelji, vaspitači/ice, učitelji/ice i dr.). Deca su smislila i rugalicu za tu društvenu ulogu („Tužibaba Jeca ulovila zeca”...).³⁶

4.2.3. Vicevi koje pričaju deca

Vic, posmatrano sa stanovišta dece, posebna je vrsta verbalne interakcije pomoću koje postižu socijalizaciju u okviru svoje uzrasne grupe, kao i šire društvene grupacije u kojoj odrastaju. U knjizi *Diskurs viceva* (Savić i Mitro 1998a: 73–99) dajemo primere viceva koje pričaju deca. Ovde nas dečiji vicevi interesuju pre svega sa stanovišta njihove socijalizacije u uzrasnoj grupi, njihove uklopljenosti u uzrasnu i društvenu grupu kao kompetentni njeni pričaoci. Nismo zabeležile i viceve o babi/baki (mada ne znači da ih nema).

4.2.4. Psovanje babe i dede (ni)je dozvoljeno

U knjizi *Psovke!!!* (Savić i Mitro 1998b) dajemo podatke i o psovkama koje izgovaraju deca. Tu je i razgovor sa Žarkom Trebješaninom koji upućuje na tekuću praksu. U tekstu *Verbalna agresija dece* Biljana Sikimić (2001) iznosi podatke o psovkama kojima roditelji i odrasli uče malu decu psovjanju u raznim društvenim i jezičkim grupama, kao vid komunikacije deteta sa odraslima. Autorka navodi etnološku građu o tradicionalnom odnosu prema psovjanju dece ranije i danas. Tako, na osnovu podataka iz sredine ovog veka, u Leskovačkoj Moravi: „Još kao sasvim malu decu uče stariji da psuju (babu gušavu, dedu guljavoga i dr.), da se srde, da se ljute” (Đorđević 1958: 155). Objašnjenje je za ovu vrstu ‘učenja’ komunikaciji sa odraslima, da roditelji posreduju između druge starije osobe (nekada je to strana osoba) i deteta da bi pokazali detetu da može biti konverzacioni sagovornik. Nadalje, Sikimić iznosi i terenske podatke za vlašku etničku zajednicu, gde se „govori isto – baba i deda podstiču unuke da psuju”, što može da zvuči kao parafraza primera iz Leskovačke Morave: „Kaži babi to i to”, kaže deda detetu, ili obrnuto, baba kaže detetu „Opsuj dedu”. Psovka kojom odrasli podstiču dete da psuje babu ili dedu nije u funkciji psovjanja, nego u funkciji približavanja odraslima. U pitanju je strategija zaobilaznog približavanja osobi sa kojom se želi stupiti u kontakt, gde je dete upotre-

³⁶ *Babica*, prema podacima iz *Rječnika*, babica (deminutivni oblici od *baba*) imaju takođe različita značenja. Jedno je da je to starija osoba koju deca od milja zovu u porodici tako, drugi oblik u istom značenju je *baka*.

bljeno kao medijator (up. Savić i Mitro 1998b: 20–21). Srpska kultura u tom pogledu nije usamljena, jer, kako autorka navodi: „Slično zapažanje vezuje se i za rusku narodnu kulturu u kojoj su deca sasvim svesno obučavana da psuju”. Otuda je veoma važan zaključak Sikimić: „Očigledno je da verbalna agresija usmerena ka detetu u tradicionalnoj kulturi lako prelazi u pravu agresiju”, i to je razlog zbog kojeg u našem tekstu pratimo liniju agresije prema starijima iz raznih izvora tradicionalne kulture. Slične podatke konstatuju i drugi, za seosku sredinu (Savić i Mitro 1998b), dok je u vojvođanskim gradovima deci strogo zabranjeno psovanje svih, pa i babe i dede.

4.3. Odrasli plaše decu *babarogom* (*baba-roga*).

Sledeći primer jezičke diskriminacije starijih žena kojima odrasli uče decu jeste *babaroga*, odomaćen u razgovoru odrasli-deca, a poznat i iz stiha *Ima jedna pećina stroga u kojoj živi babaroga* (iz poznate pesmice za decu Ljubivoja Ršumovića, aktuelne već više od 60 godina u vrtićima i van njih). Ovu pesmicu generacijama deca pevaju uz muzičku pratnju, uživajući. Faktor uživanja je ovde važan za zapamćivanje stiha, a on je samo uobičio ono što postoji kao oblik plašenja dece („Nemoj ići tamo, poješće te babaroga”), a u tradicionalnoj kulturi odomaćeno kao jezičko sredstvo za plašenje male (neposlušne) dece. Reč je zapravo o verovanju sila zlih duhova (rogata baba), koji more malu decu, što smo nasledili kao kulturni obrazac zastrašivanja dece. Ovaj kulturni obrazac opstaje i u savremenoj kulturi u ophođenju starijih sa decom.

Ovakve složenice sa rečju *baba* danas postaju deo već ustaljenog inventara – kao model u kojem se pojavljuju nove mogućnosti. Jedna od takvih koje nema u *Rečniku*, a postoji u stvarnosti je novostvorena složenica *baba-sera* (babasera) – osoba koja u javnom WC-u održava red i higijenu. U kratkom istraživanju javnih WC-a u Novom Sadu³⁷ ispitala sam osobe zaposlene na tim pozicijama i ustanovila da su većinom žene, ali ima i muških osoba. Bitno je da one nisu stare, naprotiv. Ovde se reč *baba* koristi za omalovažavanje posla kojim se osoba bavi (koja je u vezi sa uslugom za telo nakon obavljenе nečiste radnje).

Jezički posmatrano, jednom stvoren jezički model **baba + nešto ili neko**, postaje produktivan za druge upotrebe. Na primer, u dečjoj crtanoj

³⁷ Na autobuskoj i železničkoj stanici, zatim u velikim institucijama, hotelima ili kongresnim salama u kojima postoji takvo radno mesto.

TV seriji *Pepa Prase* postoji i lik Baka Prase. Naziv tog dečjeg televizijskog lika preuzeo je jedan jutjuber, pa u medijima čitamo naslov: „Baka Prase više nije na tronu You Tube scene Balkana”, u kojem nas obaveštavaju (na jednoj društvenoj mreži) da Baka Prase nije najpopularniji izvođač (*Reprezent media*, 14. 1. 2021). Crtani film *Pepa Prase* i njena porodica bili su inspiracija mladom jutjuberu u Srbiji da preuzme pseudonim Baka Prase³⁸ i da stekne veliku popularnost svojim tekstovima, koristeći se već dobro „uhodanim” nazivom iz ove popularne serije. Iako je imao na raspolaganju i drugu osobu koja se zove Deda Prase, odlučio se za izazivanje humora izborom Bake Prase. Jutjuber Baka Prase poznat je u medijima i slavljen, uzima za sebe identifikaciju starije žene – da bi izazvao humor svojih pratilaca.

Nedavno je nastao skandal i jutjuber se povukao, ali je izraz Baka Prase ostao kao moguć inventar za podsmevanje. Ostaje kao neka vrsta povoljnog izraza ‘na dohvati ruke, za omalovažavanje neke osobe pomoći tog izraza, o čemu svedoči naslov teksta Borisa Dežulovića „To što radi Vesić može i Baka Prase”. Ovde je sada Baka Prase merilo (male) pameti i (niske) učinkovitosti zamenika gradonačelnika u našoj prestonici (*Danas*, 13. 2. 2020, str. 9). Sada se više niko ne pita šta ovaj izraz stvarno znači, nego ga koristimo sa već uspostavljenim značenjem omalovažavanja drugih.

Drugim rečima, kada postoji model za omalovažavanje (sa baba + nešto) onda se novi primeri lako mogu utisnuti u njega. Šta je onda ovde sporno? To što je složenica dve nespojive vrednosti – starije žene i mlade životinje (prase) – zapravo diskriminatorna u odnosu na stariju ženu kao osobu.

4.4. Literatura za decu: bajke

Kakva je slika o starijim ženama u bajkama koje se pričaju deci, ili koje deca slušaju i gledaju preko medija, najčešće televizije i na osnovu kojih je sada dostupan i novi umetnički izvor, kao što su filmovi za decu ili pozorišne (baletske) predstave (npr. *Crvenkapa*, *Ivica i Marica*, *Začarana lepotica*)? Postoji obilje formi u kojima su bajke pretočene za decu. Te su forme prisutne svuda oko nas, pogotovo za decu u gradu).

Ivana Milojević i Aleksandra Izgarjan (2012) bavile su se iz feminističke

³⁸ To je naziv jedne članice porodice prasića u vrlo popularnom crtanom filmu za decu, koji se emituje svakodnevno na nekoliko TV stanica i to već nekoliko godina. Reč je o porodici i njenim članovima preneto u svet svinja (prasića): Tata Prase, Mama Prase, Pepa Prase, Deda Prase i Baka Prase.

perspektive starijim ženama u bajkama, naročito prikazima starijih žena kao veštice i zlih kraljica. Naglasile su da se u većini klasičnih bajki (*Snežana, Pepeljuga, Uspavana lepotica (Trnova Ružica), Mala sirena, Ivica i Marica*) zaplet sastoji od sukoba starije i mlađe žene: starija žena pokušava da naudi mlađoj, da je ubije ili na neki drugi način ukloni, iz ljubomore, jer je doživljava kao rivalku. Na primer, u *Uspavanoj lepotici* zla vila (Grdana) ima natprirodnu moć, zna da pripremi otrov za kraljevu kćer, ali postoji i način da se njena zloba pobedi – iskrena ljubav.

Nakon što su istražile rodnu dimenziju bajki, autorke su sprovele i aktivistički obrazovni program u osnovnim školama sa nastavnicama, učenicima/ama, studentkinjama, a u kojem se jasno pokazuje da se postojeća šema odnosa prema starijima može menjati ako dekonstruišemo ono što bajke kao stereotipe nose.

4.5. Udžbenici za osnovnu školu: čitanke za maternji jezik

Do sada su objavljene nekolike studije o rodno osetljivoj analizi čitanki u osnovnim školama. Za udžbenike u Srbiji podatke objavljuju Margareta Bašaragin (2019) i Stefanović i Glamočak (2008), uz primenu analize sadržaja, za koju koriste istraživačku matricu, sastavljenu za potrebe regionalnog projekta „Rodno senzitivni udžbenici i učionička praksa u regionu Balkana” (ostvaren u periodu septembar 2005 – septembar 2007. godine). Autori konstatuju da se, ukupno posmatrano, malo govori o starijim osobama u udžbenicima mlađih i starijih razreda, ali daleko manje o starijim ženama, nego o starijim muškarcima. Nadalje, i kada se piše o starijim ženama, to je po pravilu negativan stereotip (veštica, ona koja nešto mrmlja), dok je, sa druge strane, stariji muškarac uglavnom pozitivan lik.

Isto konstatiše Jelena Stefanović (2017) i za lektiru za više razrede osnovne škole, gde je *baba* veštica Hopkins (iz *Toma Sojera*, str. 53), kočoperna baba (iz *Pop Ćire i pop Spire*), baba popadija (iz *Hajduk Stanka*) „koja je tučkom za beli luk ubila osionog Turčina”, kad ju je on ošinuo kamdžijom (Stefanović 2017: 76).

Možemo konstatovati da su odskora u osnovnim školama inovirani programi za lektiru, pa se u jednom romanu starica izdvaja kao pozitivan lik. To je roman *Agi i Ema* Igora Kolarova, o izuzetno usamljenom dečaku Agiju koga roditelji zanemaruju, a vršnjaci maltretiraju, dok mu je neobična starica Ema jedina prijateljica. Ona ga voli i nežno podržava. Ovaj pomak u dobrom smeru može da umanji činjenica da nastavnici/e imaju slobodnu volju da odabiraju dela iz lektire (što može značiti da ovaj roman mogu izostaviti iz ponude učenicima/ama).

Iz ovako analiziranih podataka u okviru osnovnog obrazovnog programa, pokazuje se nastavak osnovnog stereotipa o starijim ženama u negativnom svetlu, kako je to već formirano u predškolskom uzrastu preko bajki i drugog materijala namenjenog deci, naročito pozorišnih predstava za decu, u dečjim pozorištima u gradu. Teško možemo poverovati da će onda sama deca, ili nešto stariji tinejdžeri, u ovom uzrastu, promeniti jezičku upotrebu o stariim babama koju su već stekli u predškolskom uzrastu, čak i ako imaju sopstvenu baku u porodici koju vole. *Navika* je važan faktor za očuvanje stereotipa u jezičkoj upotrebi. Verujemo da pokušaji individualnih autorki mogu pomoći. Na primer, pokušaji o antistereotipnom prikazivanju bajki Aleksandre Izgarjan i Ivane Milojević (2012) ili Jelene Stefanović (2017) za lektiru. Međutim, njihov domet je ograničen, jer je knjiga štampana u 500, odnosno 300 primeraka, pre deset godina. Činjenica je da je potreba za ovakvom literaturom velika.

Već na ovom mestu možemo konstatovati da je teško, ali je moguće, menjati osnovni negativni stereotip o stariim osobama u patrijarhalnom obrazovanju dece i mlađih, uzimanjem u obzir kontinuitet takvog akcionog programa od ranog detinjstva, preko mladosti do profesionalnog usmerenja.

4.6. Autorska književnost namenjena mladima i odraslima: *babadevojka*

Autorska književnost je oblast u kojoj nalazimo najviše podataka o negativnim stereotipima o starijim osobama i njihovim prevazilaženjima, posebno kada je reč o starijim ženama (na primer, posebno kod Dučića u poglavlju *Mladost starost u knjizi Blago cara Radovana* ili u Andrićevoj *Gospodici*). U tom pogledu pažnju privlači autorska književnost žena.

Pažnju, takođe, privlači i jedan poseban tip starijih žena, a to su neudate starije žene, usedelice, *babadevojke* – uvek društveno manje vrednovane upravo zbog toga što nisu ostvarile brak i potomstvo.

Pomenimo jedan izvor pomalo drugačiji. Naime, Isidora Sekulić u *Pismima iz Norveške* opisuje stare devojke (*babadevojke*, usedelice, neudate žene u poznim godinama) u Norveškoj kao kulturno-šumski fenomen koji ima svoje izvore u istorijskim prilikama specifičnim za Norvešku početkom 20. veka, kada se većina mladića tamo iseljavala u Sjedinjene Američke Države radi posla i zarade, a žene ostajale u domovini. Isidora Sekulić, zapravo, hvali te žene koje u jednom momentu određuje kao treći pol – onaj koji je podjednako razvio (i usavršio) osobine i muške i ženske društvene grupe. Ono što je u ovom tekstu važno jeste povezivanje starih (devojaka) sa sudbinom starih životinja da se pokaže kako je nemoć živih bića (ljudi,

životinja) domen u kojem se praktikuje moć drugih.

Iskra Vuksanović prepričava podatke iz Pisama kako bi doprinela rušenju predrasuda prema neudatim ženama uopšte, posebno starim devojkama (i kod nas). Uočava da u udžbeniku namenjenom osnovnim rodnim studijama (*Uvod u rodne teorije*, Milojević i Markov 2011) izostaje poglavlje o rodu i starijim ženama (tj. ejdžizmu ili dobizmu), jer rodne studije kod nas još uvek ne prepoznaju važnost ove teme za kritičku promenu postojećeg stanja žena. Ovde treba imati u vidu činjenicu da je populacija starijih muških i ženskih osoba u ukupnom stanovništvu u državi znatna, naročito s obzirom na činjenicu da se životni i radni vek osoba oba pola znatno produžava.

U prvom poglavljiju „Stare devojke – treći rod“ autorka Iskra Vuksanović govori o naizgled nelogičnom terminu ‘stare devojke’, u kojem pojam devojke podrazumeva mladost. Zato ona govori o tri komponente izraza: vreme (stare), bračno stanje (neudate), važnost mladosti (devojke). Reč je o vrlo važnom segmentu društva u Norveškoj u kojem su one mnogobrojne i preuzimaju sve poslove, i muške i ženske. Spisateljica Isidora Sekulić „sa empatijom, pokušajem razumevanja izvora njihove usamljenosti, ali i društvenosti“ govori pozitivno o ovoj grupi žena. U domaćem kontekstu *babadevojka* je još uvek pojam koji nema i kojem se ne daje pozitivno značenje.

Zaključujem da svi navedeni primeri jasno pokazuju postojanje kontinuiteta negativnog stereotipa o staroj ženskoj osobi – od detinjstva dece do odraslog doba. Tačnije, mlađi u našem društvu stasavaju u kulturi nenaklonjenoj ‘starici/ama’, pa sa odrastanjem usvajaju i takvo jezičko ponašanje koje im je ‘na dohvrat ruke’ i time date stavove i iskazuju. Vrlo je lako potkrepliti tvrdjenje pričama za decu, psovkama, rugalicama i drugim malim (svakodnevnim) folklornim formama. Ostaje isti trend u bogatoj TV i pozorišnoj delatnosti za decu (operske i baletske predstave, pre svega). A ovaj opšti pravac se pokazuje i u drugim oblastima društvenog života (kao što su sport ili svakodnevica života).

Da li postoje ‘na dohvrat ruke’ deci i podaci koji pokazuju drugačiji odnos prema bakama? U knjizi (prevednoj sa engleskog jezika) Pam Brauna *Mojoj voljenoj baki* nalazi se uvodna rečenica: „Nikad nemoj da zaboraviš da je baka najveća povlastica svakog deteta.“ Slede brojni izrazi pozitivnog odnosa prema baki, jer je knjiga i napisana u slavu svih baka, jer, kako piše u tekstu: „baka je vrlo važna osoba – neko koga svako dete zaslužuje da ima.“ Dakle, baka je važna zbog generacijskog kontinuiteta koji samo ona može sagraditi sa svojim unucima. Zato su rečenice u knjizi nekada iz perspektive dece:

Bake su stvorene da se u njih ušuškate kao u jorgan. Bake zrače kao da im je dvadeset. A ponekad im je šest.

Bake nadžive tirane. Zato svet opstaje.

Bake imaju ostarele noge i mlada srca.

Bake prebacuju višak zelenog povrća iz vašeg tanjira u svoj.

Unuci se čude što bake imaju tako staru kožu i kosti kad su po duhu tako očigledno njihovi vršnjaci.

Važnost generacijskog povezivanja u čemu je baka glavna akterka, malo je zanemaren u modernoj porodici danas (ne samo kod nas), pa je očigledan disbalans između dobrih i onih drugih osobina starijih žena. Tačnije, društvenim promenama joj je uloga posrednice među generacijama (najčešće) oduzeta. Primeri iz prevedene knjige iz druge kulture (engleske) podseća nas da je važno uporediti ovu ulogu baka u nekoliko savremenih kultura, od kojih je ova naša samo jedna u izboru.

4.7. Svakodnevne situacije: verbalne i neverbalne

Svakodnevica je mnogo širi pojam od jezičke prakse u svakodnevici, kada uvedemo kategoriju roda kao kriterij za analizu. Jedan od pokazatelja je i podatak koji se može činiti udaljenim od jezičke upotrebe, a to je nastojanje da se nastavi sa obrazovanjem i u ‘trećem’ dobu. Podataka o tome nemamo mnogo (jedan pouzdan podatak je za starije žene u Novom Sadu i u Subotici, koji pokazuje daleko veći broj korisnika biblioteke nego što je to broj korisnika gradske biblioteke).

4.7.1. Verbalne situacije

Mnogobrojne su svakodnevne situacije u kojima se starije žene suočavaju sa eksplicitnom ili implicitnom diskriminacijom, koju većina njih smatra ‘normalnim’. Mislimo na primere iz razgovornih situacija u javnom prostoru (u javnom prevozu, prodavnicama, zdravstvenim ustanovama, na sudu, u parlamentu, univerzitetu i sl.), ali i u privatnom (porodičnom) okruženju.

U podacima Radojević (u ovoj knjizi str. 245) na molbu: Opišite nam neku situaciju kada ste se loše osećali jer je neko prema Vama ružno postupao i/ili diskriminisao zato što ste starija žena, žene su davale primere uglavnom na osnovu iskustva u javnom prostoru. Na primer, u gradskom prevozu, kada je upotreba *baba* s namerom da uvredi i omalovaži (*Baba, kud si krenula?; Brže, matora, kasnimo zbog tebe; Ajde, baba sedi kod kuće šta ćeš ti sad u autobusu.... (70); Ti si baba, idi čuvaj unučice (65); Kada mi se neko na ulici obrati sa BABA ili BAKA (66)*).

Ovakve primere upućene starijoj ženi svakodnevno slušamo, ili se na taj način govori o njoj (na primer, ulazim u prodavnicu i prodavačica se ljubazno izvinjava mušteriji: „Izvinite, jedna baba pre Vas me je zadržala!”).

Iskustvo sa socijalnih mreža ponavlja istu praksu. Nije, međutim, jednostavno razgraničiti privatno od javnog u okviru neke institucije. Na primer, u zdravstvenoj ustanovi razgovor lekara i pacijentkinje jeste tip javnog govora, zatim medicinske sestre i doktorke kada, po njenom nalogu, ispunjava neke formulare ili kada razgovaraju o prisutnoj pacijentkinji. Međutim, postoji i privatna komunikacija u istom tom okruženju.

Na primer:

Medicinska tehničarka na prijemnom delu najavljuje tehničaru (sada u kovid situaciji):

Ona: Sledeća za CT je žena 79 godina.

On: Sačekaj da završim ovu devojku. Posle nje ću tu **babu**.

Tehničar odgovara koleginici privatno (kao neka vrsta usmerivanja za jedničkog posla), ne misleći da će ga neko drugi čuti. Primer pokazuje da unutar institucija postoji dvojako jezičko ponašanje (ne samo kada su starije osobe u pitanju). Ponašanje koje je preporučeno i ono koje odražava i lični (emocionalni i drugi) stav u odnosu na izgovoreno.

Ako pitamo starije žene za ovakve i slične primere, one ih retko prepoznaju kao diskriminaciju, neutrališu je i odgovaraju: „Pa šta ću kad sam baba!” (uz osmeh). Ali one koje su obrazovane za rodna i ženska prava, i kada primete diskriminaciju i na nju reaguju, jasno nam stavlju do znanja da je takvih primera u svakodnevici mnogo.

Primeri ove vrste pokazuju da je naša svakodnevica satkana od brojnih diskriminatorskih situacija koje starije žene više i ne žele da primete i da pamte. Tako im je lakše da žive u svetu nejednakih.

Kao prelazni primer od verbalnog ka neverbalnom, ubrajam i slučajeve kada starija osoba dode kod lekara u pratnji druge (mlade) osobe, ili u neki drugi prostor (frizer/ka, pedikir/ka) u kojem je potrebna usluga trećeg lica starijoj osobi. Onda je česta praksa da se lekar/ka (frizer/ka, pedikir/ka) u razgovoru obraća i dogovara sa osobom koja je u pratnji, a ne sa prisutnom starijom osobom. Slično ponašanje beleže i istraživačice za osobe sa invaliditetom. Tako, na primer, sa čerkom sam kod poznatog ortopeda zbog mojih kukova. On se obraća njoj i objašnjava joj moje stanje, tačnije kako treba da primenjujem terapiju.

4.7.2. Neverbalne situacije

U skup ovih primera ubrajam nekoliko dobro poznatih bonton pravila ponašanja prema starijim osobama kao deo uljudnog ponašanja u *situacijama* javnog prostora. Na primer u autobusu: ustupa joj svoje mesto, ili u nekim redovima u prodavnici, apoteci, pošti, ili pomoći starici da pređe ulicu. Tada su one 'povlašćene' zbog starosti, kao što je pravilo da majke sa decom (i starije osobe) imaju 'prednost' u tim okolnostima. Drugo bonton pravilo odnosi se na oslovljavanje starije osobe sa Vi.

U neverbalne (sa tendencijom diskriminacije) možemo naći u *slikovnom prikazivanju*. Na primer, u javnom prevozu, u autobusima (u Novom Sadu) posebno su obeležena mesta za nemoćne, ili za one kojima je u društvu posebno stalo: majke s decom i starije osobe. Starije osobe na slici predstavlja muškarac (raširenih nogu) sa štapom u rucu (na koji se oslanja). Ovaj znak ukazuje na stariju osobu koja ima fizičku slabost, nemoć osobe, koja na tom mestu može (ili treba) da sedne, a to su uglavnom stariji. Oslanjanje na štap jeste jedan od osnovnih stereotipa o njima. Tako slikovno pismo na javnom mestu pojačava koncept starosti kao nemoći. Postoje nadalje i obratni slučajevi. Na primer, prostorije obeležene kao WC mesta u javnim ustanovama nikada nemaju oznaku sa starijim osobama. Naprotiv, na oznakama su uvek mlade osobe (na primer žene sa raskošnim šeširom ili uglađeni mačo muškarci) (Savić, 1998). Unutar tih prostorija ponegde postoji rezervisano mesto za majke s decom, ali nema rezervisanog mesta, niti oznake za stariju osobu, ženu ili muškarca. Na nekim mestima postoe oznake za osobe sa invaliditetom. Podrazumevano je da je starijim osobama ta javna prostorija jednak potrebna kao i ostalima.

Predlog.

Slikovna pisma pomažu sporazumevanju u onim kulturama u kojima je niska pismenost (kao što je i kod nas), i na onim mestima gde je frekventnost turista znatna (turisti ne razumeju jezik domaćina).

Za mesta namenjena starijim osobama kod nas bolje je da piše obaveštenje: 'rezervisano za starije' na srpskom i na engleskom jeziku (kao što je praksa u vozovima, na vagonima piše dvojezično upozorenje 'Ne nagnjin se kroz prozor', a nije slikovnim pismom predstavljena osoba koja se nagnje kroz prozor). Činjenica je da već sada u nekim autobusima nema crteža (slika) nego je umesto toga napisano: „Mesto rezervisano za osobe sa invaliditetom“ ili „Mesto rezervisano za trudnice“. U takvima autobusima izostaje natpis: „Mesto rezervisano za starije osobe“.

Nije mi ovde namera da pobrojim sve neverbalne znakove za ovu diskriminacionu upotebu, nego da skrenem pažnju da ona postoji i da kod

nas jezička kultura zanemaruje te druge oblike simboličkog predstavljanja starijih osoba (i ne doprinosi poboljšanju sadašnje situacije).

Potrebna su verbalna i neverbalna (slikovna i druga) uputstva kojima se stari predstavljaju pozitivno, što oni u društvu i jesu, zahvaljujući svom znanju i iskustvu.

Slika o starijim ženama ne bi bila potpuna ako ne bismo pokazale šta one mogu u našem društvu danas.

5.0. Diskusija: Starost je izlečiva bolest

U ovom delu zalažem se za izgrađivanje kulture starenja i starosti, pa onda i jezičke kulture koja to odražava, kao immanentnog dela kulturnog modela u odnosu na kontekst u kojem živimo i osobe sa kojima živimo (odrasle i deca).

5.1. Želim da pokažem šta starije žene mogu u Srbiji danas kao put za promenu postojeće osnovne paradigme o nevrednovanju starijih žena?

Tako Simon de Bovoar (1987, 215–216) uvažava biološke promene procesom starenja, i konstatuje „da je jedna od najupadljivijih crta starijih osoba *pomanjkanje* intelektualne gladi, tačnije smanjivanje traženja novih znanja. Autorka procenjuje da su odsustvo znatiželje i nezainteresovanost pojačani njenim biološkim starenjem, pa intelektualna i osećajna ravnodušnost može je svesti na potpunu nepokretnost. [...] Ali, starost onih osoba čija su interesovanja polivalentna imaju najviše prednosti. Njima nova promena lakše pada nego ostalima”, navodi filozofkinja.

Da li možemo da organizujemo život starijih žena kod nas danas tako da one nesmetano razvijaju svoja interesovanja, povećavaju sposobnost i potrebu za intelektualnim izazovima?

Imajući u vidu ovu procenu o starijim osobama filozofkinje, a pre nje filozofa i drugih mislioca, pokazujem šta starije žene mogu danas u Srbiji, što ih čini vitalnim i dugovekim, a na primeru ‘polivalentnih interesovanja’ profesorki emerita sa Univeziteta u Novom Sadu, koje su dostigle zavidnu profesionalnu i društvenu afirmaciju.

Na Univerzitetu u Novom Sadu je tokom deset godina (2009–2019) promovisano ukupno 42 profesora i profesorki u zvanje profesora emeritus³⁹, od tog broja je ukupno četrnaest profesorki iz raznih oblasti i sa

.....
³⁹ Značenje titule emeritus je iz vojne terminologije: „Veteran rimske vojske koji je časno odslužio vojnu službu; 2. fakultetski profesor u penziji” (Klajn i Šipka, 2006: 430).

raznih fakulteta⁴⁰, sa tendencijom povećanja broja u sledećim godinama.⁴¹

Za ovu priliku sam krajem 2020. godine razgovarala sa profesorkama o njihovom životu i profesiji, nakon izbora u prestižno zvanje (tačnije, nakon odlaska u penziju po važećem zakonu o penzionisanju na univerzitetima u Srbiji). Zatim sam iz već objavljenih knjiga životne priče starijih žena u Vojvodini (Savić i sar., 2001, Spariousu i Savić, 2011) izdvojila paragrafe u kojima žene komentarišu sopstvenu starost – Romkinje i Rumunke.

Većina ih je danas u dobu koje neki određuju kao ‘pozna starost’. Razgovor je omogućio profesorkama da pokažu koliko stalni intelektualni rad, već stečeno visoko obrazovanje i prestižni ugled profesije kojom se bave, utiču na njihovo shvatanje starosti i starenja? Kratko odgovaraju na ukupno četiri jednostavna pitanja.

5.1.1 Prvo pitanje se odnosilo na korišćenje mogućnosti koje im daje status ovog prestižnog zvanja – mogućnost držanja predavanja i učestovanja u istraživačkim projektima. Na to pitanje sve profesorke odgovaraju da su nastavile svoj ustaljeni profesionalni i istraživački rad i kao predavačice i kao mentorke, naročito na postdiplomskim i doktorskim studijama, te u mnogobrojnim učešćima u raznim komisijama za izbor mlađih koleginica i kolega, na sopstvenom, ili na nekom drugom državnom univerzitetu u Srbiji (u Novom Pazaru) ili na nekom od privatnih univerziteta. Ukratko, svoje stečeno profesionalno znanje i nadalje dele sa mlađim generacijama i kolegama (sa kojima su u dugoj profesionalnoj vezi), a u situaciji viška slobodnog vremena većina ih je veoma produktivna u pisanju knjiga i naučnih radova. Dakle, stalna veza sa mladima, zatim sa drugim kolegama, potkrepljuju njihovu osnovnu težnju za znanjem.

– Mogu da navedem da sam od odlaska u penziju priredila i snabdela predgovorom i naučnim aparatom sedam knjiga i objavila veći broj manjih studija. (Maja)

Samo neke konstatuju da je novi Zakon o univerzitetu restriktivan u odnosu na profesore u zvanju emeritus (tj. u stanju penzionerskom), koji (ih) isključuje da predaju na dodiplomskim i master studijama. Takođe,

.....
⁴⁰ Detaljnije biografije u knjizi Marinković Nedučin i Vojinović Miloradov (2019). Hronološkim redosledom izbora u ovo prestižno zvanje birane su: Mirjana Vojinović Miloradov, Marija Kraljević Balalić, Nevenka Rončević, Leposava Šiđanin, Marijana Carić, Jelena Mihaljev Martinov, Nada Perišić Janjić (+), Svenka Savić, Irina Subotić, Marija Kleut, Branka Lazić, Katalin Kaić, Radmila Marinković Nedučin, Vida Ognjenović, Radmila Kovačević, Milka Oljača.

⁴¹ Životne priče nekoliko njih objavljene su u knjizi Savić (2015) (u ovom spisku markirane italicikom).

Zakon o naučnoistraživačkom radu ih ne prepoznaje kao moguće rukovo-dioce/teljke ili učesnike/ce u projektima koje finansira ministarstvo.

- *Teškoće sa kojima sam se susrela odnosile su se na nemogućnost da vodim i učestvujem u novim istraživačkim projektima. Odlaskom u penziju otvorio se veliki vremenski prostor i mogućnost potpunog posvećivanja naučnoistraživačkom radu. Nedostupnost finansijskih izvora koja bi se mogla voditi na fakultetu, kao i za druge projekte, sprečava primenu stečenih iskustava u daljim istraživanjima. (Milka)*
- *Figuriram na jednom projektu (nosilac Tehnološki fakultet, Novi Sad), ali bez ikakve finansijske potpore. To je odluka Ministarstva za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj koja se odnosi na prof. emerituse. (Marija)*

Drugim rečima, mada mogućnost ovog zvanja nije neograničena, jer propisi u stvarnosti to ne dozvoljavaju, same profesorke, bez finansijske nadoknade, učestvuju u istraživačkim projektima (izraz *figurira* na jednom projektu to dobro odražava) i kroz tu aktivnost prenose svoje znanje mlađima na nevidljiv način za javno priznanje. Profesorke podsećaju i na promenu prakse na fakultetima.

- *Prema mom uvidu, mogućnosti angažovanja više zavise od potreba fakulteta no od želja profesora emeritusa. Npr. kada se nekada (vrlo davno) nije ni bodovalo, ni plaćalo učešće u komisijama za odbranu doktorskih radova, ni mentorstvo doktorskih teza, nije bila naročita zainteresovanost za obavljanje ovog teškog i odgovornog posla. Sada je situacija drugačija, te mlađe kolege smatralju da im penzionisani profesori zauzimaju mesto. (Maja)*

Samo jedna od profesorki otvara pitanje odnosa institucije prema onima koji su otišli u penziju, tačnije završile svoj radni vek na fakultetima, gde su neke tu provele i više od četrdeset godina.

- *Zamolila sam koleginicu iz Zadra, prof. dr Biljanu Kašić, da nam pošalje njenu knjigu o Ženskim studijama za fakultetsku biblioteku i to na moje ime, ali na adresu Fakulteta. Kad je stigao koverat sa knjigom i urednim podacima ko šalje (iz Zadra), pošiljku je neka osoba sa Filozofskog fakultetu UNS u Novom Sadu vratila sa napomenom da nije zaposlena na Fakultetu (gde svi profesori emeritusi i nadalje primaju poštu). Koleginica iz Zadra je prepakovala vraćen joj koverat i poslala ga na moju privatnu adresu. Sa tim kovertom odem 'da istražujem' na multikulturalnom Fakultetu i da doznama ko je osoba koja prima preporučenu poštu. Nađem je, ta osoba tvrdi da nije ona vratila koverat, ali ne zna ko je. Dakle, samo sam bila posrednica u jednom činu da knjiga stigne studentima i studentki-*

njama kod nas, ali me je u toj posredničkoj ulozi Fakultet obeležio, svojim činjenjem, kao nepotrebnu. (Svenka)

5.1.2. Drugo pitanje odnosi se na ono što profesorke vole i žele da rade – na hobi. Ti odgovori nisu tako unisoni kao odgovori na prvo pitanje. Pokazuje se da su jedne nastavile da rade u profesiji kao da im je hobi (broj u zagradi označava broj godina u trenutku davanja izjave).

- *Značajan deo svog rada usmerila sam na osnivanje i rad udruženja profesora emeritusa Univerziteta u Novom Sadu, i do danas jedinog u nacionalnom prostoru visokog obrazovanja. (Radmila)*
- *Nikad nisam imala hobi, pa ga nemam ni sad. Naprsto za to nisam imala dovoljno slobodnog, ili zaludnog, vremena, pa ga nemam ni sad. (Vida)*

Neke su, pak, iskoristile mogućnost da se posvete upravo hobiju (na primer, razna putovanja po svetu koja im donose nova saznanja i lepotu života, ili umetnosti koju su oduvek priželjkivale).

- *Hobi mi je putovanje, uspela sam obići celu Južnu Ameriku: od Galapagosa do Uskršnjih ostrva, Jermeniju, Južnu Francusku i Portugalu, itd., što mi je bila jedna od najvećih želja. (Katalin)*

Neke su samo nastavile profesiju i hobi da žive tokom duge profesionalne karijere:

- *Moja profesionalna orientacija je interdisciplinarna, što znači da sam od samog početka imala dve profesije, ili dva hobija: nauku o jeziku i umetničku igru. To ostaje do danas. Redovno idem u Ballet Srpskog narodnog pozorišta, gledam njihove predstave, puno pišem o igri uopšte i igri i jeziku povezano, upravo je objavljena knjiga „Svenka Savić: Između baletske i jezičke igre“ u redakciji Ivane Antonić, gde je jedno poglavlje o tom mom angažovanju napisala Vera Obradović Ljubinković. (Svenka)*

Neke shvataju hobi kao široko polje različitih aktivnosti u smeni prema raspoloženju i situaciji.

- *Treba biti aktivan na svim poljima. Fizička aktivnost, uz „oštrenje“ mozga (čitanje, praćenje događaja...) je isto veoma bitno (osim vožnje bicikla, koji mi je glavno prevozno sredstvo, idem redovno na jogu... družim se sa koleginicama.... (Marija)*

Ukratko, odgovor na pitanje o hobiju u stvari je odgovor na pitanje o shvanjanju aktivnosti u ukupnosti života u proticanju.

5.1.3. Na treće pitanje (Da li možete da nam ispričate primer kreativnog življjenja u starosti iz iskustva drugih starijih žena (koje nisu u zvanju profesorki emerita) profesorke navode brojne primere koleginica i drugih po-

znatih osoba koje doprinose društvu svojim iskustvom, znanjem i dobrom voljom da takvo iskustvo podele. Primere navode da potvrde da nisu same nego da je mnogo takvih žena.

- *Primeri se mogu naći, ali oni dokazuju samo da nisu pravila. Kreativno življenje i rad su prirodno saobrazni starosnoj dobi. Punoj fizičkoj efikasnosti u mladim godinama manjka sistema u proceni i upotrebi podataka, što se stiče iskustvom. Usporavanje fizičkih impulsa u kasnijem starosnom periodu nadomešta se sigurnim kretanjem u materijalu i proverenom sposobnošću izbora strategije. Sve to omugačava bolje pretpostavke u postupcima i preciznije određivanje ciljeva u mnoštvu mogućnosti. Na taj način znanje i iskustvena vještina smanjuju lutanje i zamor u kreativnom radu u odmaklim godinama. Drugim rečima, kreativni proces ne zavisi doslovno i direktno od starosne dobi, već mnogo više od individualnih kapaciteta. Zato primjeri govore sami za sebe. (Vida)*

5.1.4. Na poslednje pitanje (Vaše razmišljanje o starosti?) većina samo kratko odgovara kao da neće sa odgovorom da se susretnu.

- *O tome ne razmišljam, bar za sada. (Marija)*
- *Uopšte ne razmišljam o starosti, za mene to nije tema za razmišljanje. (Katalin)*
- *Nisam stara... (Branka)*
- *Šta je to starost? Je li to doba kada ljudi sumiraju svoje greške i pokušavaju da ih izbrišu iz svesti u besanim noćima, ili vreme beslovenskih osmeха upućenih praznini ispred očiju? Dokle god može da bira kome će se smešti i koga će da pomiluje s ljubavlju, čovek nije star na način koji ga poništava. (Vida)*
- *Moj doživljaj starosti podrazumeva samo promenu prioriteta, mogućnost temeljnijeg posvećivanja proučavanju stručnonaučnih pitanja i konačnog podmirivanja kulturnih i specifičnih obrazovnih potreba, koje su do tada bile odlagane. (Milka)*
- *Starosti se ne bojim. Ja je ne osećam kao nemoć, sve do pre tri godine nisam bila svesna svojih godina. Surova je – sve ono što si mogao počinje da ne možeš, ljudi te ne primećuju. Sada se pitam kako sam mogla da budem tako nesvesna toga "kulta lepote". Meni moje bore ni na licu, ni na rukama ne smetaju. Vidim da drugi izborane osobe smatraju manje vrednim. (Nevenka)*
- *Starost shvatam kao jednu od etapa u životu – prirodno stanje stvari. Sada živimo u zajednici nas tri generacije i gledam moje unuke kako osvajaju znanje i svet i moje čerke kako se za svoje profesije*

bore. Kao da gledam neki meni dobro poznat stari film. Ono što me ne raduje to su predrasude o starim ženama sa kojima se svakodnevno suočavam i u porodici i u profesionalnoj, naučnoj i univerzitetskoj sredini. Zato nastojim da predložim oblike negovanja kulture starosti i starenja kod nas, što nam nedostaje. I u starosti moramo biti proaktivne, tražiti promenu za bolje onima koje posle nas dolaze. (Svenka)

Svedočenja profesorki u statusu emerita, društveno najvišem što se profesije tiče, zavidnog obrazovnog nivoa i društvene moći dokazuju da je pitanje starosti i starenja danas kod nas moguće promeniti ukoliko se poveća ukupan obrazovni nivo onih koji u društvu zajedno žive, i onih koji u društvu imaju moć da donose odluke o obrazovanju. Ova hipoteza možda i nije dobra. Naime, podaci iz studije *Žene i muškarci u Srbiji 2020*. pokazuju da žena u Srbiji ima 180.000 više od muškaraca, u proseku žive pet godina duže od muškaraca, ali se teže zapošljavaju i lakše gube posao (tačnije dobijaju otkaz). I kada su zaposlene, to je u slabije plaćenim profesijama (zdravstvo, prosveta, socijalna zaštita), zauzimaju tek trećinu rukovodećih mesta, a u njihovom vlasništvu je samo četvrtina nekretnina. Drugim rečima, i naše zalaganje da žene budu visokoobrazovane nije dovoljan faktor za promenu patrijarhalne paradigme o starijim ženama i vrednovanju njihovog visokog obrazovanja, povećane znatiželje za znanjem i izuzetne ukupne vitalnosti.

Obrazovane žene iz većinske zajednice mogu da promene položaj svih žena u državi, zato je potrebno postići visok procenat visokoobrazovanih žena u dobro plaćenim profesijama i na važnim rukovodećim mestima u društvu, kao moguć način da počne izmena patrijarhalnog shvatanja u mnogim smerovima, pa i u smeru poimanja starenja žena.

I pored pomenutih povoljnijih statističkih podataka prema polu za 2020. godinu u Srbiji danas, izgleda da žene (ne) mogu da promene osnovnu paradigmu o stereotipnom poimanju starih žena. Očigledno je potrebna promena svesti o starenju kao prirodnom procesu u ljudskom veku....

5.2. Podaci o starijim ženama u nacionalnim zajednicama u Vojvodini pokazuju, pored zajedničkih crta, i neke specifičnosti vezane za kontekst. Tako, starije Romkinje govore o svojoj usamljenosti, dok Slovakinje govorile o stvorenoj navici čekanja mlađih koji su migrirali u susedne zemlje, pre svega u matičnu zemlju Slovačku (nakon njenog ulaska u Evropsku uniju).

U Prilogu 2.2. dajem primere za starije žene iz dve nacionalne zajednice: romske i rumunske u Vojvodini.

6.0. Predlog za promenu postojeće jezičke prakse⁴²

Činjenica je da je poimanje starijih osoba kulturološko, političko, društveno i naučno pitanje. Ako se žele promene u postojećim stereotipima i predrasudama o starijima, potrebno je istovremeno delovati na svim navedenim nivoima, a pre svega promenom jezičke prakse, iz uverenja da sve oblikujemo pomoću jezičke prakse.

Nekoliko saveta za praksu.

1. Ako je negativan stav prema *babi* prisutan već od dečjeg uzrasta, potrebno je promeniti jezičku i drugu praksu sa decom toga uzrasta i ukazati na neprimereno i uvredljivo jezičko ponašanje prema starijim ženama.
2. Ako različiti tekstovi namenjeni deci (bajke, pripovetke, narodne poslovice) sadrže diskriminacije prema starijim osobama, izostaviti ih iz obrazovnih programa i uvoditi one sadržaje kojima se starija osoba predstavlja u dobrom svetlu i razviti kritički stav prema njima.
3. Starost nije jednaka za sve osobe i zato je individualni pristup starijoj ženi preporučljiv kao osnovni u obrazovnom radu.
4. Budući da izostaje eksplisitno obrazovanje za komunikaciju sa starijom osobom u osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju, savet je da ne pominjemo godine starosti osobe o kojoj pišemo/govorimo, naročito ne žena.
5. Ako je starija žena u pratnji druge (mlađe) osobe, komunicirati sa ženom, a ne sa mlađom osobom koja joj je u pratnji.
6. Sa starijim osobama imajte strpljenja dok one obavljaju različite radnje (hodanje, manipulisanje predmetima i sl.).

7.0. Zaključna razmatranja

„Osoba ne ostari kada dostigne određeni broj godina. Čovek postaje star, kada izgubi svoje ideale. Godine ostavljaju tragove na licu, gubitak idealâ ostavlja tragove na duši. Predrasude, neodlučnost, strah i beznađe su nam neprijatelji, koji nas guraju u zemlju pre smrti”, zapisao je Marko Aurelije (rimski car) (150 god. n. e).

Pokazala sam da je prema starijim osobama dosta negativnih stereotipa, više prema starijoj ženi nego prema starijem muškarcu. Takve podatke dokumentujem različitim empirijskim materijalom da pokažem kako se svest o ‘starici’ formira rano u društvu i kulturi, pod uticajem stereotipa

.....
⁴² Ideju za Predlog od Udruženja *Iz kruga...Vojvodina*.

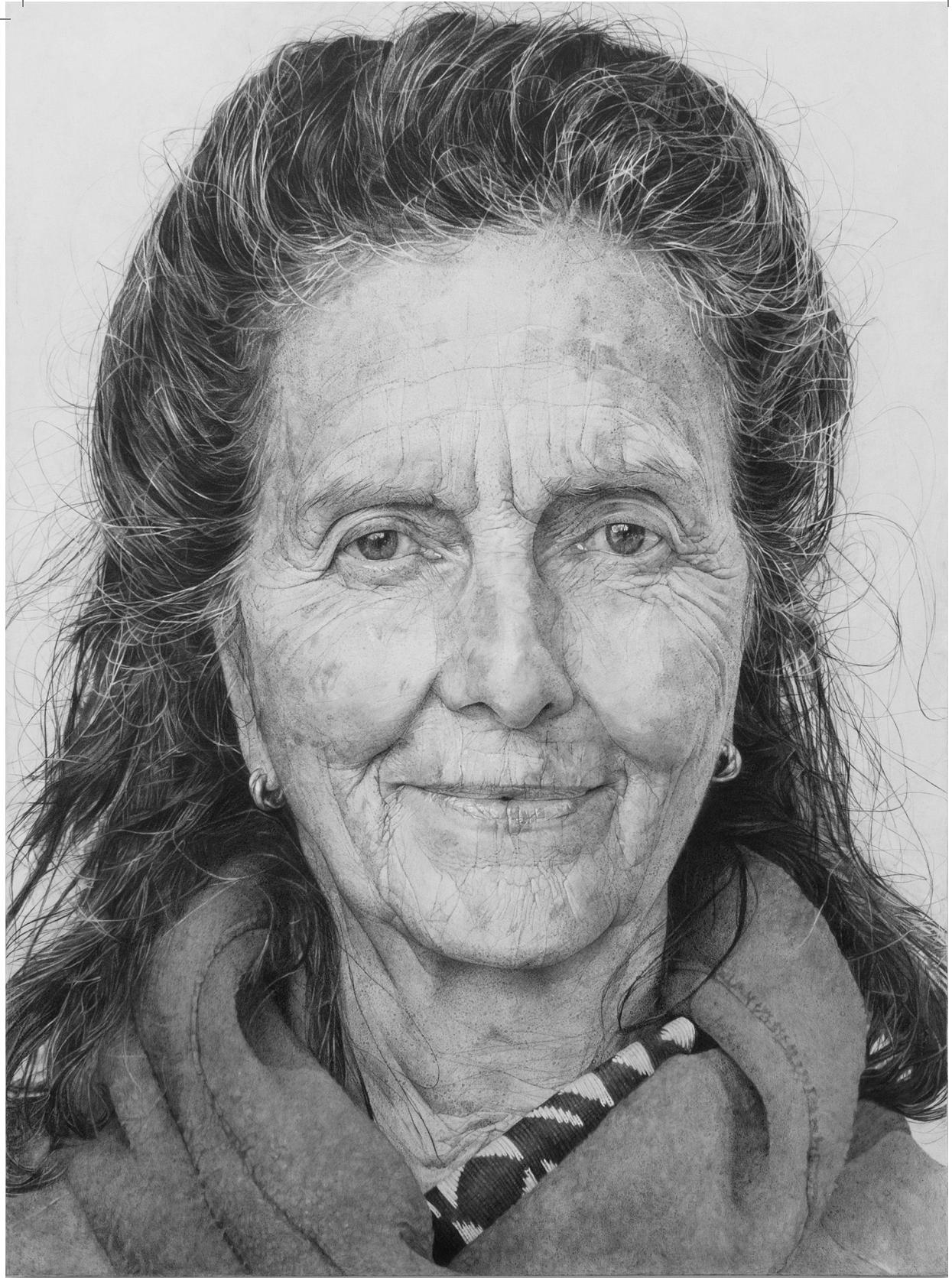
koji su već formirani u jezičkom materijalu i nalaze se svakodnevno svakom ‘na dohvrat ruke’ za korišćenje – i deci i odraslima. Individua ga ‘popuni’ iz konkretne jezičke situacije i nosi kao svoje znanje. Potporu dobija i u obrazovnom sistemu, posebno u pisanom (udžbeničkom) i usmenom (razgovornom) materijalu i tako sve jače ovladava stereotipom da ‘starice’ ne treba ceniti. Ostaje pitanje zašto je to tako? Jedan od odgovora može biti zato što one poseduju iskustvo i znanje koje mlade osobe nemaju, kako to pokazuju one autorke koje se akcionalno suprotstavljaju stereotipnom poimanju starica u bajkama (Izgarjan i Milojević 2012) ili u školskoj lektiri (Stefanović 2017).

Mileva Filipović (2003: 6) u knjizi *Društvena moć žena u Crnoj Gori* konstatuje da je nauka „muškocentrična, rodno determinisana: naši načini mišljenja su proizvod simboličke moći, tj. vladavine muškaraca. Epistemiološka teškoća koja iz tog proističe sastoji se u tome što je svaki od nas, i muškarac i žena, utjelovio u obliku kategorija, ili šema mišljenja klasifikacije istorijske strukture muškog poretku i rizikuje da taj poredak misli i tumači načinima mišljenja koji su njegov proizvod”.

Jednom ustaljeno jezičko ponašanje osnovni je okvir u kojem se pripadnici/e jezika njime služe, bez detaljnijeg razmišljanja o tome kakvo je stvarno značenje reči i izraza (sem ako im neko na to ne skrene pažnju, kao mi u ovom radu). Vidimo takve primere u ranom detinjstvu u obliku igara i pesama koje deca ponavljaju (i u njima uživaju), bez svesti o diskriminacionom značenju u jeziku kojim se služe. Jednom napravljen model služi i za stvaranje novih izraza po istom modelu, pa ih koristimo iako vidimo da nisu prigodni...

Ukoliko insistiramo na promeni jezičke prakse prema starijima, uverena sam da bi počeo i proces promene svesti i mišljenja o tome šta su sve dobrobiti starijih osoba u našem društvu, posebno starijih žena koje predstavljaju kontinuitet iskustva. Ovde smo prikazali jednu grupu takvih žena.

U situaciji kada njihove sposobnosti i darove društvo ceni, kao što je slučaj sa profesorkama emeritama, starost kao oblik življenja nije više tema za podsmevanje nego naprotiv – za divljenje.

Margareta BAŠARAGIN
„NE BRINI, GODINE SU SAMO BROJ“ – EJDŽIZAM I
SEKSIZAM U MEDIJSKOM DISKURSU: TV REKLAME I
ANTIEJDŽ NOVINSKI OGLASI⁴³

SAŽETAK

Polazim od stanovišta da su starosti kulturni konstrukt vremena i prostora u kojima živimo (de Bovoar 1986, Smiljanić 1987, Milosavljević 2018) i da su starije osobe, naročito starije žene, izložene diskriminaciji po rodu i starosti. Posebno mesto u diskriminatornim praksama ima reklamni diskurs, zbog svoje dostupnosti i rasprostranjenosti u našoj kulturi. Cilj istraživanja je pokušaj dekonstrukcije koncepta starosti i stareњa žena u reklamnom diskursu i ukazivanje na oblike diskriminacije starijih žena, na osnovu analize TV reklama u Srbiji danas, kao i izdvajanje preporuka za njihovo prevazilaženje. Koristim diskurs analizu (Savić 1993), feminističku analizu sadržaja (Reinharz i Davidman, 1996) na empirijskom materijalu TV reklama (sa RTS-a i Pink, u periodu 3. januar – 2. februar 2020) i antiejdž novinskih oglasa (*Lepa & Srećna*, 2019. i 2020). Koristim, takođe, i metod intersekcije (Bereswill 2015). Poredim materijale iz dva vremenska perioda (Bašaragin 2013, 2014) sa današnjim materijalima.

Rezultati pokazuju da TV reklame i novinski antiejdž oglasi sadrže koncept starosti kao brige za telo, odnosno brige za žensko telo koje stari. Starije osobe se retko javljaju u sadržajima TV reklama i to u stereotipnim ulogama, a metod intersekcije otkriva da su starije žene dvostruko diskriminisane – po rodu i starosti. Antiejdž novinski oglasi neguju model starosti kao kontrasta mladosti, a ciljna grupa su žene koje stare. Poređenje dobijenih rezultata sa prethodnim (Bašaragin 2013, 2014) nije pokazalo promenu u načinu na koji TV reklame i antiejdž novinski oglasi podržavaju postojeće stereotipe o ženama. Zaključujem da se u reklamnom i medijskom diskursu posvećuje malo pažnje temi starosti, iskustvu i potencijalima starijih žena. Upravo na tome počivaju preporuke za promenu postojećeg stanja, koje su namenjene distributerima reklamnih sadržaja, tj. institucijama i udruženjima zaduženim za medije.

KLJUČNE REČI: antiejdž novinski oglasi, ejdžizam, intersekcija, reklamni diskurs, seksizam, starije žene, starost, TV reklame.

⁴³ Zahvaljujem se Svenki Savić, Tatjani Radojević, Sanji Kojić Mladenov na komentarima i sugestijama na prethodnu verziju ovog teksta, Ester Berenji na podacima iz Gradske biblioteke Subotica i Milošu Pankovu na podacima iz Gradske biblioteke u Novom Sadu.

1.0. Uvodna razmatranja

Moja promišljanja o važnosti rodnih aspekata starosti i starijih osoba u jednom žanru medija (reklamama) počivaju na tradiciji feminističkih istraživanja. Mnogobrojni radovi potvrđuju da je seksizam prisutan i u verbalnim elementima (svetoci smo da je jezik medija i reklama diskriminušući prema ženama), ali isto tako i u neverbalnim elementima – slikama, ilustracijama, gestovima i video-sadržajima (up. Bašaragin 2013, 2014, Dragičević-Šešić 2002, Milivojević 2004, Savić 2006, Silaški 2009, 2010, Višnjić 2016 i dr.). Postoje i istraživanja različitih (inter)disciplina koja proučavaju oblike ejdžizma u medijima i reklamama sa ili bez komponente roda, ali nude detaljne kvalitativne podatke o tome kako se starost i starije osobe predstavljaju, oslovljavaju, uz isticanje dominantnih stavova društva o starima i starosti koji se koriste u kreiranju domaćih TV reklama, kao delu popularne kulture. Na primer, u antropološko-etnološkim radovima Ljubice Milosavljević (2010, 2013) možemo pronaći rezultate istraživanja⁴⁴ koji pokazuju da u reklamnim sadržajima postoje negativni stereotipi u vezi sa starošću i da se starije osobe, kada su u reklamama prisutne, prikazuju kao „džangrizave”, „infantilne” i služe zabavi (Milosavljević 2010: 95).

Medijskom prisutnošću tema u vezi sa starošću i starijim osobama, sa elementima feminističke interpretacije, u dnevnoj štampi kod nas bave se radovi Subotički (2007) i Radulović (2006). Subotički izučava na koji način su teme o starijim osobama struktuirane kao novinski tekst⁴⁵ sa namerom da utvrdi da li se o njima dovoljno piše, s obzirom na uređivačku politiku. Jedan od zaključaka jeste da su tekstovi o starijim ženama najbrojniji u crnoj hronici, koju karakteriše senzacionalnost i diskriminatorski jezik (npr. naslovi *Pesnicom tukao rođenu babu*, *Ubila supruga jednim udarcem*) ili su u pitanju tekstovi o poznatim starijim ženama (tekstovi o kraljici Elizabeth).

Radulović (2006) ukršta komponentu rodnosti i starosti u analizi strukturnih elemenata novinskih tekstova. Cilj istraživanja je da utvrdi koliko su i na koji način zastupljeni tekstovi o starijim osobama u dnevnim novinama⁴⁶. Dodatno, na osnovu intervjuja sa novinarkama, istražuje njihove

⁴⁴ Istraživanja na korpusu TV reklama u kojima se kao glavni/e protagonisti/kinje pojavljuju starije osobe, a emitovane su na domaćim TV stanicama (maja, juna i jula 2009. godine i u ponovljenom istraživanju krajem 2012. i početkom 2013. godine).

⁴⁵ U dnevnom listu *Danas* na korpusu od 79 tekstova tokom maja i juna 2007. godine.

⁴⁶ Na korpusu 35 novinskih tekstova o starijim osobama iz dnevnih novina *Dnevnik* tokom 2006. godine.

odnose i stavove prema pisanju o starijim osobama. Zaključuje da se o starijim osobama vrlo malo piše, a u situacijama kada se i piše o starijim ženama, onda je najviše tekstova posvećeno starijim ženama iz drugih kultura, poznatim u javnosti. Iz intervjua sa novinarkama saznajemo da one smatraju da se o starijima ne piše malo i da im nije potrebna dodatna edukacija za pisanje o datoju temi.

Do sada kod nas izostaju detaljna i usmerena istraživanja koja bi se bavila načinima predstavljanja *starije žene* u reklamnom diskursu i konceptima starosti za koje se vezuju. Nema, takođe, ni odgovora na pitanje da li se i kako podstiču i održavaju stereotipi o starenju žena.

2.0. Cilj i hipoteza istraživanja

Cilj ovog istraživanja je da dekonstruišem koncept starosti i starenja žena u reklamnom diskursu i ukažem na oblike diskriminacije starijih žena, a na osnovu analize TV reklama i antiejdž novinskih oglasa u Srbiji danas, i dam preporuke za njihovo prevazilaženje.

Dodatno poredim rezultate ovog istraživanja sa prethodnim istraživanjima (Bašaragin 2013, 2014) da utvrdim da li je došlo do promene (pomaka) u načinu na koji se starost i starenje žena prikazuju i promovišu u reklamnom diskursu.

Hipoteza je da je starost u reklamnom diskursu stereotipno konstruisana, da je proces starenja žena negativno okarakterisan kroz elemente ejdžizma i seksizma, pa je ove koncepte i procese potreбno menjati.

3.0. Metodologija istraživanja

3.1. Metodološki pristup i postupak u analizi

Za metodološki pristup u istraživanju koristim diskurs analizu (Savić 1993), feminističku analizu sadržaja (Reinhartz i Davidman, 1996) i metod intersekcije (Bereswill 2015). Odabrani pristup omogućava da proučim upotrebu jezika u kontekstu reklama i reklamnog diskursa kao odrazu naše kulture. Akcenat je stavljen na način ukrštanja komponenti roda/pola i starosti u njemu.

Korpus empirijskog materijala je dvojak i obuhvata:

1. TV reklame emitovane u vreme pre, tokom i nakon *Dnevnika 2* (Javnog servisa Radio-televizije Srbije) i *Nacionalnog dnevnika* (privatna

stanica na nacionalnom frekvencijom Radio-televizija Pink) u periodu između 3. januara i 2. februara 2020. godine.

2. Trideset (30) reklamnih *novinskih oglasa* za prodaju antiejdž proizvoda iz ženskog magazina *Lepa & Srećna*⁴⁷, štampanih tokom 2019. i 2020. godine.

S tim u vezi koristim dve **jedinice analize**:

1) komercijalnu TV reklamu i 2) reklamni novinski oglasi za prodaju antiejdž proizvoda.

Komercijalnu TV reklamu definišem kao oblik vizuelne kulture koji doprinosi stvaranju ideoloških kulturnih obrazaca i vrednosti.⁴⁸ Karakterišu je neskrivena propagandna namera, pojačana retoričnost i vizuelne asocijacije.

Antiejdž novinski oglasi je vrsta reklamnog oglasa za prodaju tzv. anti-ejdž⁴⁹ proizvoda. Predstavlja jezičko-slikovni izraz sa jasnom strukturom. Sastoji se od jedinica teksta ((pod)naslov, ime proizvoda, slogan, prateći tekst⁵⁰) i vizuelnih elemenata (fotografija proizvoda i druga prateća vizuelna sredstva⁵¹)

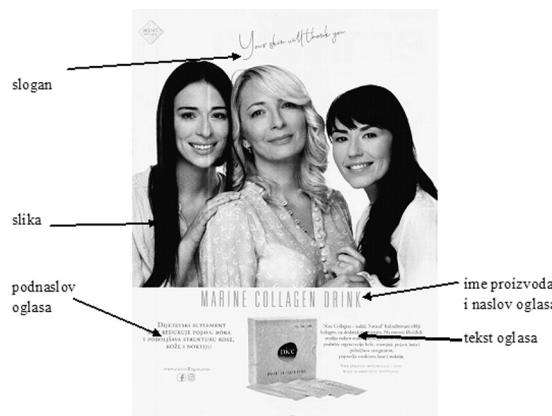
⁴⁷ Pun naziv časopisa je *Lepa & Srećna: magazin za savremenu ženu*. Glavna i odgovorna urednica je Žaklina Milenković, a izdaje ga Adria Media Magazine svakog meseca počev od jula 2017. godine. Prema vrsti pripada hibridnim ženskim časopisima (up. Barać 2010: 391), što znači da je namenjen ženama, da neguje stereotipe o ženama i rodnim ulogama, iako je urednica žena.

⁴⁸ Na osnovu koncepta izražavanja i propagandnih tehnika koje se u njoj primenjuju koristim klasifikacioni model (Tadić 2006: 103–117): 1) retorička reklama, sa akcentom na glas osobe koja govori tekst reklame; 2) muzička reklama; 3) vinjeta problema i rešenja je najpopularniji model, koji prepostavlja odgovor na stvarne ili inskonstruisane potrebe/probleme potrošača; 4) svedočanstvo koristi povezanost sa autoritetom i/ili idolom koji svedoči o kvalitetu proizvoda; 5) demonstracija prikazuje funkciju i način upotrebe proizvoda; 6) linija priče poseduje dramsku strukturu; 7) komična reklama teži humoru; 8) reklama raspoloženja i fantazije izbegava verbalnu ili vizuelnu demonstraciju proizvoda, već teži ka emocionalnom povezanošću; 9) animirana reklama. Pored ovih parametara, uključujem i one koji se odnose na podatke da li je TV reklama igrana ili dokumentarna.

⁴⁹ O izrazu *antiejdž* pogledati u: Termini o starosti i starenju u ovoj knjizi.

⁵⁰ Osnovna funkcija (pod)naslova oglasa je da skrene pažnju. Logo i slogan služe da proizvod ili firmu prepoznamo i doprinose kreiranju imidža. Prateći tekst uglavnom pruža informacije o samom proizvodu, načinu upotrebe i delovanju, ali i uverava eventualne buduće korisnike u njegovo dejstvo i sugerije da ga koristimo (Janich 2001: 43–67).

⁵¹ Vizuelni elementi dopunjaju ili pojašnjavaju tekst oglasa i čine zajedno sa njim celinu. Pažnja potencijalnih kupaca upravo se zadobija putem slikovnih elemenata oglasa, jer oni brže prenose (emocionalne) sadržaje reklamne poruke, bude asocijacije i stvaraju utisak prividne objektivnosti (Janich 2001: 43–67).

Slika 1. Elementi reklamnog antejdž oglasa

Govor ili pisani tekst u reklamama ne predstavlja neposredan, prirodan razgovor njenih subjekata, već je jednosmeran, dešava se na „sceni” i sadrži osnovnu nameru oglašivača da reklamni proizvod preporuči, a gledalaštvo ubedi da im je potreban, ali i da ga informiše, pouči i zabavi (Vasić 1995: 11). Samu reklamnu situaciju, kao i jezik i slike koji se koriste, karakteriše izveštačenost, insceniranost, pseudonaučnost, apel, persuativnost i manipulativnost (Bašaragin 2014: 2). U reklamama se govori brzo i nerazumljivo.

Izdvajamo osnovna istraživačka pitanja:

1. Ko šalje reklamnu poruku, tj. ko je subjekat reklame?
2. Kako je ona oblikovana – koje se diskursne strategije, jezička sredstva i vizuelno-slikovni elementi koriste?
3. Kome je upućena, tj. ko je ciljna grupa?
4. Sa kojom namerom se upućuje ? (Bašaragin 2013).

Oglašivač na dubinskoj strukturi može biti reklamna agencija, medijska kuća, proizvođač proizvoda ili usluga. Na površinskoj strukturi je to osoba koja izgovara tekst reklamne poruke.

Ciljna grupa označava osobe koje su oglašivači prepoznali kao potrošače i njima upućuju reklamnu poruku.

Za analizu antejdž oglasa dodatno koristim elemenat nazvan objekat reklame, nad kojim se demonstrira delotvornost i učinkovitost određenog proizvoda ili usluge. To može biti i sam proizvod, tj. usluga, a često je identičan sa ciljnom grupom.

Komercijalne TV reklame analiziram kvantitativno i kvalitativno, a antejdž novinske oglase samo kvalitativno. U kvantitativnoj analizi TV reklama dajem podatke o ukupnom broju zabeleženih TV reklama u

datom periodu, potom njihovu podelu u zavisnosti od vrste reklamiranog proizvoda ili usluge, o učestalosti u distribuciji pojedinačnih reklama u kojima se pojavljuju starije osobe. Kvalitativnom analizom TV reklama dekonstruišem dominantne stereotipe o starosti i starijim osobama, posebno ženama u reklamnom TV sadržaju. Za tu namenu utvrdila sam obrasce uloga koje starije osobe u reklamama imaju: poznate starije osobe, starije osobe kao deo dekora, starije osobe kao glavni likovi i subjekti reklame.

U kvalitativnoj analizi reklamnih antiejdž novinskih oglasa dajem odgovore na pitanja: pomoću kojih reklamnih, odnosno diskursnih strategija se koncept starosti konstruiše kao kontrast mladosti i ko su zapravo žene koje stare.

Starije osobe u sadržaju TV reklama određujem prema jednom ili više obeležja starosti: spoljašnjem izgledu i ponašanju (seda kosa, bore, naočare, način odevanja, gestovi i sl.) (up. Hoppe i dr. 2016: 318), lingvističkim signalima (direktno referiranje na penzionere/ke, starije osobe i sl.) i pojedinim društvenim ulogama (penzioner/ka, baka i deka i sl.) (up. Kujundžić 2014: 53), koje konvencionalno vezujemo za ovu starosnu grupu.

Metodološki pristup i postupak detaljno opisujem na Primeru 1. u kojem navodim i transkript teksta TV reklame i kratak siže radnje analizirane u radu.

Primer 1.

Transkript

(Ženski glas): Da li ste spremni da se zaustavite (...) i propustite sjajan pogled (...) pobedničku trku (...) lepotu pokreta (...). Procenjuje se da svaka treća žena i svaki sedmi muškarac ima osteoporozu i problem sa zglobovima. Herbiko K2D3 ugrađuje kalcijum direktno u kost, povećava gustinu kostiju, čini ih jačim, a zglobove pokretnijim. Ojačajte kosti pre nego one izdaju vas – Herbiko K2D3 za zdrave kosti i vitalne zglobove.

(Muški glas): Abela farm.

Ovo je reklama za zdravlje (proizvod Herbiko K2D3 za jačanje kostiju); igrana, domaća, ima model linije priče, traje 30 sekundi i emitovana je na RTV Pink. Starija žena i muškarac su glavni likovi. Sastoje od niza povezanih sekvenci različitih scena, pa je siže sledeći: muškarac se nadvija nad starijom ženom i mazi je rukom po licu; fotografiše je dok šetaju stazom sa procvetalim drvećem, držeći se za ruke; igraju se sa unukom (svi su nasmejani); plešu; muškarac izuva papuču ženi koja leži na krevetu i pokriva je čebetom (pored kreveta su invalidska kolica); sledi prikaz proizvoda; potom zajedno vežbaju tegićima na lopti za pilates; ponovo se igraju sa

unukom u prirodi tako da muškarac vrti unuku, a žena radosno pljeska rukama; na kraju je opet prikaz proizvoda.

Metod intersekcije u analizi ukršta komponentu starosti i rodnosti u govornom i vizuelnom sadržaju TV reklama i antiejdž novinskih oglasa. Dodatajni aspekt rodnosti, otkrivam novi sloj diskriminacije i to starijih žena.

3.2. Dodatni korpus za poređenje rezultata

Dodatni korpus čine sveukupni podaci iz dva istraživanja, sprovedenih tokom 2013. i 2014. godine. U prvom istraživanju (Bašaragin 2013) autorka je analizirala korpus komercijalnih TV reklama (23. januar – 22. februar 2013. godine) koje su emitovane na 1. programu Radio-televizije Srbije pre *Dnevnika 2* (ukupno 196) i na Radio-televiziji Pink tokom *Nacionalnog dnevnika* (ukupno 244). Korišćena je kvantitativno-kvalitativna metoda kritičke analize, uz istovremeno poređenje rezultata sa Javnog servisa i privatne TV stanice. Autorka je izdvojila moguća interpretacijska značenja.

Drugo istraživanje (Bašaragin 2014) obuhvatalo je analizu antiejdž novinskih oglasa iz časopisa za žene kod nas. Korpus su činila 33 komercijalna reklamna oglasa za prodaju antiejdž kozmetike iz ženskih časopisa (februar 2013 – mart 2014. godine). Koristila sam diskurs analizu (Savić 1993) i kvalitativno-kvantitativni metod. U fokusu istraživanja bio je antiejdž novinski oglas kao govorni čin obećanja i pitanje kojim leksičkim sredstvima se postižu seksizam i ejdžizam.

Posebno naglašavam da u posmatranom periodu nije bila proglašena vanredna situacija uzrokovanu pandemijom korona virusa, pa ovo istraživanje ne obuhvata oblike diskriminacije prema starijim osobama (njihovo instrumentalizovanje, obespravljanje i zatočavanje) koje je bilo prisutno i u medijskim sadržajima (javnom obraćanju predstavnika/ca vlasti, TV spotovima i sl.) (o solidarnosti i feminističkoj etici brige u doba korone pogledati rad Staše Zajović u ovoj knjizi).

4.0. Analiza rezultata istraživanja

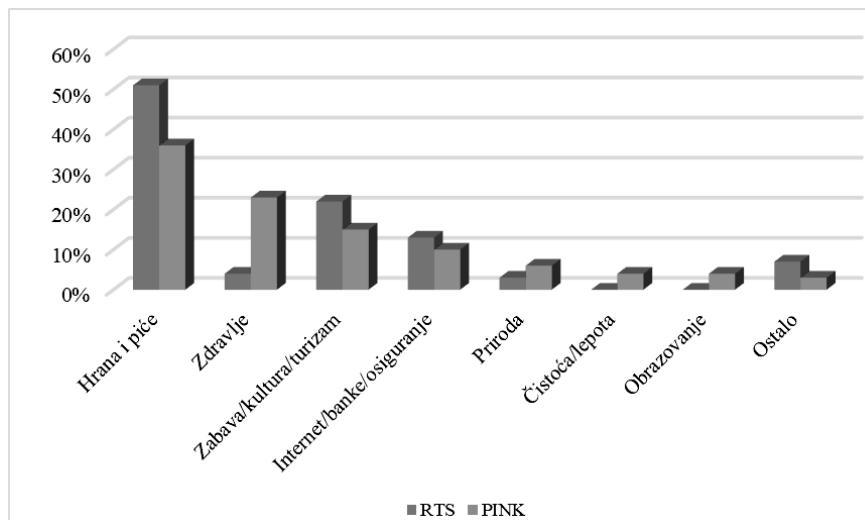
4.1. Kvantitativna analiza TV reklama: starost kao briga za telo

Tokom posmatranog perioda zabeleženo je:

1) ukupno 557 komercijalnih TV reklama neposredno pre, tokom i nakon *Dnevnika 2* na Radio-televiziji Srbije, u proseku 18 reklama po večeri;

2) 1.350 TV reklama pre, tokom i nakon *Nacionalnog dnevnika* na Radio-televiziji Pink, u proseku 44 tokom večeri.

Zabeležene reklame grupisane su prema vrsti proizvoda/usluga koji se promovišu u osam kategorija: Zdravlje, Hrana i piće, Zabava/kultura/turizam, Internet/banke/osiguranje, Priroda, Čistoća/lepota, Obrazovanje i Ostalo⁵². Najzastupljenije reklame na RTS-u pripadaju kategoriji Hrana i piće (51%), Zabava/kultura/turizam (22%) i Internet/banke/osiguranje (13%), a na RTV Pinku Hrana i piće (36%), Zdravlje (23%) i Zabava/kultura/turizam (15%) (Grafikon 1).

Grafikon 1. Zastupljenost TV reklama prema vrsti proizvoda/usluga

Starije osobe se pojavljuju ukupno u 39 TV reklama na RTS-u, i to u reklamama iz sledećih kategorija: Hrana i piće (22), Zabava/kultura/turizam (7), Priroda (5), Zdravlje (4) i Internet/banke/osiguranje (1). To čini svega 7% od ukupnog broja reklama.

Na RTV Pink su starije osobe prisutne u 183 reklame u kategorijama: Hrana i piće (89), Zdravlje (46), Priroda (30), Zabava/kultura/turizam (10), Čistoća/lepota (6) i Internet/banke/osiguranje (2). To je otprilike 13,5% od ukupnog broja emitovanih reklama, skoro duplo više u odnosu na Radio-televiziju Srbije.

⁵² Kategorija *Hrana i piće* uključuje TV reklame za pojedinačne prehrambene proizvode, kao i one za trgovinske lance, *Priroda* za poljoprivredno seme i hranu za ljubimce, *Čistoća/lepota* za kozmetičke proizvode i kućnu hemiju. U *Ostalo* spadaju reklame za najrazličitije proizvode, čiji je pojedinačni postotak emitovanja ispod 3%.

Aspekt rodnosti je uveden i u brojčanu analizu TV reklama, tako da je utvrđeno koliko je muških i ženskih starijih osoba, zasebno i zajedno po kategorijama, prisutno u TV reklamama na RTS-u (Tabela 1) i Pinku (Tabela 2). Vidimo da su ženske starije osobe pojedinačno najmanje zastupljene (u četiri reklame na RTS-u od 39 i u trideset od 183 na Pinku), a najviše je muških i ženskih osoba prikazanih zajedno (25 na RTS-u i 94 na Pinku).

Kategorije	m. + f.	m.	f.⁵³	Ukupno
Hrana i piće	13	6	3	22
Zabava/kultura/turizam	6	0	1	7
Priroda	5	0	0	5
Zdravlje	0	4	0	4
Internet/banke/osiguranje	1	0	0	1
Ukupno	25	10	4	39

Tabela 1. Zastupljenost starijih osoba po kategorijama po polu u TV reklamama na RTS-u.

Kategorije	m. + f.	m.	f.	Ukupno
Hrana i piće	42	26	21	89
Zdravlje	16	26	4	46
Priroda	29	1	0	30
Zabava/kultura/turizam	6	1	3	10
Čistoća/lepota	0	0	6	6
Internet/banke/osiguranje	2	0	0	2
Ukupno	95	54	34	183

Tabela 2. Zastupljenost starijih osoba po kategorijama po polu u TV reklamama na RTV Pink.

Ono što se ne vidi iz priloženih tabela jesu uloge koje muške i ženske osobe imaju u analiziranim TV reklamama (detaljnije u delu 4.2).

Hrana i piće. Ovo je najzastupljenija kategorija TV reklama na obe TV stanice, a stariji muškarac i starija žena 11 puta u njima imaju ulogu dekora ili su označeni kao ciljna grupa direktnim oslovljavanjem „Dragi penzioneri“ (u pitanju su dani kada penzioneri/ke dobijaju penziju i ostvaruju popust na kupovinu u reklamiranim supermarketima).

Zdravlje. Na obe TV stanice starije osobe, bilo muške ili ženske, zasebno ili zajedno, uvek nose radnju i svedoče o pozitivnom efektu korišćenja određenog proizvoda za zdravlje. Tako reklame koje brinu o zdravlju jesu jedine koje donekle za temu imaju starost, ali ne eksplicitno.

.....
⁵³ m.+ f. = muške i ženske starije osobe; m. = muške starije osobe, f. = ženske starije osobe.

Zabava/kultura/turizam. U reklamama iz ove kategorije na obe TV stanice starije osobe zajedno imaju sporedne likove (npr. piju čaj na skijalištu). Na RTV Pink su tu još i reklame za časopis *Bakina peciva*, namenjen isključivo starijim ženama.

Priroda. Na RTV Pink ima ukupno 31 reklama sa starijim osobama, koje pripadaju vezanoj seriji reklama za poljoprivredno seme (ukupno tri sadržajno vezanih). Od toga se u 30 reklama pojavljuju stariji muškarac i starija žena zajedno, a u jednoj samo muški lik. Međutim, u 13 reklama lik starijeg muškarca govori tekst reklame, dok lik starije žene ima sporednu ulogu i ne govori uopšte (već služi ukućane tokom ručka). Starija žena ima ulogu glavnog lika u 7 reklama iz ove serije, pri tom i dalje u ulozi one koja služi druge.

Opisana reklama je najučestalija pojedinačna TV reklama sa starijim osobama na RTS-u, sa muškom starijom osobom kao glavnim likom – u posmatranom periodu se emituje pet puta. Na RTV Pink najfrekventnija je reklama za čokoladicu Snikers (Hrana i piće), emituje se 16 puta, gde se kao poznata starija osoba javlja pevač Elton Džon.

4.2. Kvalitativna analiza TV reklama ili „Gle, ko mi kaže!”

Kvalitativnom analizom odgovaram na pitanja koju ulogu u stvari starije osobe imaju u tekstualnim i vizuelnim sadržajima TV reklama i za koje koncepte starosti se vezuju. Metodom intersekcije navedena pitanja ukrštam sa pitanjem kako se rod konstruiše tokom interakcije muških i ženskih likova u reklami. Primeri koje navodim pokazuju da se ova interakcija odvija u mreži višestruko upletenih odnosa moći na nekoliko nivoa. Prvi se ostvaruje u odnosu između samih starijih muških i starijih ženskih likova i statusu koji iz toga proizilazi. Potom je tu status koji imaju u samom sadržaju i konceptu reklame: da li imaju glavne ili epizodne uloge, i jezički i vizuelno, ili su vizuelno prisutni, ali je govoren segment prepušten nekome drugome ili jednom od njih (up. Reimann 2013: 33).

Poznate starije osobe ili „Ajde kao ja!”

Poznate i slavne osobe u reklamama treba da nas ubede u istinitost reklamne poruke, tj. da nas ubede da su nam reklamirani proizvod ili usluga potrebni i da treba da ih kupimo. One kao autoriteti i idoli apeluju na potencijalne kupce da se sa njima identifikuju (Vasić 1995: 72). To su često osobe iz sveta zabave i javnog života: pevači/ce, glumci/ice, manekeni/ke, TV voditelji/ke i sl., a u analiziranom materijalu su to strane pozna-

te osobe (iako postoje reklame i sa domaćim poznatim osobama, nisam ih zabeležila u ovom periodu).

Prethodno sam ukazala da je na RTV Pink najfrekventnija reklama sa starijim osobama reklama za čokoladicu Snikers (Snickers) u kojoj se kao epizodni lik pojavljuje čuveni pevač Elton Džon. On je ujedno i jedini predstavnik starijih muških osoba tu. Na jednoj zabavi ima ulogu da zameni čuvenog repera u situaciji kada mu „fali šećer“ (Prilog 3.1.1) i svojim falšom iritira ostale likove (većinom iz sveta popularne muzike). On odista nastupa kao Elton Džon, nije prerusen ili se ne prikazuje u nekom drugom zanimanju ili situaciji neuobičajenoj za njega.

Poznatu stariju žensku osobu pronašla sam u antejdž TV reklami (za kremu za lice). U pitanju je glumica Inga Dapkunaite (Prilog 3.2.2)⁵⁴. Zamisao kreatora ove reklame je da će se korišćenjem reklamiranog kozmetičkog proizvoda postići „zategnutiji i svežiji izgled kože“. Glumica u ovoj reklami ima samo prividno glavnu ulogu. Njenom izjavom: „Svi mi imamo našu malu tajnu. Moja?“, uz nasmejano, zadovoljno lice, počinje reklama, a u nastavku ona, tačnije njeno lice služi kao objekat nad kojim se demonstrira učinkovitost proizvoda. Subjekat reklame na površinskom nivou je muški glas koji izgovara reklamni tekst.

Starije osobe kao deo dekora ili „Nema me!“

U analiziranom materijalu starije osobe se mnogo češće pojavljuju kao deo dekora. One ne izgovaraju tekst reklame i ne nose glavnu radnju, čak nemaju ni epizodnu ulogu. Ove reklame skoro u potpunosti pripadaju kategoriji Hrana i piće (npr. za Tempo, Maxi, Univerexport, za Grand kafu, majonez Dijamant i sl.) (uporedi Tabele 1. i 2. u delu 4.1).

Starije osobe kao glavni likovi ili „Kad ti ja kažem!“

Postoji nekoliko modela u kojima se starije osobe javljaju kao glavni likovi. Prvi uključuje direktno oslovljavanje starijih osoba kao ciljne grupe na dva načina: 1) verbalno, npr. sloganom „Jer volim penzionerske dane“ ili naslovom reklame „Maxi penzionerska akcija“ ili 2) vizuelno – slikom nasmejanog penzionerskog bračnog para ili se prikazuje kako pripremaju jelo za porodicu (Prilog 3.2.2).

Stariji muškarci mnogo češće od starijih žena govore tekst TV reklame i nose radnju. Starije žene su skrajnute i imaju epizodne uloge. U prethodno

⁵⁴ Ona je litvanska, ruska i britanska glumica, nepoznata javnosti u Srbiji, tada (2020) stara 56 godina. Reklama je emitovana samo na RTV Pink, kreirana za internacionalno tržište, po vrsti je reklama svedočenja i demonstracije, dužine 20 sekundi.

opisanoj reklami za poljoprivredno seme (4.1) glavni nosilac radnje, koji izgovara i tekst reklame, je upravo lik starijeg muškarca – patrijarh seoske porodice. Lik starije žene ovde ima ulogu one koja služi druge (Prilog 3.1.2).

Zabeležen je i primer kada su glavni likovi u TV reklami stariji muškarac i mlađa žena. U pitanju je reklama za zdravlje (za preparate Vedoksin gel i Vendoksin kapi u Prilozima 3.1.3, 3.2.4). Ovi likovi ne izgovaraju tekst reklame, već to za njih čine ženski i muški glas. Obrnuta situacija sa starijom ženom i mlađim muškarcem kao glavnim likovima nije prikazana ni u jednoj zabeleženoj TV reklami.

4.3. Kvalitativna analiza antiejdž oglasa ili „Pazi, stariš mlada!”

Da bih odgovorila na pitanja na koji način i kojim ženama se reklamiraju antiejdž oglasi istražujem reklamne strategije i tehnike koje se tu koriste i utvrđujem preovladavajuće modele starosti u njima. Reklamne strategije i tehnike ujedno su i diskursne strategije kojima se putem manipulacije i ubedivanja ostvaruje nejednakost i diskriminacija, u ovom slučaju prema starijim ženama, tačnije ženama koje stare.

Strategija argumentovanja ili „Zašto mi je potreban?”

Argumentovanjem se daju razlozi za korišćenje reklamiranih proizvoda. Tekst oglasa nam jasno predviđava da je „starenje neminovno” i „ne može se zaustaviti”, međutim „pravom negom i rutinom mogu se ublažiti njegovi simptomi” (Prilog 3.3.1⁵⁵).

Razlog „preranog starenja kože” može da se krije i u „zagađenju vazduha”, tvrde oglašivači, „jer zagađivači prodiru duboko u kožu i začepljuju pore izazivajući upalu, dehidriraju kožu i dovode do njenog prevremenog starenja” (Prilog 3.3.2).

Kvalifikacija proizvoda ili „Borim se!”

Ova strategija objašnjava osnovnu namenu proizvoda – čemu služi. Starenje, tj. „znaci starenja” predstavljaju neprijatelja protiv koga se borimo (up. Silaški 2010), pa reklamni tekst skoro uvek sadrži kvalifikacije *protiv bora* (rešenje protiv bora, borba protiv bora, nega protiv bora) i *protiv starenja* (istraživanja protiv starenja, borba protiv starenja, nega protiv starenja). Uz to, česti su i iskazi poput „proizvod koji redukuje pojavu bora i poboljšava strukturu kose, kože i noktiju” i „podstiče regeneraciju kože, smanjuje pojavu bora i poboljšava zategnutost” (Prilog 3.3.3).

.....
⁵⁵ Prilog 3.3. sadrži primere tekstova antiejdž novinskih oglasa koje citiram u analizi.

Apel na ženu ili „Gde su penzionerke?” odnosi se na direktno obraćanje ciljnoj grupi, tj. ženama koje treba da kupe i koriste reklamirani proizvod ili uslugu. Ostvaruje se i verbalno i neverbalno i često daje uzrast žena. Tako oglasi nude negu „žena po dekadama” sa eksplisitnim navođenjem uzrasta i problema koje godine nose: „Tridesete nam donose prve bore, posle četrdesete koža gubi elastičnost, a sa pedeset postaje vidno suvlja i opuštena” (Prilog 3.3.4). Ovaj citirani tekst je dodatno ilustrovan serijom od tri fotografije na kojima se nalaze nasmejana lica žena pored kojih stoji objašnjenje: „između 30. i 40. godine”, „između 40. i 50. godine” i „posle 50. godine” (Prilog 3.2.5).

U sledećem primeru hronološko određivanje je dovoljan razlog da se proizvod kupi i upotrebljava: „Ukoliko si u četvrtoj deceniji ili se polako približavaš narednoj”, bez jasnog navođenja „problema” koje starenje ima ili uzrokuje (Prilog 3.3.5). Ni u jednom tekstu oglasa nema obraćanja „penzionerkama” i/ili ženama preko 65 godina.

Upotreba pseudonaučnog jezika i pozivanje na autoritet ili „Šta ja znam?” odnosi se na nerazumljiv, prividno stručni jezik i pozivanje na rezultate istraživanja (nikada formalno detaljno opisanih). Time se postiže navodni efekat ozbiljnosti i naučne proverenosti u vezi sa dejstvom datog proizvoda. Prepostavlja se neznanje i neupućenost potencijalnih korisnika „Šta niste znali o kolagenu?” (iako se upotrebljava gramatički oblik glagola znati u muškom obliku – *znali*) (Prilog 3.3.6).

Autoritet mogu biti neke nepoznate, neimenovane osobe, npr. „japanski naučnici” ili institucije, na primer, „Rohto laboratory” (Prilog 3.3.7), koji treba da garantuju kvalitet proizvoda i nesumnjivo uvere u njegovu delotvornost.

Primena savremenih tehnologija ili „Algoritam zna?” predstavlja novinu u odnosu na ranije analize strategija na primerima antiejdž novinskih oglasa (up. Bašaragin 2014). Savremena tehnologija se u antiejdž oglasu koristi da bi se žene **dodatao** ubedile da „znaci starenja” postoje, da nisu stvar subjektivnog doživljaja izgleda nas samih ili drugih, već dokazivi i to „veštačkom inteligencijom”, što daje utisak prividne objektivnosti (Prilog 3.3.8).

Uputstvo za upotrebu treba da podseća na formulu koju pronalazimo u uputstvima za lekove – koliko često, u kojoj količini i kako treba da koristimo proizvod: „Upotreba seruma je jednostavna, prijatna i osvežavajuća.

Nanesite ga ujutru i uveče, pre kreme za zaštitu od sunca i noćne kreme” (Prilog 3.3.9).

Obećanje ili „Srećna sam!”

Dosadašnja istraživanja su pokazala da je poruka u komercijalnoj reklamnoj poruci uvek oblikovana kao obećanje (Vasić 1995, Bašaragin 2014). Osnovna namera oglašivača pri tom je da nas uveri u kvalitet i dejstvo datog proizvoda. Emotivno je obojena i to pozitivno da bi kod nas izazvala osećaj zadovoljstva. Kada su u pitanju antiejdž novinski oglasi, onda je to dejstvo proizvoda usmereno na spoljašnji izgled: „kada kao najjačeg saveznika imate čudesni hidrirajući serum u plavoj bočici – Hyalu B5 serum, lako ćete i spolja zasijati punim sjajem”, tj. bićemo „lepe, negovane, nasmjene i zadovoljne preko cele godine” (Prilog 3.3.10). Obećanje ne mora uvek biti iskazano u tekstu oglasa, već i u njegovom sloganu: „Briše godine sa tvog lica” (Bio Collagenix Lift, *Lepa & Srećna*, april 2020).

4.4. Poređenje rezultata sa prethodnim istraživanjima

Prethodno istraživanje (Bašaragin 2013) koje sam sprovedla na korpusu TV reklama sa domaćih stanica (RTS i RTV Pink) nije eksplisitno imalo za cilj da utvrdi kako se starost konstruiše i kako se starije osobe prikazuju, već sam akcenat stavila na pitanje kako se stvaraju i održavaju rodni stereotipi. Za sve elemente reklamnog TV diskursa konstatovala sam tada rodne stereotipe: žena hraniteljica, spremičica, kuvarica, bespomoćna i nesposobna, opterećena izgledom, lepotom i mladošću. Zaključak je bio da su manipulaciji u reklamnom TV diskursu izloženi podjednako i muškarci i žene, ali da je mizoginija uvek prisutna.

Analiza TV reklama u ovom radu potvrđuje da su rodni stereotipi kao i stereotipi u vezi sa starijim osobama i dalje prisutni u TV reklamama. Metodom intersekcije sam pokazala da su starije žene dvostruko diskrimisane – izložene istovremeno i ejdžizmu i seksizmu.

Cilj prethodne analize antiejdž novinskih oglasa (Bašaragin 2013) iz časopisa za žene kod nas je bio da ispitam kako se u reklamnom novinskom oglasu za prodaju antiejdž proizvoda kao govornom činu obećanja reflektuju seksizam i ejdžizam i time ukazuje na krajnju netoleranciju prema starenju žena. Rezultati su pokazali da je u reklamnoj poruci obećanje uvek implicitno prisutno, a ciljna grupa su isključivo žene. Seksizam i ejdžizam nalaze se u sadržaju reklamnih poruka, reklamnim (diskursnim) strategijama i odabiru leksike i odražavaju negativnu percepciju starenja

žena. Ove podatke sam u potpunosti potvrdila analizom antiejdž novinskih oglasa u ovom istraživanju.

5.0. Diskusija rezultata istraživanja

5.1. Starost kao briga za telo i starije žene koje brinu za druge

U brojkama prikazanim u kvantitativnoj analizi TV reklama (Tabela 1. i 2) pronalazimo dualizam tela i duha, koji je vešto umešten u suprotnostima: sitosti i gladi, zdravlja i bolesti, čistoće i prljavštine, lepote i ružnoće, da bi potom bio prelomljen kroz odnos mladosti i starosti (na to upućuju kategorije Hrana i piće, Zdravlje, Čistoća/lepota). Poruka reklama je da starije osobe treba da su site i čiste, snažne, vitke, da vode računa o svom zdravlju, da su prijatne za oko, odnosno da se što bolje uklapaju u idilični svet krojen prema potrebama i željama mladih. Za to je potrebno da troše svoj novac.

TV reklame veoma retko imaju za glavne likove starije osobe, a o starosti se uglavnom ne govori. One koje brinu o zdravlju jesu jedine koje donekle za temu imaju starost, ali su te reklame koncipirane kao „borba protiv nedostataka” i to telesnih (Wangler 2012: 90), a obraćaju se starijima, bez obzira na pol/rod.

Metoda intersekcije nam otkriva kako su starije žene dodatno diskrimisane u odnosu na starije muškarce – veoma retko nose glavnu radnju i izgovaraju relamni tekst za razliku od starijih muškaraca. Na RTV Pink reklame za časopis *Bakina peciva* vredno čuvaju stereotip bake koja peče kolače svojim ukućanima, porodicu, koja neguje tradicionalne odnose i vrednosti. Starost ovde ima značenje „prošlosti i tradicije” (up. Reimann 2013: 29), a o njima brine starija žena. Briga za druge je često zaduženje koje imaju starije žene (ali i mlađe). Kada lik starije žene nosi radnju u najučestalijoj reklami iz kategorije Prirode (za poljoprivredno seme) i odista izgovara tekst reklame, ona je i nadalje u ulozi one koja služi druge (poslužuje svoju porodicu za stolom). Ovde je takođe skrivena pretpostavka da brigu o letini (odnosno finansijsko izdržavanje porodice) ima „muška glava”, čime se podupire patrijarhalni porodični model. Stereotip se širi reklamom uz veseli zvuk tamburica i smeh, što reklamnu poruku opasno približava manipulaciji (Prilog 3.1.2).

Ovakvi rezultati potvrđuju rezultate dosadašnjih istraživanja o prisutnosti tema starosti i strarijih osoba u diskursu TV reklama ne samo kod nas – da je brojnost reklama sa starijim osobama kao likovima nesrazmerno mala. Iste podatke pronalazimo i u literaturi na nemačkom govornom području. Tako su Hope i dr. (Hoppe i dr. 2016) ustanovili da su stariji

manje prisutni u TV reklamama, da im se uglavnom reklamiraju proizvodi i usluge u oblasti zdravlja, osiguranja i kozmetike. Posebno su žene u dubokoj starosti marginalizovane i nevidljive. Istovremeno su stariji muškarci prikazani u pozitivnom svetlu. Razlika između ova dva istraživanja je prisutna u podatku da je više reklama koje tematizuju starije i starost emitovano sa javnih TV stanica, a naša analiza je pokazala suprotno (7% na RTS-u i 13,5% na RTV Pink).

Gde je tu briga za duh starijih osoba? Da li je to zabava na koncertima popularne muzike, odlazak u banju, surfovanje na internetu ili kupovina polisa osiguranja? (kategorije Zabava/kultura/turizam, Internet/banke/osiguranje). Odgovor je negativan, pošto korist imaju neki drugi – turističke agencije, osiguravajuća društva, mobilni operateri, koji na starijim osobama zarađuju. To je implicitna diskriminacija (uopšte uzev i ne samo njih, već i mlađih osoba)⁵⁶.

Ako pogledamo dualizam telo-duh, kako je u većini filozofskih i religijskih učenja, onda je telo u dalekoj prednosti, a duh na kraju... Mali broj reklama poziva na pozorišne predstave, koncerте, kupovinu nove knjige ili CD-a (isključivo na RTS-u), ali one tiho odjekuju pred orkanom materializma i konzumerstva. Cilj nije oplemeniti duh i obogatiti znanje. To ne pripada ovde, to reklame ne nude. To se prepušta nama samima. Veliki je raskorak između reklamnog konstrukta i stvarnog upražnjavanja obrazovanja ili bolje rečeno permanentnog obrazovanja i u ‘trećem’ dobu. Ovo je važan podatak kada govorimo o stereotipnom konstruisanju starosti.

Zato smo načinile pilot-istraživanje u saradnji sa Gradskom bibliotekom u Novom Sadu i Gradskom bibliotekom u Subotici. Cilj nam je bio da proverimo koliko starije žene koje žive u gradu same rade na svom obrazovanju. U Tabeli 3. prikazani su podaci za poslednjih nekoliko godina

Godina	Broj članova/ca starijih od 65 godina	Žene (%)	Muškarci (%)
2016.	2.921	61%	39%
2017.	3.013	59%	41%
2018.	1.757	59%	41%
2019.	2.765	60%	40%
2020.	2.418	57%	43%

Tabela 3. Podaci o korisnicima/ama Gradske biblioteke u Novom Sadu starijih od 65 godina
(Pankov 2020).

⁵⁶ Iz istraživanja Tatjane Radojević u ovoj knjizi na pitanje „Ko i gde Vas najčešće ne uvažava(ju)?“ (bila je mogućnost odabira dva odgovora od ponuđenih šest) 25% (38 žena) na prvom mestu bira: na televiziji, radiju, internetu.

Godina	Broj članova/ca starijih od 65 godina	Žene (%)	Muškarci (%)
2016.	582	70%	30%
2017.	567	68%	32%
2018.	471	69%	31%
2019.	779	79%	21%
2020.	732	73%	27%

Tabela 4. Podaci o korisnicima/ama Gradske biblioteke u Subotici starijih od 65 godina (Berenji 2021).

Osnovni je podatak da žene daleko više od muškaraca u starijem dobu koriste bibliotečki fond gradske biblioteke. Ovaj podatak reklame za starije osobe ne obuhvataju.

Kako su prikazani stariji muškarci i starije žene kao likovi u TV reklama i za koje koncepte starosti se vezuju?

Gledaj me, pravi sam dasa.

U TV reklami za zdravlje iz Primera 1. (za jačanje kostiju) imamo najpre dva pozitivna modela starosti: „starost kao telesna aktivnost i duhovna vitalnost”, koji promoviše starije kao delatne članove/ice društva i „starost kao partnerska idila”, koji ističe tradicionalne porodične vrednosti i odnose, pri čemu su stariji uvek asekualno prikazani (Wangler 2012: 87–88). Ove koncepcije starosti i starijih osoba isključivo su vizuelne, jer stariji par koji vidimo ne izgovara tekst reklame, već to čine drugi za njih (ženski i muški glas). Tako nam se prenosi poruka da nisu dovoljno umešni da govore za sebe. Govorenim tekstim reklame, pak, implicira „starost kao borbu protiv nedostatka” pošto je reklamirani suplement namenjen isključivo starijima, jer „svaka treća žena i svaki sedmi muškarac ima osteoporozu i problem sa zglobovima” (oboljenje koje se vezuje za starije životno doba). Starost podrazumeva telesne (ali i kognitive) nedostatke koji se mogu pobediti (Wangler 2012: 90).

U opisanoj reklami stariji muškarac i dalje poseduje fizičku snagu za razliku od starije žene, ima zaštitničku ulogu i sl. Starija žena je pasivna, objekat muškarčeve radnje i puna divljenja za njega. Ona je, dakle, dvostruko diskriminisana – zato što pripada starijima i zato što je žena i to ne obavezno ovim redosledom. Naročito ako imamo na umu da su istraživanja pokazala da je diskriminacija po rodu prisutna u reklamama i medijima i u mlađim uzrasnim grupama (Dragičević-Šešić 2002, Silaški 2009, 2010. i dr.).

„Baš sam smešan!”

U reklami za Hranu i piće, Elton Džon je „komičan starac” koji zabavlja publiku kraj TV ekrana, a ismeva i sebe i svoje umeće, zanat. Tu je prisutan koncept starosti „kao negativnog kontarsta mladosti”, po kome se starije osobe predstavljaju kao budalaste ili ekscentrične (Wangler 2012: 95). Dodatno imamo komponentu da je u pitanju poznata, čuvena osoba – koja može da zabavi uz pomoć Snikers čokolade, ali pošto je star, ne raspolaze istim umećem dovoljno dobro kao kad je bio mlad. To je element ejdžizma.

Primenom metode intersekcije postavljamo pitanje: gde su starije žene u ovoj reklami?

Čuvarke kapije.

Pri otvaranju vrata kuće u kojoj je zabava vidimo veoma kratak kadar sa tri starije žene (jedna lista časopis, druga pravi sendvič, a treća je okrenuta ka dnu dnevne sobe, gde je glavno dešavanje, Prilog 3.2.1). Njihova uloga je uloga „čuvarki kapije” (eng. *gate keepers*) – pošto su smeštene na samom ulazu kuće, ali istovremeno i nadziru glavno dešavanje u sobi. Starije žene su u ovoj reklami skrajnute i nisu deo glavne radnje, što pokazuje elemente i seksizma pored ejdžizma.

„Starim mladoliko.”

Glumica iz reklame za Kozmetiku, tačnije njeno glatko i zategnuto lice, služi da se potencijalne korisnice proizvoda sa njim identifikuju, jer je reklamna poruka da je neophodno sačuvati mladolik izgled. Ovde se radi o modelu „potiskivanje starosti”, koji je usmeren posebno prema (starijim) ženama sa porukom da se održi mladost i deluje mlado – mladost tu ima najveću vrednost (Wangler 2012: 95). Starijim muškarcima ovakav zahtev nije nametnut, pa opet imamo višestruku diskriminaciju starijih žena ili žena koje stare.

„Divim mu se, on zna.”

U reklami iz kategorije Zdravlje (za Vendoksin kapi i Vendoksin gel) sa starijim muškarcem i mlađom ženom kao glavnim likovima prisutno je tzv. kontrastivno reklamiranje starosti. Po definiciji je usmereno ka mlađima, a stariji se predstavljaju na nipodaštavajući način radi isticanja

mladosti. Vrlo često je prisutan humor (Mauve 2007: 23). To je sadržano u kontrastu glavnih likova – lik starijeg muškarca se trudi da bude zabavan, komičan, što predstavlja svojevrsno izrugavanje starosti. Metodom intersekcije otkrivamo i da reklama jasno predočava neravnopravnu pre-raspodelu moći – muški lik poseduje znanje i mudrost, a ženski lik mu se divi. U dатој reklами prisutan je model „starost kao savetodavac i uzor”, gde iskustvo i znanje starijih koji reklamiraju proizvode ili usluge svedoče o njihovoj učinkovitosti i kvalitetu (Wangler 2012: 92), ovde samo kod lika starijeg muškarca. Obrnuta situacija sa starijom ženom i mlađim muškarcem kao glavnim likovima nije prikazana ni u jednoj zabeleženoj TV reklami. Dakle, ova reklama odiše diskriminacijom u dva smera – prvi je seksisističko predstavljanje mlade žene, koja je neuka i pasivna, a drugi je stereotipno ismevanje starosti.

Penzionerski ukras.

I stariji muškarci i starije žene kao deo dekora u TV reklamama su u stvari bezlični, anonimni i nemi deo ukrasa idealne srećne porodice. Osim toga, prisutni su generalizacija i tipizacija starijih, a komponenta starosti je prisutnija od komponente roda (prividno zadovoljena kroz baku i deku, a koji treba da nude tradicionalnu porodičnu idilu i pozivaju starije osobe da se sa njom identifikuju). Stariji su tako homogena grupa i vidljiva je samo njihova uloga unutar porodičnih odnosa, i to tradicionalne patrijarhalne porodice sa više generacija.

Vizuelni sadržaji iz TV reklama za „penzionerske akcije” obavezno sadrže rodne stereotipe usmerene na njihov izgled ili ponašanje (starija žena nosi kecelju i drži tortu, dok je stariji muškarac grli kao zaštitnik u Prilogu 3.2.3). To znači da su stereotipne rodne uloge zadržane i kada su starije osobe u pitanju, na štetu starijih žena koje su uvek, iznova, dvostruko diskriminisane, kako to metod intersekcije pokazuje.

Stariji likovi zapravo u reklamama (koje ih pozivaju na trošenje penzija) i ne govore nikakav tekst, već to muški ili ženski glas čini za njih, što objektivizuje starije čak i u situaciji kada su nesumnjivo prepoznati kao potencijani kupci. Ovakve „penzionerske akcije” organizuju se danima kada su isplate penzija u Srbiji. Pojava je relativno novijeg datuma kod nas, javlja se tek u prvoj deceniji 21. veka, a „posledica je priznavanja njihove spremnosti i sposobnosti da troše” (Milosavljević 2013a: 145).

Postoje i neke druge, tzv. pogodnosti koje penzija, tj. pripadnost penzionerima/kama, starijim osobama pruža: npr. snižene cene (lekova u apotekama, ulaznica za gradski bazen, pozorišne predstave, autobuske karte u

gradskom prevozu), plaćanje na rate (tehnike, odlazak u banju), besplatno učlanjenje u biblioteku i sl. Međutim, ove pogodnosti su diskutabilne, jer najpre postoje osobe koje nisu ostvarile pravo na penziju, pogotovo žene poljoprivrednice, a spadaju u starije. Potom, postoje razna ograničenja u realizaciji popusta, na primer, u apoteci su samo neki lekovi ili suplementi obuhvaćeni penzionerskom akcijom, ne svi. Posle određenog broja godina, stariji nemaju prava da podignu kredit kod banke, produže vozačku dozvolu ili sklope ugovor za internet. Ovo svedoči o otvorenoj i prikrivenoj diskriminaciji prema starijima u svakodnevici.

5.2. Briga za telo koje stari

Antiejdž novinski oglasi razlikuju se od TV reklama ne samo po vrsti medija kojim se distribuiraju – štampani putem pisanog teksta i statičnih fotografija i ilustracija naspram elektronskog sa govorenim (i pisanim) tekstom, pokretnom slikom i muzikom – već i prema ciljnoj grupi. Dok se TV reklame emituju širokom auditorijumu, antiejdž oglasi koji su odabrali za analizu potiču iz ženskih časopisa, pa su samim tim namenjeni samo ženama (up. Barać 2010: 391). Autorka Rajman (Reimann 2013: 30–32) konstatiše da ih reklamiraju starije žene za starije žene sa namerom da se te moguće korisnice identifikuju sa reklamnim subjektima (i objektima) koji svedoče o željenom dejstvu proizvoda.

U analizi antiejdž oglasa posebno su važna dva pitanja: šta znači starost, tj. koji koncept starosti je prisutan u reklamama i kada starost zapravo počinje. Ista autorka Rajman upozorava da među autorima/kama koji/e su istraživali/e temu starosti i starijih osoba u reklamnom diskursu ne postoji jedinstven stav o ovom pitanju. Za pojedine istraživače/ice su to osobe već sa 50 godina, a kod nekih drugih je granica rastegnuta do 70. godine. U našoj analizi reklamnih oglasa za kozmetičke preparate starost se određuje sa 60+ godina (Reimann 2013: 25–26).

Sam naziv oglasa „antiejdž“ vezan je za nazine proizvoda ili usluga koji se u njemu reklamiraju. To su razni kozmetički preparati i procedure u bukvalnom prevodu „protiv godina“. Ovaj metaforični jezički konstrukt nam sugerije njihovu glavnu funkciju – da uspore ili ublaže tragove, znake koje godine ostavljaju na našem *telu*: licu, koži, kosi (koji inače važe za sekundarne seksualne karakteristike žene i način vrednovanja njene lepote). Antiejdž oglasi, dakle, prvenstveno su namenjeni osobama „koje ne žele da ostare“ (Wangler 2012: 89).

Kako su koncipirani starost i starenje u antiejdž novinskim oglasima i kojim ženama su reklame namenjene?

„Nemoj da stariš, ružno je.”

Starost i starenje se u antiejdž novinskim oglasima često vezuju za simptome ili uputstvo za upotrebu, a to su izrazi koji su u tesnoj vezi sa bolesnim telom, tj. odsustvom zdravlja i nekim telesnim nedostatkom. Negativna konotacija starenja kao „konačnosti” (pošto je neminovno) i starijih osoba koje su „slabe i nemoćne, bolesne, smanjenih tjelesnih i mentalnih sposobnosti, neprivlačne, nesamostalne, zaboravne, razdražljive, mrzovoljne, sumnjičave, depresivne, osamljene, nesklone promjenama, aseksualne, malo ili nimalo produktivne” (Kujundžić 2014: 50) dodatno je suprotstavljenia mladolikom izgledu „jer starije žene ne smiju ni u jednom trenutku pokazati da su zašle u neke godine, s obzirom na to da svijetom vladaju sredovječni muškarci kojima su privlačne dvadesetogodišnjakinje“ (Delić 2014: 91). Bolest, starost i ružnoća stoje nasuprot zdravlju, mladosti i lepoti.

Starost kao neprijatelj – „Bori se!”

Kada se govori o uzrocima starenja i razlozima za korišćenje proizvoda, primećujemo da se fokus pomera sa procesa starenja, koje je „neizbjedna i nepobitna biološka činjenica” (Geiger Zeman 2014: 5) na neke spoljne faktore na koje ne možemo da utičemo (barem iz perspektive oglašivača). Pošto proizvod vraća „izgubljeni sjaj” (Prilog 3.3.2), prepostavlja se da je ovde „prevremeno” starenje nepoželjno, predstavlja deficit i problem (up. Reimann 2013: 29), bez jasne odrednice na koji uzrast žena se odnosi.

Pošto je starenje tela uvek negativno okarakterisano (mada postoje i tzv. proejdž proizvodi koji afirmišu starost i starenje), proizvod predstavlja oružje kojim se protiv njega borimo da bi žene delovale mladoliko i lepše. Čak ni „osavremenjavanje” uz upotrebu tehnologija (!) nije pokazatelj napretka kada je u pitanju odnos prema starenju žena. Bore su i dalje nepoželjan neprijatelj i treba ga ukloniti.

„Starim mlada.”

Godine iskazane u tekstu i uz fotografije oglasa (Prilozi 3.3.4 i 3.2.5) predstavljaju metaforu za proces starenja koji doprinosi nepoželjnном izgledu žene. Starije žene se ne oslovljavaju direktno (npr. penzionerke ili bake), njih u stvari ni nema (ako imamo u vidu sa se starijim ženama sma-

traju osobe preko 65 godina), a i poruka je da im više nega ostarele kože nije ni potrebna – one su bitku izgubile. Tu je ciljna grupa definisana kao „žene koje stare” i smešta ih već u tridesete godine, kada ni u kom slučaju ne možemo govoriti o starosti kao životnom dobu, fazi.

Kojoj je ciljnoj grupi žena namenjen oglas sa strategijom primene savremenih tehnologija (Prilog 3.3.8)? To su one osobe/žene koje koriste mobilni telefon, internet i prave selfije. Prema podacima Zavoda za statistiku kod nas, žene između 55 i 74 godina su u poslednja tri meseca 2019. godine svega u 34,8% koristile računar, mobilni telefon u 84%, a internet 43,3%. Taj je broj mnogo veći kada su u pitanju ženske osobe uzrasta između 25 i 54 godine (računar koristi 84,9%, mobilni telefon 98,7%, internet 90,2%) (Kovačević i dr. 2019: 18–23). Ovakav podatak prejudicira zaključak da se „skeniranjem” bora ne može baviti grupa žena starijih od 65 godina, već je namenjena mlađim uzrastima žena. Dakle, starenje kod žena započinje mnogo ranije nego što možemo i prepostaviti – poručuju oglašivači – a „veštačka inteligencija” će nam pomoći da otkrijemo „sedam znakova starenja” (!) i preporučiti proizvode za njihovo poništavanje ili ublažavanje.

Kada je u pitanju obraćanje ciljnoj grupi u antiejdž oglasima pronalazimo dvostruku diskriminaciju prema ženama – onim mlađima (od 30 ili 40 godina), kojima se poručuje da još imaju potencijala da zadrže mladolik i privlačan izgled, i prema onim starijima od kojih se to ni ne očekuje, jer otelovljuju „starost kao propast” (up. Wangler 2012: 83).

Poruka „Ne brini, godine su samo broj” (Prilog 3.3.5) u tekstu anti-ejdž novinskog oglasa ne samo da minimalizuje „problem starenja”, već i konstruiše prisnost, umiruje i pruža nadu, što spada u manipulaciju. Prikriveno nam se poručuje i da su žene koje stare neznalice (šta niste znale o...), pa je potrebno da ih sveznajući poduče i obuče, što ih postavlja u neravnopravan položaj.

Šta nam se obećava? Da ćemo upotrebom antiejdž preparata uspeti da „potisnemo starost” i „održimo mladost” (Wangler 2012: 92), što je prilog koncepciji starosti kao kontrastu mladosti. Obećavaju nam i osećaj zadovoljstva i sreće, koji su vezani za mladolik i privlačan izgled, a to znači da je starost ružna. Tačnije, staro telo i telo koje stari su ružni.

Relativno različite stvari su posmatrane u istraživanjima u dva vremenska perioda. U prethodnim analizama akcenat je bio na pitanju kako se u reklamnom diskursu distribuiraju rodni stereotipi o ženama uopšte (Bašaragin 2013) i o starenju žena (Bašaragin 2014), dok smo se u ovom istraživanju bavili pitanjima kako se konstruišu starost i starenje žena. Istraživanja se takođe razlikuju i po istraživačkim metodama, naročito u

prethodnoj analizi antiejdž novinskih oglasa gde su oglasi sagledavani kao govorni činovi. Međutim, rezultati su isti – ejdžizam i seksizam u reklama možemo višeslojno analizirati. To nam govori da je intersekcija kao metod delotvorna i primenljiva kada se radi o istraživanju različitih oblika višestruke diskriminacije.

6.0. Zaključna razmatranja

Hipotezu da je starost u reklamnom diskursu stereotipno konstruisana i da je proces starenja žena negativno okarakterisan kroz elemente ejdžizma i seksizma, te i da ga je potrebno menjati, sam potvrdila.

Analizom TV reklama i antiejdž novinskih oglasa utvrdila sam da je starost koncipirana kao *briga za telo*. Starije osobe u TV reklamama su retko kad prisutne, skrajnute su i marginalizovane u stereotipnim ulogama. Metodom intersekcije sam pokazala da su starije žene *dvostruko* diskrimisane – i zato što su žene i zato što su starije – što vidimo u načinu njihovog prikazivanja u tim reklamnim sadržajima i u odnosu na muške likove: kao objekti, posluga, domaćice, neznanice, neiskusne i neme.

Antiejdž novinski oglasi podupiru model starosti kao kontrasta mlađosti kroz brigu za *žensko telo koje stari*. Reklamne (diskursne) strategije nam poručuju da je starenje neprijatelj protiv kojeg treba da se borimo, a sa ženama koje stare ophode se bezlično, sa lažnom zabrinutošću i nude im iluziju da mogu ostariti mladoliko u skladu sa uverenjem (sad već kulturna tradicija kod nas, ali i u svetu) da mladost i lepotu treba negovati i što duže sačuvati.

Poređenje rezultata ovog istraživanja sa prethodnima nije pokazalo pomak – TV reklame i nadalje šire rodne stereotipe, a antiejdž novinski oglasi sadrže diskriminaciju prema rodu i starosti i poručuju da je starenje žena u našem društvu nepoželjno.

Ono čega nema u reklamnom diskursu koji sam analizirala jeste perspektiva *starosti kao potencijala i iskustva i znanja o životu*, naročito starijih žena:

„Kada je žena starica i zašto? Šta znači kada neka žena postane starica, odnosno znači li to da je to kraj njenog života? Dakako da nije, jer mnoge žene od 65 godina života mogu još mnogo toga da pruže, ali i da nauče i spremne su to da čine. Uostalom, doktorka sa 65 godina može i dalje da operiše, profesorka da predaje učenicima i studentima, arhitekta da projektuje, slikarka da slika... Dakle, život ne staje kada se napuni 65. godina, ali potencijale starijih žena u ovoj državi niko ne koristi” (Ljubinka).

„Stariji ljudi su ravnopravni i korisni članovi društva i smatram da im treba posvetiti pažnju, jer gde su oni danas mi ćemo biti sutra. Treba razvijati kulturu starenja, a primerima kroz medije afirmisati starije ljude i pokazati mlađim generacijama da od njih mogu mnogo da nauče” (Radmila).⁵⁷

7.0. Preporuke za promenu postojećeg stanja

Osnovna namera oglašivača je sticanje profita. Svi oni imaju šansu da spreče ejdžizam i seksizam, međutim oni to ne čine. Zato su preporuke za promenu postojećeg stanja namenjene distributerima reklamnih sadržaja, tj. institucijama i udruženjima zaduženih za medije i odabir medijskih i reklamnih sadržaja (državne i privatne). U pitanju su sledeće preporuke:

1. Dodatno obrazovati osobe koje se nalaze na mestima moći: u upravljačkim odborima i uredništvima televizijskih stanica, radija, novina, reklamnih agencija, kako da prepoznaju i spreče diskriminaciju po svim osobama, ne samo ejdžizam i seksizam.
2. U reklamnom, kao uopšte i u medijskom diskursu, obraćati se starijim osobama sa uvažavanjem.
3. Promovisati pozitivan model starosti, koji se ogleda u međusobnom poštovanju više generacija i zalagati se za međugeneracijski dijalog.
4. Posvetiti više pažnje starijim osobama kroz odabir tema koje su u vezi sa njihovim iskustvima starosti i starenja.
5. Isticati potencijale starijih osoba, naročito starijih žena da bismo time doprineli kulti starenja.
6. Organizovati radionice koja bi za temu imale ejdžizam i seksizam u reklamnim oglasima ili TV reklamama sa raznim uzrasnim grupama.

7.1. Predlog radionice na temu ejdžizma i seksizma u reklamama

Cilj radionice: Prepoznati seksizam i ejdžizam u reklamnim sadržajima i dati predlog reklamnog sadržaja kojim se starost i starije osobe, naročito ženske, prikazuju sa uvažavanjem; negovanje kulture starenja i razvoj međugeneracijskog dijaloga, solidarnosti i saradnje.

Materijal: novinski reklamni antiejdž oglasi iz raznih časopisa i/ili pojedine TV reklame (koje se mogu pronaći na internetu).

Tok radionice. U uvodnom delu upoznati polaznike/ce sa raznim obli-

⁵⁷ Iz intervjuja sa novinarkama koje smo sprovele tokom projekta.

cima diskriminacije, sa posebnim akcentom na seksizam i ejdžizam, kao i sa podacima kako se jezik i slike (fotografije, ilustracije) koriste u medijima i reklamama i zašto. Potom sledi zajednička analiza jednog reklamnog sadržaja, kojom upravlja osoba koja vodi radionicu. Osnovna pitanja u ovoj analizi su sledeća: Kako su starije osobe prikazane? Da li je postoji razlika u načinu na koje su prikazane starije žene i stariji muškarci? Koje? Ko govori tekst reklame? Šta nam se poručuje? Kakva je starost (i starenje) u tekstu i slici?, itd. Zatim, polaznici/e u grupama samostalno po istom modelu analiziraju odabrane reklame. Nakon toga sledi diskusija sa zaključcima i preporukama kako oblikovati reklamni sadržaj na način kojim bi se uvažavale starije osobe, naročito starije žene, afirmisali njihovi potencijali i iskustva, a starost i starenje pozitivno vrednovali.

U višim razredima osnovne škole i u srednjim školama bi ova radionica mogla da se izvede na časovima odjeljenske zajednice ili starešine, građanskom vaspitanju ili na časovima nekih izbornih predmeta. Bilo bi, takođe, poželjno da ih razne organizacije civilnog društva koje se bave ljudskim pravima i pravima potrošača uvrste u svoj redovan program, namenjen svim uzrasnim (odraslim) grupama, uz posebno uključivanje starijih osoba. Predložena radionica bi naročito bila poželjna za osobe zaposlene u medijskim kućama i reklamnim agencijama.

Sanja KOJIĆ MLADENOV
PRIKAZI STARIJIH ŽENA U VIZUELNOJ UMETNOSTI

SAŽETAK

U radu se bavim istraživanjem načina prikazivanja starijih žena u vizuelnoj umetnosti kako bih ukazala na položaj, mesto i ulogu žene koju društvo deklariše kao staru, kao i na mehanizme koji utiču na kreiranje njene marginalizovane pozicije, isključivanja iz zajednice, kreiranja stereotipa i tabua. Percipiranje starije žene u vizuelnoj umetnosti, kroz istoriju i danas, opterećeno je vladajućim društvenim stereotipima. Ukoliko se promeni način prikazivanja starosti, starenje će se posmatrati u pozitivnom svetlu. Navodim primere iz istorije umetnosti o stereotipnom negativnom poimanju starije osobe prezentovane u vizuelnoj umetnosti (hrišćanstvo – čudotvorna izlečenja i alegorije, veštice, osobe sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim oboljenjima), a zatim pozitivne primere autoportreta umetnica i prikaza starijih žena u savremenoj umetnosti kao rezultat promena izazvanih feminističkom teorijom i praksom, emancipacijom žena i oslobođenjem umetnosti od društvenih stega i stereotipa, ali mnogo više kroz učešće starijih žena na umetničkoj sceni. Predstavljam pozitivne primere radova Jelene Bulajić, te pružam alternative za prevazilaženje problema iz sopstvene kustoske prakse.

KLJUČNE REČI: feminizam, ejdžizam, istorija umetnosti, prikazivanje, stereotipi, savremena umetnost, starost, veštice, vizuelna umetnost, žensko telo.

1.0. Uvodne napomene

Jedno od prvih feminističkih dela koje je tematizovalo starije osobe je knjiga *Starost* Simon de Beauvoir (Simone de Beauvoir) iz 1970. godine⁵⁸, u kojoj ovoj temi pristupa kao Drugosti u odnosu na dominantnu zapadnu kulturu opsednutu mladošću, čime se nadovezuje na svoje ranije delo *Drugi pol* iz 1949. godine, posvećeno ženama. Svoju poziciju gradi na pogledu posmatrača ka starijoj osobi, smatrajući da taj Drugi nije nastao samopercepcijom, već pogledom izvana, pogledom društva koje „nikada ne[će] govoriti o prekrasnoj starici; u najboljem slučaju opisaće je kao šarmantnu staricu” (De Beauvoir 1986: 297), a naglasak će biti na biološkim promenama, gubitku društveno konstruisane telesne privlačnosti i/ili na metaforama vezanim „za bolest, depresiju i smrt” (Woodward 1988: 93). Mišljenje da je i sam feminism duboko ejdžistički, Ketlin Vudvord (Kath-

.....
⁵⁸ La Veillesse, 1970, kod nas prevedena kao *Starost*, 1986.

leen Woodward) potvrđuje stavom da je knjiga *Starost* gotovo ignorisana od strane feministkinja (Woodward 2013: 2018).

Reagujući na odsustvo starijih žena u akademskim tekstovima i umetnosti, *The Female Body in Western Culture* (Žensko telo u zapadnoj kulturi) iz 1986. godine⁵⁹, u kojem nema ni spomena o starijem ženskom telu; ili *The Artist's Body* (Telo umetnika/ce)⁶⁰ iz 2000. godine, sa samo jednim spomenom, Vudvord zaključuje da je „naša implicitna i neproverena pretpostavka, kada govorimo o telu kao o kategoriji kulturne kritike, ta da se radi o mladom i zdravom telu“ (Woodward 2006: 162 u Vuković 2013: 16).

Vudvord smatra da se žena u feminističkoj psikoanalitičkoj kritici u Sjedinjenim Američkim Državama implicitno teoretički predstavlja „kao majka male dece“ (Woodward 2013: 2014)⁶¹. Navodi da se pojavljuje i prikaz žene koja radi, ali koja istovremeno zadovoljava zakone majčinstva. Međutim, kada je starija žena u pitanju obično je prikazuju u mlađoj srednjoj dobi, dok je okolina već naziva – *bakom*. U okviru svog kritičkog pogleda na Frojdovu (Freud) psikoanalizu, u kojoj je „starija žena nedostajuća osoba“ (Woodward 2013: 2012), navodi njegovu analizu iz 1910. godine Da Vinčijeve (Da Vinci) slike *Sv. Ane s kćerkom Marijom i malim Isusom*, kao retkим momentom u kojem je mogla da se pojavi starija žena, ali je i ona u ovom slučaju analizirana kao mlada. Naime, pomenuta kompozicija Anu, u ulozi bake, prikazuje kao „mladu ženu sveže lepote“, kako je opisuje Frojd, odnosno kao da ne pripada trećoj, već generaciji svoje kćeri. Frojd to objašnjava analizom Leonardovog odrastanja i prikazom „dve majke“ (majke i maćehe), svojim sukobom između znanja (razuma) i emocija, te kao sublimacijom strasti u potrazi za znanjem (Woodward 2013: 2012).

Analiza dela iz prizme seksualnosti ne čudi kada je Frojd u pitanju, kao i stanovište da je žena koja više ne može da rađa „stara, disfunkcionalna u seksualnom (reproaktivnom) smislu, a ta disfunkcija upisana joj je u telu, borava koje svi vide“, te zato i ne može da bude predstavljena u diskursu klasične psikoanalize – ironično zaključuje Vudvod. Kako frojdovska psikoanaliza ne može sadržavati pojam roda kao nečega odvojenog od seksualnosti, starija žena po njegovom mišljenju ne može postojati, ona je izbačena iz sveta i nalazi se izvan diskursa istorije (Woodward 2013:

⁵⁹ Ur. Suzan Sulejman (Susan Suleiman).

⁶⁰ Autorke: Trejsi Wor (Tracey Warr) i Amelija Džons (Amelia Jones).

⁶¹ Primera ima mnogo, neki od uticajnih su: Nensi Čodorov (Nancy Chodorow, 1978), *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*; Širli Nelson Garner, Kler Kahan i Madelon Špringneter (Shirley Nelson Garner, Claire Kahane i Madelon Sprengnether; 1985), *The (M)Other Tongue: Essays in Feminist Psychoanalytic Interpretation*; Lis Irigaray (Luce Irigaray, 1981), *Le Corps-à-corps avec la mère*.

2012). Uvreženim društvenim stavovima, „kako to muškarci vide, svrha žene u životu je da bude erotski objekat, a kad ostari i poružni, gubi mesto koje joj je dodeljeno u društvu: postaje čudovište koje pobuđuje odbojnost, pa čak i strah” (Beauvoir 1978: 184).

Slično je i u vizuelnoj umetnosti – žena je kroz istoriju uglavnom imala ulogu seksualnog objekta, a kada ostari i fizički se promeni, čini mi se kao da je gotovo nestajala iz vidokruga umetnosti. Naime, kroz istoriju je način prikazivanja žene u vizuelnoj umetnosti uglavnom bio prožet potrebom za njenom idealizacijom i kreiranjem tela i lica savršenih proporcija, što se u različitim kulturama i periodima razlikovalo, te tako i prikazi idealne slike žene. Zajedničko je da su telo žene uglavnom predstavljali kao seksualni objekat, nago ili oskudno odeveno, sa naglašenim polnim karakteristika-ma (primeri praistorijske i politeističke boginje plodnosti, boginje iz grčke i rimske mitologije, hrišćanske alegorije i sl.). Umetnost je od svog nastanka bila usko povezana sa religijom. Religija predstavlja najstariji poznati društveno kreiran vladajući sistem koji je uticao na formiranje društveno prihvatljivog načina ponašanja, promišljanja i vrednovanja realnosti. Odnos prema telu žene oformljen je pod patrijarhalnim uticajima religije sa potrebom za prikazivanjem žene kao objekta, umanjivanjem njenog doprinos-a i afirmacije negativnih interpretacija mesta i uloge koju one imaju u društvu. „Interpretacija biblijskog teksta može doprineti stvaranju i održavanju negativnih stereotipa o ženama, posebno u crkvi” (Savić 2009: 191). Bez obzira da li su u pitanju monoteističke ili politeističke religije, kroz crkvenu organizaciju i tekstualnu bazu priznate literature, uglavnom su kreirale kanonizovani vizuelni materijal, sastavljen od likovnih predstava/scena kojima su ukrašavani religiozni objekti i predmeti, kao i domovi vernika kroz istoriju. Takva vizuelna dekoracija odgovarala je patrijarhalnom društvenom sistemu kao nešto što je činjenično i dato, neoborivo, *prirodno* i o čemu ne treba raspravljati. Kao nešto što treba prenosi sa generacije na generaciju. Vladari, njihove porodice i crkva, naručivali su od umetnika i zanatlija da, na osnovu postojećih predložaka i modela, realizuju dekorativne sadržaje. Postojali su pojedinci, ali i radionice i porodice zanatlija, koje su radile na poslovima ukrašavanja javnih i privatnih objekata, kojima su upravljali muški članovi i oni su u njima činili većinu. Od perioda renesanse i Novog veka dolazi do promena i postepenog oslobođanja umetnosti od religijskih kanona, te uvođenja gradanske umetnosti i nereligioznih sadržaja (mrtva priroda, žanr scena, pejzaž, portret...), što se još uvek nije odrazilo i na poboljšanje pozicije žene u umetnosti. Religiozne i istorijske kompozicije su još dugo ostale najcenjenije i najdominantnije u državnoj i crkvenoj umetnosti, kao scene sa najviše moći, koje su

dugo ostale nedostižne prvim umetnicama zbog njihove nedostupnosti umetničkom obrazovanju, a zatim i edukaciji savladavanja ljudske figure, posebno akta, kao i nemogućnosti dobijanja javnih poslova. Razvojem društva, feminizma, feminističke teologije i savremene umetničke prakse tek tokom 20. veka, naročito njegove druge polovine, dolazi do ključnih promena. Menaju se mesto i uloga žene u društvu, tako da ona više nije nemi objekat već preuzima ulogu aktivnog subjekta u savremenoj umetnosti. Veće prisustvo žena u edukativnom procesu, umetničkim institucijama i na umetničkoj sceni, dovodi i do drugačijih pristupa u načinu prikazivanja žene u umetnosti uopšte. Međutim, postavlja se pitanje koliko je telo, protkano i izmenjeno „pređenim kilometrima” i nemilim uticajima gravitacione sile, činilo predmet prikazivanja prisutan u vizuelnoj umetnosti kako u periodu religiozne umetnosti, tako i danas? Na koji način su predstavljene starije žene u umetnosti? Da li su one bile tabu tema i da li se primeri ovakve umetničke prakse beleže kroz istoriju? Ko su žene treće (ili četvrte) dobi prisutne na savremenoj umetničkoj sceni? Da li su one vidljive samo kao objekti umetničkih dela ili aktivne učesnice stvaralačkih procesa? Koliko je strah od starenja zastupljen u društvu, koliko je izražen u feminizmu i umetnosti?

Dosadašnja istraživanja se nisu posebno bavila pitanjem prikazivanja starijih žena u vizuelnoj umetnosti, te je ova tema prilično neistraženo podje, iako zasigurno jeste skriveno polje informacija, koje su tokom istorije činile korpus umetničkog nasleda. Tako se uticalo na kreiranje različitih stavova i odnosa u društvu, kao i na formiranje rodnih uloga i odnosa moći kroz svoje mehanizme kao što su: arhetipi, stereotipi i sl.

Prikazivanje starosti u vizuelnoj umetnosti je neophodno detektovati i istražiti, a zatim povezati sa nekim drugim znanjima kroz interdisciplinarni pristup. Primer ovakvog pristupa je publikacija pod nazivom *Starost i rod u vremenu i prostoru. Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas*, koju su uredile Margareta Bašaragin i Svenka Savić. Upravo to je prilika za koju sam uradila istraživanje i napisala ovaj tekst.

2.0. Cilj istraživanja i hipoteza

Cilj rada je da istražim način prikazivanja starijih žena u vizuelnoj umetnosti kako bih ukazala na položaj, mesto i ulogu žene koju društvo deklariše kao staru, kao i na mehanizme koji utiču na kreiranje njene marginalizovane pozicije, isključivanja iz zajednice, kreiranja stereotipa i tabua.

Hipoteza je da je percipiranje starije žene u vizuelnoj umetnosti, kroz istoriju i danas, opterećeno vladajućim društvenim stereotipima. Ukoliko se promeni način prikazivanja starosti, starenje će se posmatrati u pozitivnom svetlu.

U ovom radu prvo iznosim dokaze iz istorije umetnosti o stereotipnom negativnom poimanju stare osobe prezentovane u vizuelnoj umetnosti, a zatim ukazujem na moguće promene percepcije koje donosi savremena umetnost i delovanje umetnica kroz primer radova Jelene Bulajić.

3.0. Metod istraživanja

Pretražila sam dostupnu relevantnu štampanu građu, koju čine knjige iz istorije umetnosti i katalozi izložbi savremene umetnosti iz Srbije⁶², kako bih formirala analogije u prikazivanju žena starije dobi u umetničkim delima. Na uočavanje prikaza starijih žena u vizuelnoj umetnosti tokom 20. veka, uticali su, takođe, i lično iskustvo u praćenju umetničke produkcije i umetničke scene, kao i lična poznanstva sa umetnicama. Zaključak na osnovu analogija podrazumeva da sam u pojedinačnim ili posebnim slučajevima uočila sličnosti koje su mi poslužile za formiranje nekoliko grupa umetničkih radova saglasnih u osobinama i odnosima.

Analizirala sam umetnička dela sa prikazima starijih žena kroz nekoliko grupa:

- (1) hrišćanstvo – čudotvorna izlečenja i alegorije,
- (2) veštice,
- (3) osobe sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim oboljenjima i
- (4) autoportreti umetnica i prikazi starijih žena u savremenoj umetnosti.

Grupe sam organizovala na osnovu vremenskih, istorijsko-umetničkih celina, kojima je dominirao jedinstven društveni kontekst i na osnovu sličnosti u prikazanim motivima. Prva grupa većinom pripada periodu srednjeg veka i vladajućoj religioznoj umetnosti, čini je dekoracija crkvenih objekata i predmeta (mozaici, freske, skulpture, reljefi, ikone, iluminacije...), a kasnije i slike, koje su realizovali uglavnom nepoznati autori i radionice po opštevažećim kanonima. Druga grupa pripada kasnom srednjem veku, radovima koji su realizovani van glavnih crkvenih spomenika, kao

---

⁶² Osnovna literatura na studijama Istorije umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu i katalozi izložbi savremene umetnosti iz Srbije – MSUV, Novi Sad i KCB, Beograd.

paralelni tok crkvenom upravom podstaknutog sadržaja, u formi *narodne* umetnosti i lako dostupnog materijala (grafike, ilustracije knjiga, kućni oltari i predmeti), nepoznatih stvaraoca ili ranih umetnika. Treća grupa vremenski pripada Novom dobu. Beleži se zainteresovanost umetnika za društvene teme i portretnu umetnost (realizam i romantizam). Svi radovi su potpisani, a umetnička vrednost dela postaje sve važnija. Četvrta grupa pripada 20. veku i bavi se umetničkim delima koje su stvorile umetnice, koje postaju akterke umetničke scene, usmerene samostalno na izbor tema, motiva i pristupa u sopstvenoj umetničkoj praksi.

U radu sam koristila multidisciplinarni feministički pristup, feminističku analizu, ikonografski i komparativni metod.

Polazeći od iskustva feminističkih istraživanja, kritički sam ukazala na degradirajući položaj starijih žena, nakon čega sam istakla alternative za prevazilaženje uočenih problema kroz aktivni doprinos savremenih umetnica i mogućnosti kustoske prakse.

4.0. Rezultati istraživanja

4.1. Hrišćanstvo – čudotvorna izlečenja i alegorije

4.1.1. Hristova čudotvorna izlečenja

Ako se vratim na umetničko delo Leonarda da Vinčija, o kojem je bilo reči na početku teksta, koje je podstaklo psihosocijalnu analizu prisustva/odsustva starije žene u kritici, umetnosti i društvu, uočavam da se ono ne razlikuje mnogo od umetničke prakse tog perioda. Sv. Ana⁶³ se, u kontekstu prikaza Svetе porodice, pojavljuje na sličan način i u delima drugih renesansnih umetnika. Uglavnom kao mlađa žena, bez vidljivih karakteristika starosti. Bliska praksa je negovana i u drugim zvaničnim hrišćanskim kompozicijama iz perioda renesanse, nastalim kroz ponavljanje srednjovekovnih obrazaca, prisutnih u prikazima Hristovog života. Scene Hristovih čudotvornih izlečenja, opisanih u Novom zavetu, imaju za cilj propagiranje moralnih normi koje vrednuju samilost prema bolesnima i nemoćnima. U pojedinim scenama iz ovog ciklusa, zahvaljujući tekstualnom predlošku iz Jevangelja, možemo da prepostavimo da su u pitanju starije žene (npr. *Isčeljenje Petrove tašte*, *Isčeljenje žene koja je krvarila*, *Izlečenje zgrčene (povijene) žene*⁶⁴), koje su u srednjovekovnoj umetnosti prikazivane ikono-

⁶³ Svetica, majka Marije, koju je navodno rodila u 50-im godinama života.

⁶⁴ Preuzela sam uobičajene nazive scena iz istorije umetnosti – “krvotočive” i “grbave”, a zatim ih preformulisala.

grafiski kanonizovane. Međutim, i u navedenim primerima je žena starije dobi predstavljena na gotovo isti način kao i bilo koja druga u navedenom ciklusu – kao mlada žena.

Kao primer navodim scenu *Isčeljenje žene koja je krvarila*⁶⁵, koja, inače, predstavlja jedan od prvih primera prikaza društveno konstruisanog *bollesnog tela* žene. Datira iz vremena početaka hrišćanstva, prvi put realizovana u hrišćanskim katakombama Rima 2–4. veka n. e., a kasnije kao segment mozaičke i fresko dekoracije srednjovekovnih crkava i manastira. Poznati su i primeri iz srednjovekovne umetnosti u Srbiji (freska u manastiru Dečani i ikone iz Pećke patrijaršije). Na pojavu scene uticali su važeći tekstualni predlošci kao što su Jevangelja po Marku, Mateji i Luki (Mk. 5, 22–43; Mt. 9, 18–26; Lk. 8, 41–56), u kojima se spominje žena koja je „dvanaest godina bolovala od tečenja krvi”, koju lekari nisu mogli da izleče, ali se izlečila kada je dotakla rub Hristove haljine s leđa. Hrist joj se tada obratio rečima: „Kćeri, vjera tvoja spasla te je; idi s mirom, i budi zdrava od bolesti svoje!” (Mk. 5, 34). U svim prikazima ove scene, žena je prikazana skrušeno, zamotana u haljinu, kako kleći pred Hristom, sa naglašenom potčinjenom ulogom, ali bez uočljivih tragova starijih godina, vidljivih na licu. Narativ je verovatno povezan sa menopauzom i ukazuje na odnos društva ka ženskim biološkim karakteristikama, menstruaciji, procesu stareњa, kao i shvatanju menopauze i menstruacije kao ženskih bolesti.

Isčeljenje Petrove tašte zasniva se na tekstu Jevangelja (Mk. 1, 29–31; Lk. 4, 38–41; Mt. 8, 14–15), u kojem je opisano čudotvorno izlečenje Petrove tašte koja je imala visoku temperaturu od koje su u to vreme mnogi umirali. Nakon što ju je Hrist uhvatio za ruku, ona je ozdravila i ustala iz kreveta. U vizuelnoj umetnosti pomenuta scena prikazana je u okviru zidne dekoracije crkava i manastira, u tehnicu mozaika i fresko dekoracije, iluminiranim rukopisima, ikonama i kasnijem religijskom slikarstvu. Petrova tašta je obavijena tkaninama u krevetu, prikazana kako pruža ruku ka Hristu koji stoji pored njenog kreveta u društvu apostola i njene porodice. Na njenom licu nema vidljivih znakova starosti, isto kao i u narednom primeru, u sceni *Izlečenje zgrčene (povijene) žene u subotu*, posvećene ženi koja „zbog slabosti nije mogla da se ispravi 18 godina” (Lk. 13, 10–17). Hrist ju je pozvao, stavio svoju ruku na nju i rekao: „Ženo, oslobođena si svoje bolesti (Lk. 13, 12)”, nakon čega se ona ispravila i ozdravila.

U navedenim vizuelnim prikazima Hristovih čudotvornih izlečenja centralno mesto i aktivnu ulogu u kompoziciji zauzima Hrist. Žene su pri-

⁶⁵ Iz teksta Kojić Mladenov (2021), *Prikazivanje različitih koncepata bolesti ženskog tela u vizuelnoj umetnosti*.

sutne kao pasivne učesnice scene, prikazane kao obolele osobe kojima je potrebna pomoć. Sve navedene starije žene prikazane su bez vidljivih znakova starijih godina, obavijene tkaninama, sa maramama na glavi, kako bi njihovo telo ostalo skriveno. To nas upućuje na stid i društveno neprihvatanje starijeg, ali i uopšte ženskog tela u zvaničnoj državnoj umetnosti i javnosti. Na drugoj strani, u umetnosti imamo predstave nagih muškaraca ili sa zavezanim 'pregačom' preko kukova, koji svakako sugeriraju vrline i pozitivne primere.

Sve scene Hristovih čudotvornih izlečenja bile su ilustracije priznatih crkvenih tekstova, kao što su jevanđelja. Postojaо je zvanični kanon kako scene treba da izgledaju, te su se one prenosile tokom istorije od ranog hrišćanstva do današnjih dana. Bez obzira na životnu dob, žene su u svim scenama isto izgledale – obavijene tkaninama, sa maramama na glavi, skrušene, pogнуте, u molitvenom položaju ili u krevetu. Ciklus Hristovih čudotvornih izlečenja prikazivan je u okviru šireg ciklusa Hristovog života, kao crkvena zidna dekoracija, što se smatralo mestima moći i uzvišenog položaja. To ukazuje na značaj milosrđa i vere u izlečenje bolesti, ali ne i na mogućnost prikazivanja vidljivih telesnih karakteristika bolesti i starosti kod žena.

4.1.2. Hrišćanske alegorije

Prikazi žene vidno naglašene starije dobi u okviru hrišćanskih scena se mogu uočiti samo u detaljima edukativnih, moralizatorskih scena koje se bave manama (a ne vrlinama), kao što su neki prikazi Avaricije (Pohleppe – Oholosti) i Luksorte (Požude – Bludnosti – Razvrata). Možemo ih, takođe, videti i u ilustracijama *Sedam smrtnih grehova* u scenama pakla u kojima se pojavljuju izmučena ženska tela, odnosno žena sa negativnom konotacijom iliti manom. Bludnost se smatrala sramnim seksualnim poнаšanjem, neprihvatljivim za opšti moral koji je propagirala crkva. Kako je takvo ponašanje smatrano nečistim i društveno izopačenim, ono je kažnjavano odbacivanjem, ženskim obrezivanjem ili kamenovanjem. U vizuelnoj umetnosti su prvi primjeri karakteristični za romaničke skulptoralne ukrase crkvenih portala u okviru širih kompozicija Apokalipse – Sudnjeg dana. Oni su služili kao opomena vernicama pre samog ulaska u crkvu. Crkva u Moasaku, u kojoj se nalazi jedan od ranih primera ove predstave (1120–1135) pripadala je redu klinijevaca, koji su imali izrazito negativan stav prema ženama. U homilijama Sv. Odoa, drugog opata u Kliniju, nalazimo upozorenje da je žena oruđe Satane (Ruprecht 1979: 84), te se iz tog razloga ona nalazi u društvu đavola. Avariciju su prikazali sa gramzivim

pogledom, uvek sa kesom punom novca, simbolom njene prekomerne želje za gomilanjem materijalnih dobara. Luksorija je prikazana kao naga ženska figura koju obavijaju zmije i žabom koja nagriza njen polni organ. Žaba je u to vreme važila za otrovnu životinju, a ovde se pojavljuje kao simbol *nečistog*, dok je zmija simbol *greha* u kontekstu priče o praroditeljskom grehu.

Poznati primeri prikazivanja starijih žena u alegorijskim predstavama su, osim u romaničkoj skulpturi 12. veka, vidljivi i kasnije, naročito u alegorijskom slikarstvu 16. i 17. veka. Poznati primjeri prikaza Luksorije i Avaricije su: *Lukosorija i smrt*, nepoznatog autora, *Alegorija Avaricije* Alberta Direra (1507) i *Alegorija Avaricije* Pola Morilsa (1621), na kojima autori prikazuju žensko telo sa naglašenim borama, opuštenim grudima, upalom vilicom i sedom kosom. Gotovo na groteskni način...

4.2. Veštice

Veza sa đavolom, porocima, grehom i propašću i svim onim za šta se žene kroz istoriju optužuju, nije zaobišla ni ženu starije dobi. Naprotiv! Veliki lov na veštice, koji se istovremeno odvijao u evropskim društвима, na prelazu iz feudalizma u kapitalizam, ukazuje na problematičnu poziciju starijih žena zbog njihove važne materijalne, rodne i intelektualne uloge u lokalnoj zajednici.

Silvija Federiči (Silvia Federici) navodi da su u Engleskoj vešticama uglavnom bile prozivane starije, siromašne žene, često prosjakinja i udovice. „Veštičarenje je – kaže se – oružje nemoćnih. Ali, starije žene su bile one koje su unutar zajednice pružale najveći otpor uništavanju komunalnih veza, pred širenjem kapitalističkih odnosa“ (Federici 2013: 170), koje autorka navodi kao važne okidače lova na veštice. Starije žene su bile „živariznica znanja i pamćenja zajednice“ (Federici 2013: 170). Veštice su smatrane isceliteljkama, važnim osobama koje prikupljaju, čuvaju i prenose dragocena narodna znanja i veštine, ali i buntovnicama koje su, iz pozicije samih margini društva, sudelovale u pobunama protiv nadolazećeg kapitalističkog poretka“ (Iveković 2013: 34).

Povezanost veštice sa paganskim običajima, kultovima plodnosti koji su nastojali da ovlađuju rađanjem i reprodukcijom, naročito u zemljama Mediterana, porođajem kao ženskom „tajnom“, ulogom *babica* u rađanju, velikim mortalitetom dece u tom periodu, ali i osuđenim abortusom, bili su razlozi u kojima je crkva videla pretnju svojoj vlasti. Zato je proizvedena nova imaginacija veštice kao „razvratne starice, koja mrzi novi život, hrani se dečjim mesom ili koristi dečja tela za spravljanje čarobnih napitaka –

što je stereotip koji će se kasnije popularizovati u knjigama za decu” (Federici 2013: 150). Zato među klasične prikaze veštice spada motiv starije veštice koja hoda uz pomoć štapa, okružene svojim životinjama i jatacima, a pri tom, naglašenog drskog držanja i mrkog pogleda (*Čudesna otkrića o veštičarenju Margaret i Filipa Flauersa* (1619); *Veštice peku i kuvaju decu*, Francesco Maria Guazzo, *Compedium Moleficarum* (1608); *Veštica nudi decu đavolu*, drvorez iz traktata o suđenju Agnes Simpson (1591); Hans Burgkmair, *Rasprava između veštice i inkvizitora* (1514)).

„Lov na veštice je potpuno preokrenuo sliku starice: tradicionalno smatrane za mudru ženu, ona postaje simbol sterilnosti i neprijateljskog stava prema životu” (Federici 2013: 170). Vek nasilja nad starijim ženama i progona deklarisanog kao lov na veštice drastično je promenio poziciju starije žene u društvu i umetnosti u kojoj će motiv ozlojeđene, pogrbljene starice nastaviti da živi još dugo nakon toga.

Česta tema u prikazu veštica bila je i *Veštičija sabat*, odnosno okupljanje – Sabat ili Sinagoga⁶⁶. Prva i najčuvenija gravura nemačkog umetnika Hansa Baldunga Grina (Grien), iz 1510. godine, posvećena je ovoj predstavi i sastoji se od grupe nagih, razbarušenih žena različite životne dobi u haotičnom noćnom pejzažu, kako pripremaju hranu, piju i lete, okružene životinjama, kostima i hranom. Scena u stvari aludira na čudovišne seksualne orgije, perverznost i kanibalizam kojima se sugerše izopačenost veštica i opravdanost lova na veštice. Okupljanja pod „okriljem noći” u suprotnosti su sa dimenzijom radne discipline i sugerisanim moralnim normama, te upućuju na slobodu života, odbacivanje nametnutih seksualnih uloga, ali i na težnju ka putovanjima (letenje na metlama i životinjama), mobilnosti i promenama sredine boravka, što nije odgovaralo vlastodršcima. Zato Federiče, takozvanu veštičiju Sabat, dovodi u vezu sa narodnim pobunama, revoltom i subverzivnim političkim okupljanjima protiv gospodara (Federici 2013: 144), u kojima su starije žene ravnopravno učestvovale sa mlađima, kreirajući svojevrsnu generacijsku, linijsku povezanost iskustvima koje su prenosile sa jedne na drugu, sa majke na čerku. Bliskost koja je u očima moćnika predstavljala smetnju, te koju je zato društvo trebalo da percipira kao negativnu i lošu.

Samu reč *Sabat* Federiče dovodi u vezu sa legendom o Gospodarici igre (Dami od igre), o kojoj piše italijanska istoričarka Luiza Muraro⁶⁷, jer „igra” (it. *gioco*) u mnogim dijalektima iz severne Italije najstariji je naziv

⁶⁶ U tome se vidi kontinuitet između progona veštica i progona Jevreja.

⁶⁷ Knjiga *La Signora del Gioco* (1977) (*Gospodarica igre*) posvećena je suđenju vešticama u italijanskim Alpima početkom 16. veka.

za Sabat” (Muraro u Federici 2013: 142). Igra je bila jedna od odlika veštica i u istoriji umetnosti prisutna je još od antičkog perioda kada su prikazivali žene u psihičkom transu za vreme Dionizijskih svečanosti, društveno deklarisane kao psihički obolele. U srednjem veku su kroz likove alegorija *Smrtnih grehova* žene takođe prikazivane u pokretu, kao družbenice đavola, *duševno posrnule* ili kako ih Hrist čudotvorno leči (*Isterivanje „sedam Đavola” iz Marije Magdalene*). Slične vrste egzorcizama i *isterivanja demona* iz *opsednutih* i psihički obolelih (*obolelih*) žena ilustrovane su u mnogim umetničkim delima manjeg formata (kućni oltari, minijature u knjigama) (Hans Holbajn Mlađi, *Ples smrti* (1538); *Oltar Mariazel*, rad nepoznatog autora iz Dunavske škole (nastao oko 1512)).

Prikazi starijih veštica, Sabata i isterivanja đavola uglavnom su se razvijali kroz grafičke ilustracije koje su činile segment jeftine i lako dostupne propagande, kao svojevrsna kućna, narodna umetnost, a uglavnom ne kao velika državna ili crkvena umetnost (iako treba imati na umu da je širenje ovakvih sadržaja bilo inicirano državnim i crkvenim interesima). Iz „ugla dželata žena”, kako navodi Meri Dejli (Mary Daly u Federici 2013: 120), veštice su bile ozbiljno emocionalno poremećene, obeščaćene, frustrirane u ljubavi ili perverzne osobe koje su izazivale svoje inkvizitore seksualnim fantazijama, dok su u sebi nosile demone i đavole. Zato je tema lova na veštice u umetnosti bliska prikazima žena sa mentalnim i psihičkim oboljenjima kroz istoriju. Žene su povezivali sa bezumljem, progonjene halucinacijama, opisane medicinskim okvirima kao *panika*, *ludilo* i *epidemija*, „izrazima koji su služili kao opravdanje za lovce na veštice i depolitizaciju njihovih zločina” (Federici 2013: 120). Tek sa pojavom feminističkog pokreta, ova tema je izašla iz podzemlja kao simbol ženskog revolta. „Veštice su zaista bile simbol ‘sveta okrenutog naopačke’, česte slike u srednjovekovnoj literaturi, povezane s miltarističkim težnjama ka rušenju postojećeg društvenog poretka” (Federici 2013: 144).

4.3. Osobe sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim obolenjima

Dolaskom kapitalizma, žena u trećem dobu, odnosno žena koja ne učestvuje u radnom procesu (koja je u penziji), postaje društveno nevidljiva, ekonomski zavisna od svoje porodice ili javnog sektora i predstavlja teret koji društvo želi da marginalizuje i „odstrani”. One žive u okviru svojih porodica u intergeneracijskoj sprezi ili se vremenom izmeštaju iz zajednice i smeštaju u stacionare za stare ili bolesne (gerontološki centri, bolnice, socijalne ustanove i sl.).

Viliam Hogart (William Hogarth) je u okviru ciklusa slika i grafika *Život razvratnika* (*Rakeov napredak*), 1733–1735. godine, posvećenom moralnoj priči o mladiću koji je nasledio ogromno bogatstvo i krenuo putem samouništenja, naslikao završnu scenu u bolnici za mentalno obolele. Na slici se kao sporedne ličnosti pojavljuju i mentalno obolele žene, neuglednog izgleda. Njegov ciklus jedan je od prvih koji ilustruje psihijatrijske bolnice, što je u periodu realizma bila jedna od prisutnih tema kojom se ilustrovala društvena stvarnost.

Toni Rober-Fleri (Tony Robert-Fleury) naslikao je 1795. godine sliku *Dr Filip Pinel u Salpetre*, scenu u kojoj doktor skida lance sa pacijentkinje u pariskom azilu za duševno obolele žene. Inače, slikar je bio podstaknut uvođenjem humanijeg psihološkog pristupa lečenju psihijatrijskih bolesnika (iako scena ne deluje tako posmatrana iz današnje perspektive). U centru kompozicije nalazi se mlađa žena, odevena u majicu koja pada preko ramena, zapuštenog, aljkavog izgleda, sa vidno odsutnim pogledom. Oko nje se nalaze doktori i druge bolesnice različite starosne dobi. Jedna mlađa leži na podu i sama sebi razgrće dekolte, vidi joj se jedna naga dojka. Druga sedi, uplašenog pogleda, sa lancima na rukama i povećim dekolteom, itd. Mlade ženske osobe sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim oboljenjima umetnik je prikazao razgoličene, uznemirene i degradirane, u suprotnosti sa grupom staloženih muškaraca koji su došli u posetu. Za razliku od njih, starije žene se nalaze u drugom planu kompozicije, potpuno odevene i pokrivenе maramama. Jedna pruža ruke ka mlađoj ženi kao da joj nudi pomoć.

Bolnice za mentalno obolele slikali su i drugi autori. Armand Gotier (Armand Gautier) je 1857. godine napravio litografiju sa personifikacijama Demencije, Megalomanije, Akutne manije, Melanholije, Idiotizma, Halucinacije i Paralize. Scena se odvija u bašti bolnice za mentalno obolele žene, među kojima se nalazi i jedna starija žena. Ona je u centru drugog plana kompozicije, odevena, sa maramom na glavi, pogrljena, sa upalom vilicom, dok priča i pruža ruke ka mlađoj ženi. U navedenim scenama primećujemo da su umetnici (muškarci) u okviru tadašnjeg društvenog konteksta prikazivali starije žene gotovo tipizirano. Prekrivene su odećom kao u prikazima starijih žena u hrišćanskim scenama Hristovih isceljenja, sa fizionomijom lica kao kod alegorijskog religioznog slikarstva, a stavom tela kao kod veštice. Sve navedeno govori o tome da je religija svojim vizuelnim kanonima prenošenim vekovima kroz različite likovne medije, uticala na predstavu starije žene i u tzv. građanskoj, nereligioznoj umetnosti novijeg datuma.

U periodu oslobođanja umetnosti od religijskih kanona, naročito od pe-

rioda prosvjetiteljstva, pojavljuju se kompozicije i portreti uglavnom žena sa psihičkim oboljenjima. Seriju portreta psihički obolelih osoba uradio je Teodor Žeriko (Théodore Géricault), francuski slikar romantizma. Među deset portreta pacijenata sa različitim duševnim poremećajima, nalazi se pet sa prikazima žena. Najpoznatiji portreti starijih žena su: *Psihički obolela žena sa manijom kockanja* i *Psihički obolela žena*⁶⁸ iz 1822. godine. Slikar je, prilikom portretisanja, starije žene prikazao obučene, sa pokrivenim glavama, dok je veliku pažnju posvetio studiji lica sa naglašenim hipnotičkim pogledom i specifičnom grimasom. Na izbor motiva uticala je duhovno-društvena klima u Evropi, tadašnja umetnička situacija i razvoj romantizma, ali i umetnikov lični pristup, njegovo psihičko stanje i istorija psihičkih oboljenja u njegovoj porodici. Za razliku od ranijih, idealizovanih portreta, rađenih po porudžbini, njegovi su prožeti željom za predstavljanjem realističnog izraza lica, karaktera i emocija konkretnе osobe. Umetnici njegovog vremena verovali su da lice i pogled otkrivaju karakter osobe i njegovo mentalno stanje, zato su se interesovali za portrete zatvorenika, kriminalaca, bolesnika, umirućih osoba ili *žrtava romantičke patnje*.

Slične portrete žena sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim oboljenjima uradio je i Ežen Delakroa, takođe predstavnik francuskog romantizma. Navedeni portreti žena su bliski portretima Avaricije iz 16. i 17. veka ili stereotipima razvijenim pod uticajem prikaza veštice. Uglavnom su u pitanju portreti žena srednje i starije dobi, koje su, moguće je, iskusile različite patnje, te su umetnici usmereni ka analizi njihovog psihičkog stanja i karaktera osobe, naglašavajući prisustvo bolesti i mentale devijacije. Eksplisitni prikazi starijih žena se i ovde svrstavaju u polje mana i društvene skrajnutoosti.

4.4. Autoportreti umetnica i prikazi starijih žena u savremenoj umetnosti

Vremenom, a naročito tokom 20. veka, iz korena se promenilo *izvođenje* ženske starosti u umetnosti, uvođenjem nove uloge žene na umetničkoj sceni, koja kao tzv. nemi objekat postaje aktivni subjekat umetničkog dela. Razvojem feminističke teorije, aktivizma i savremene umetničke prakse dolazi do pomaka u afirmaciji ženskog doprinosa kroz kritičko sagledavanje umetnosti i društva. Umetnost počinje da se oslobađa tabua

⁶⁸ Preimenovala sam nazive dela koji se pojavljuju u literaturi – *Luda žena sa manijom kockanja* i *Luda žena* u odnosu na društveno korektan rečnik.

i razvija kritiku društvene stvarnosti. Uočljiva je kritika ustaljenog sistema vrednosti u umetnosti, sistema koji su kreirali muškarci, povezanog sa načinom reprezentacije žene u umetnosti, arhetipima, stereotipima i vrednovanjem „ženskih radova” u niže kategorije. Razvojem feminizma sve je prisutnija težnja za ispitivanjem, problematizovanjem i iznošenjem u javnost do sada društveno neprihvatljivih načina prikaza ženskog tela koje ne mora da bude lepo, a da pri tom može dominirati kompozicijom i biti centar radnje.

Međutim, pitanje je da li je, u okviru savremene umetničke prakse, vidljivo učešće starijih žena, kao umetnica ili kao tema umetničkih radova. U publikacijama koje se bave ženama savremenim umetnicama, kao što je *The Reckoning. Women Artists of the New Millennium (Obračun. Žene umetnice u novom milenijumu)*⁶⁹, starijih žena nema. U publikaciji *Women Artists in the 20th and 21st Century (Žene umetnice u 20. i 21. veku)*⁷⁰ motiv starije žene se pojavljuje na samo dve reprodukcije umetničkih radova. Međutim, u portretnim fotografijama samih umetnica uočavamo bar njih 18 koje se pojavljuju u starijoj životnoj dobi⁷¹. Ovaj podatak ukazuje na prisustvo starijih umetnica na savremenoj umetničkoj sceni, ali ostaje nejasno da li su se one i tematski bavile problematikom starosti, a prilikom izbora njihovih umetničkih radova prednost u publikacijama imaju ona dela sa prikazom mladosti (što predstavlja viđenje urednice/uredničkog tima) ili umetnice starost kao tema ne interesuje. Mada, treba naravno imati u vidu, da se mnoge umetnice bave apstraktnim izrazom, pa tako nije moguće utvrditi realističke načine prikazivanja stvarnosti.

Vudvord emancipatorski potencijal vidi u delima Luis Buržoa (Louise Bourgeois) i Rejčel Rozental (Rachel Rosenthal), umetnica koje su svoja ostarela tela izložile „javno, zaigrano, teatralno, pompezano, sardonično, ironično i zamišljeno” (Woodward u Vuković 2013: 36), bez želje za „maskiranjem starosti”, odnosno dodavanjem delova tela (zubi, kosa), odstranivanjem ili pokrivanjem neželjenih delova tela (izrasline, seda

⁶⁹ Grupa autorki: Elenor Hertni, Helen Pozner, Nensi Princental, Su Skot (Eleanor Heartney, Helaine Posner, Nancy Princenthal, Sue Scott).

⁷⁰ Autorka Uta Grosenik (Uta Grosenick).

⁷¹ Luiza Buržoa (Louise Bourgeois), Hane Darboven (Hanne Darboven), Sonja Delone (Sonja Delaunay), Marlen Duma (Marlene Dumas sa majkom), Vali Eksport (Valie Export), Natalija Gončarova (Natalia Goncharova), Barbara Hepuort (Barbara Hepworth), Hana Heh (Hanah Höch), Kandida Hefer (Candida Höfer), Li Krasner (Lee Krasner), Agnes Martin (Agnes Martin), Luiza Nevelson (Louise Nevelson), Džordžija O'Kif (Georgia O'Keeffe), Joko Ono (Yoko Ono), Meret Oppenheim (Meret Oppenheim), Brižet Rajli (Bridget Riley), Niki de Sen Fal (Niki de Saint Phalle), Karoli Šneman (Carolee Schneemann), Elejn Stjurt-vent (Elaine Sturtevant).

kosa, staračke pege...), bez *zatezanja* lica i sličnih hirurških oblikovanja tela. Metoda koje su kao „neka vrsta samoočuvanja putem prikrivanja, u kojem predstavljamo zamrznutu sliku našeg imaginarnog tela, koristeći masku kako bismo prikrili „stvarnost” tela. (Vuković 2013: 32).

Naime, kraj 20. veka doneo je naglašenu promenu svesti u odnosu prema starijima. Ideje da je starost odsustvo *novih prilika za samoobnovu, kraj životnog puta*, doba bolesti i nemoći preokrenule su se u nove koncepte *produktivnog, uspešnog i aktivnog* stareњa, popularizovane od 80-ih godina 20. veka, a danas sve izraženije. Koliko je sredovečni životni stil *mladih starica* ili *pozitivno stareњe* prisutan na umetničkoj sceni vidljivo je i u delovanju pojedinih umetnica. Maletin Vojvodić, osim već pomenute Luiz Buržoa, navodi jednu od „najplaćenijih umetnica sveta, ekstravagantnu Japanku, Jajoi Kusamu (Yayoi Kusam), poznatu po tačkama, bundevama i ogledalima, koja stvara u svojoj 91. godini”, kod koje je želja za stvaranjem po njenim rečima „uvek jača od želje za smrću” (Maletin Vojvodić 2020: 28). Pominje i američku umetnicu kubanskog porekla, Carmen Herera (Carmen Herrera), koja trenutno ima 105 godina. Svoju prvu sliku, zanimljivo je, prodala je tek u 87. godini, a danas joj se dela nalaze u prestižnim svetskim kolekcijama. Kod nas su se svojom vitalnošću i umetničkom aktivnošću u starijem dobu isticale vajarke Ana Bešlić (1912–2008) i Olga Jevrić (1922–2014), kao i interdisciplinarna umetница Mira Brtka (1930–2014), koja je tokom svojih poslednjih godina života osnovala umetničku Fondaciju, imala mnoštvo izložbi, putovala i svesrdno pomagala drugima.

U knjizi *Women Artists in the 20th and 21st Century (Umetnice 20. i 21. veka)* vidljivo je da su se pojedine umetnice bavile prikazivanjima svojih majki. Na primer, bostonška fotografkinja Nan Goldin je fotografisala svoju majku, a australijska umetница Trejsi Mofet (Tracey Moffatt) je u svojim fotografijama i filmovima prikazivala starije časne sestre koje brinu o siročadi, pričajući na taj način o usvajanju koje je kao dete lično iskusila.

Neke umetnice su se bavile portretima drugih, ali i autoportretima, prateći tako i sopstvene telesne promene. Među njima je iranska umetница Širin Nešat (Shirin Neshat), koja se u svom projektu *Facing History* (Sučeljavanje sa istorijom), sastavljenom od crno-belih portreta iranskih žena različitih generacija, prikazala i sebe.

Američka umetница Sindi Šerman (Cindy Sherman) svoj umetnički opus gradi na sopstvenoj reprezentaciji. Maskirajući se u različite identitete propituje društvene stereotipe i tabue, pogotovo one vezane za marginalne grupe. Predstavila je i sebe kao stariju, ali na načine koji odstupaju od stereotipnih primera prikaza starijih žena, već kao vitalnu, aktivnu ženu.

Pojedine umetnice u duhu feminističkog pokreta deluju aktivistički, kao npr. engleska umetnica Barbara Kruger, koja je na način blizak marketinškim porukama, kreirala svojevrsni reklamni plakat sa fotografijom starije žene i sloganom „Not ugly enough” (Nije dovoljno ružno, prev. aut.)⁷² 1997. godine. Na taj način ironično propitujući poziciju moći, identiteta i stereotipa o društvenom (ne)prihvatanju starijih žena i njenih fizičkih promena u javnosti, pogotovo u mas-medijima.

O prisustvu ejdžizma na umetničkoj i književnoj sceni piše Maletin Vojvodić, navodeći kao primere konkurse za rezidencijalne programe i stipendije koji su namenjeni isključivo umetnicima do 35. ili 40. godine života ili „insistiranja da se mlađi autori povežu na generacijskom nivou” (Maletin Vojvodić 2020: 26) kada su u pitanju velike grupne izložbe, a odbir usmeren na mlade umetnike i umetnice.

Istovremeno, izložbe i projekti koji se bave starijim osobama su veoma retki. *Ekstravaganta tela*, međunarodni umetnički festival predstavlja gotovo kuriozitet svojim tematskim usmerenjima. Naime, počev od 2007. godine, svake treće je problematizovao Drugost, tj. drugačije od društveno kodifikovanog i prihvatljivog, te se nakon telesnog invaliditeta u prvom izdanju, bavio mentalnim i psihičkim zdravljem, a 2013/2014. godine je bio posvećen *ekstravaganntim godinama* – starosti. Projekat se sastojao od međunarodne izložbe predstavljene u Zagrebu, Beogradu (KIOSK, KCB)⁷³, Rijeci (MMSU) i Londonu; simpozijuma i čitanke (zbornika radova), u produkciji organizacije Kontejner iz Zagreba. Izložba je okupila starije umetnike i umetnice koji su ovoj temi pristupili iz lične perspektive, „bavili su se sobom, odnosno svojim starenjem”, dok su mlađi temi prilazili „više iz identitetskog okvira i iz svog odnosa prema bakama, roditeljima i time kako ih društvo doživljava” (David u Komarčević 2014).

Jedna od mlađih učesnica iz Novog Sada, Andrea Palašti je tom prilikom navela: „U mom radu je taj generacijski rad protkan suptilnim humorom i može da se gleda i malo šire kao društvena kritika svih nas koji stereotipizujemo pojам starosti i diskriminišemo starije osobe” (Palašti u Komarčević 2014).

Jedan od aspekata koji je interesantan učesniku iste izložbe, Siniši La-

⁷² Među serijom ovih radova nalazi se i portret Merlin Monroe (Marilyn Monroe) sa natpisom „Not stupid enough” (Nije dovoljno glupo, prev. aut.).

⁷³ Umetnici i umetnice koji su učestvovali na izložbi *Ekstravagantna tela: ekstravagantne godine* (2014) u KCB, Beogradu su: Andrea Palašti, Adela Jušić, Sendi Stoun (Allucquére Rosanne “Sandy” Stone), Goran Trbuljak, Hrvoslava Brkušić, Ivan Kožarić, Lada Cerar, Maja Bekan, Marko Jeftić, Pilvi Takala, Sanja Ivezović, Siniša Labrović, grupa ŠKART, Anja Strelec i Tomislava Jukić, Suzan Lejsi (Suzanne Lacy) i Tomislav Gotovac.

broviću iz Zagreba, je i, kako kaže, sentimentalizacija svega, pa i starosti. „Kad kažem to, ne mislim na nježnost nego na jednu vrstu lažne brige i lažnog izlaganja nekog sentimenta i neke vrste brige, a da u stvari iza toga ne leži nikakva stvarna akcija, što bismo očekivali” (Labrović u Komarčević 2014).

Projekat je ukazao na mnoštvo nevidljivih problema sa kojima se susreću starije osobe, od međugeneracijskog nerazumevanja, nemogućnosti aktivnog učestvovanja u društvu, nedostataka pravnih regulativa, prisustva društvenih stereotipa do bolesti, zapuštenosti, zapostavljenosti i nasilja.

Iste godine, 2013. otvorena je izložba *Starost* u Modernoj galeriji „Likovni susret” u Subotici i Kulturnom centru Beograda, u organizaciji udruženja „Peronica” iz Beograda, odnosno nezavisnih kustoskinja Kristine Stefanović Živanović i Irene Šimić. Izložbu su činili radovi dve umetnice mlade generacije – Jelene Bulajić iz Novog Sada i Jovanke Stanojević iz Beograda, kao i instalacija i kratki film Marka Jeftića. „Izložba *Starost* predstavlja pokušaj povratka starih ljudi u javni prostor” – navele su kustoskinje izložbe (Stefanović Živanović, Šimić u Jovanović 2013), pokušavajući da ukažu na nevidljivost starijih osoba na umetničkoj sceni i izložbama savremene umetnosti.

Nedavno je realizovan i književno-umetnički projekat „O Dorijanu Greju ili o ejdžizmu”, književnice Ljiljane Maletin Vojvodić i književne kritičarke i teoretičarke Dragane V. Todoreskov u Kulturnoj stanici Svilara (Novi Sad, 2020. godine). U okviru projekta organizovana je književna tribina sa temom ejdžizma (uz učešće i novinarke Gordane Dragnić Nonin) i prikazan video-rad nastao kao rezultat radionice kreativnog pisanja/razgovora na temu književnosti i ejdžizma u kojoj su učestvovali građani i građanke Novog Sada.

4.4.1. Jelena Bulajić: staro lice žene

Jelena Bulajić, autorka koja je učestovala na pomenutoj izložbi *Starost*, imala je samostalnu izložbu u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine (Novi Sad, 2019. godine), čija sam bila kustoskinja. Umetnica je privukla pažnju javnosti monumentalnim platnima još tokom studija na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, uglavnom portretima starijih osoba – istražujući kroz ovaj tematski okvir kako konstrukciju monohromatskih površina, tako i lica – nosioca istrajnosti, jasnog izraza i emocije. Na sistematičan i analitičan način pristupila je prikazivanju starosti, u društvu marginalnoj tematiki, nasuprot težnji za večnom lepotom i mladošću, koju svojim

radom i postavkom u elitnim izložbenim prostorima u Evropi i svetu čini vidljivom i važnom.

Svoje prve umetničke koncepte realizovala je tokom poseta geronto-loškim centrima u Vrbasu i Novom Sadu, fotografišući starije osobe tokom dnevnih rutinskih situacija, slike zatečenog stanja ljudske svakodnevice i neminovnosti života koji se odvija negde na rubu, margini društva i van medijskih pogleda, u kreiranoj *mirnoj zoni* ili svojevrsnoj izolaciji. Bez potrebe za skrivanjem i pretvaranjem, svoje istraživanje započinje fotografijama portreta, fokusira se na otkrivanje njihove vitalnosti, karaktera i unutrašnjeg života uočljivog u bogatstvu gestikulacije i mimike, beleženju jasnog pogleda i analizi kože ispunjene borama. Portreti starijih osoba, njihova lica oličena mudrošću, iskonskom životnom lepotom i slojevima iskustva iz medija fotografije prenela je zatim u monumentalne crteže, sa izrazitom željom za uvećanjem primarnog sadržaja. Usmerena je na razotkrivanje vitalnosti starijih, naročito žena. Veliku pažnju posvećuje ispitivanju taktilnosti kože, teksturi sastavljenoj od mreže isprepletanih udubljenja i ispuštenja vidljivijih jasno na uvećanim prikazima. Analizom detalja postiže kompleksne studije lica kod kojih bismo, ukoliko izdvojimo neki segment, dobili gotovo ili potpuno apstraktno konstruisanu strukturu, kao da simbolično duži životni put autorka nagoveštava mnoštvom *putovanja*, mreže kontakata i bogatstva komunikacije. Starije žene su u radovima Jelene Bulajić prikazane kao pozitivne osobe, ispunjene vrlinama, a ne manama. Pojedine su portretisane sa blagim osmehom, ispunjene unutrašnjim zadovoljstvom i mirom.

Da li je u pitanju dijalog sa vremenom, sećanjem ili davno zaboravljenim bliskim odnosom, ili možda momenat lične spoznaje i suočavanje sa brzinom i protokom života? Koliko je današnje društvo sklono negativnim stavovima, predrasudama i diskriminativnom ponašanju prema starijim osobama, a koliko, sa druge strane, ističe mladost, lepotu, snagu i popularnost? Da li je ejdžizam naša svakodnevica o kojoj se malo govori u društvu za razliku od težnje ka pronalaženju *eliksira mladosti* i snu o besmrtnosti?

Kako je strah od smrti postao jedna od dominantnih pojava u društvu, tako su bolesne i starije osobe skrajnute na margine društva, odgurnute i nevidljive u zonama društvenog funkcionisanja i medijske pažnje, često zatvorene u stacionarima, gerontoškim centrima, bolnicama ili privatnim kućama, u kojima neretko trpe različitu međugeneracijsku diskriminaciju ili se, pak, sami povinuju društvenim stereotipima i prihvataju ulogu obezvređenog.

Mnoge savremene umetnice čine vidljivim ovaj odnos moći, prisutan u našem okruženju, dualitet života i smrti, i suočavaju nas sa njim, vrlo

otvoreno, iskreno i jasno svojim umetničkim delima, u kojima ne retko progovaraju o sebi i svojim najbližima. Ne izbegavaju simbole starosti kao što su: seda kosa, bore, medicinska pomagala (slušni aparati, naočare i sl.), kao u radovima Jelene Bulajić, štaviše, naglašavaju ih, istovremeno afir-mišući koncept aktivnog starenja i brige o starijoj populaciji. Na sve to ukazala je i izložba *Ekstravagantna tela – ekstravagantne godine*.

Kao što se Evropa može smatrati „starim kontinentom”, koja svoju vrednost ne gradi samo na stabilnosti evra i jačanju međunarodnog tržišta kapitala, već je izražena i milionima intelektualaca i intelektualki, naučnika i naučnica, tehnologa i tehnološkinja, umetnika i umetnica koji su je kroz istoriju osnaživali i unapređivali, iskustvom dugotrajnih procesa, u kojima se vrednovala kompetencija, a ne samo kompeticija, te prihvatale i integrisale druge kulture (Bebardi Bifo 2013: 532), tako i umetnice svesno ukazuju na vrednost i važnost starenja kao društveno-demografskog procesa u kojem žene imaju ključnu ulogu.

5.0. Zaključak

1. Primeri prikazivanja starijih žena na prvi pogled su gotovo nevidljivi i predstavljaju prilično neistraženo polje vizuelne umetnosti. U literaturi iz istorije umetnosti takve scene najčešće nisu prisutne, a veoma su retke i u feminističkoj literaturi koja se bavi umetnošću ili rado-vima umetnica. U specijalizovanoj literaturi u kojoj su ovakve scene prisutne, one nisu posebno istaknute, što otežava njihovo istraživanje. Poslednjih godina je više izložbi i tekstova posvećenih ovoj temi do-prinelo povećanju vidljivosti diskriminacije starijih osoba u umetnosti i društvu.
2. Prikazivanje starijih žena pronalazimo u delima koja ilustruju pojedine religiozne scene, kao što je ciklus Hristovih čudotvornih isceljenja, sa naglašenom potrebom ka skrivanju starije starosne dobi žene i ženskog tela ispod slojeva odeće i draperije, zataškavanja ili marginalizacije starijih u drugi plan kompozicije, posmatranju starosti kao bolesti ili afirmaciji negativnih interpretacija uloge starije žene u društvu (npr. alegorijske predstave). Primeri kada je starija žena činila centar kompozicije u okviru crkvene dekoracije bili su kada se eksplisitno nisu videli atributi starosti, već je starost činila deo koncepta rada, naziva scene ili segment naracije (da Vinči: *Sveta porodica*). Prikazi starije žene sa obeležjima starosti činili su samo deo kompozicije u kojima je žena prikazana kritički, kao mana, opasnost za posrnuće društva u

greh. U tim situacijama je način prikaza ženskog tela većinom bio isti kao i uopšte u umetnosti – nago i sa naglašenim polnim karakteristikama, ali degradirano, kao telo koje dominantni društveni i umetnički sistem smatra neidealizovanim, prožetim starošću i fizičkim “manama”.

3. Uočljivo je da je hrišćanstvo odigralo presudnu ulogu u kreiranju postojećeg patrijarhalnog odnosa ka konceptu starijih žena u umetnosti i društvu, naglašeno naročito tokom ozloglašenog lova na veštice, koji je temeljno izmenio sliku starije žene i formirao kulturne obrasce koji su se prenosili vekovima (pogrbljene starice sa štapom ili razvratne starice koja zajedno sa mlađima podriva društvene norme ponašanja i vladajući sistem kao navodno psihički poremećena osoba). Ovakvi prikazi starijih žena odraz su postojećih arhetipova i stereotipa prikaza žene uopšte (velika majka, veštica, prostitutka i sl.), koji su se tokom istorije prenosili kulturnim nasleđem sve do današnjih dana.
4. U periodu oslobođanja vizuelne umetnosti od religijskih kanona, razvojem portretne umetnosti i žanr scena, uočljivo je povremeno prikazivanje starijih žena, naročito sa pojavom sa romantizma i realizma, ali na rubnim delovima grupnih kompozicija u scenama ženskih stacionara i bolnica za mentalno obolele, ili izraženo u studijama karaktera portretisanih žena kao prikaza psihičkih oboljenja, čime se nastavila tradicija prikazivanja starijih žena kao društveno odbačenih osoba i sa negativnim karakteristikama.
5. Tokom 20. veka, sa učešćem žena umetnica, menja se i tematski okvir umetničkih dela i pozicija žene na umetničkoj sceni. Teme, kao što su portreti starijih žena iz porodice i okruženja, kao i autoportreti starijih žena, postaju teme pojedinih umetnica, koje se bave fotografijom, slikarstvom, skulpturom, video-umetnošću i performansom. Iako primera nema mnogo, iako su retko publikovani i izlagani, na njihovim prikazima se pojavljuje starija žena koja se vrednuje pozitivno, aktivno, a njeno iskustvo i mudrost se uvažavaju. Na ove promene uticalo je naročito učešće starijih žena na umetničkoj sceni koje kao umetnice, kritičarke i kustoskinje ravnopravno participiraju, izlazu, okupljaju se, pišu o umetnosti, angažuju se u umetničkim projektima, izdavaštvu i obrazovanju.
6. Dobar primer pozitivne prakse u prikazivanju starije žene kao iskustvenog i pozitivnog uzora je umetnička praksa Jelene Bulajić. U njenim delima starije žene dominiraju monumentalnim platnima, bez potrebe za skrivanjem i marginalizacijom atributa starosti, a uz težnju za javnim afirmisanjem i prevazilaženjem temporalnosti.

7. Primeri prikazivanja starijih žena u vizuelnoj umetnosti u ovom radu predstavljaju jednu celinu koja do sada nije na taj način obrađena. Rezultati istraživanja mogu predstavljati polazište za mnoga druga interdisciplinarna istraživanja, te poslužiti istraživačicama i istraživačima istorije umetnosti, književnosti, rodnih studija, istorije i sl.

6.0. Preporuke za neposrednu praksu

Promene u okviru kustoske prakse su veoma važne za prevazilaženje nagomilanih problema u diskriminaciji starijih žena. Stoga dajem *preporuke za neposrednu praksu*:

1. Prilikom koncipiranja izložbi, uređivanja kataloga ili reklamnih materijala potrebno je pružiti iste mogućnosti za učešće, afirmaciju i prezentaciju starijih umetnika i umetnica, te prikaze starosti u umetničkim delima, na pozitivan način.
2. Konkursi za izložbe, rezidencijalne programe i otkup umetničkih radova ne smeju biti ograničeni godinama života.
3. Prilikom vođenja kroz izložbe, neophodno je pružiti eksplikaciju o tematskim okvirima, istorijskom kontekstu, te afirmisati pozitivne primere prikaza starijih žena vidljive na umetničkim delima ili kritički analizirati negativne prikaze.
4. Isto se odnosi i na kustoske tekstove koji treba da pruže pojašnjenje široj javnosti i vremenom je edukuju. Zato nije poželjno koristiti diskriminatorene nazive umetničkih radova i ne opisivati ih kroz afimaciju društvenih stereotipa o starijima.
5. Organizovati posebne programe koji bi privukli stariju populaciju i aktivnije ih uključiti u realizaciju istih. Posebno, starije koleginice (kustoskinje, umetnice, teoretičarke, profesorke) koje svojim znanjem i iskustvom mogu da doprinesu daljem razvoju kulturnih i obrazovnih institucija, kao i umetničke scene.
6. Poželjne su i posete gerontološkim centrima, uz prezentovanje posebnih vizuelnih programa (filmovi o umetnosti, radionice, razgovori i sl.).

Staša ZAJOVIĆ
SOLIDARNOST U DOBA KORONE

SAŽETAK

Tokom vanrednog stanja, proglašenog zbog pandemije virusa kovid-19 u Srbiji, Žene u Crnom (ŽUC) organizovale su niz aktivnosti uzajamne podrške i solidarnosti, da bi po njegovom ukidanju u skladu sa etikom brige i odgovornosti i praksom 'direktne intervencije u kontekst' organizovale posete/susrete/razmenu sa svojim aktivistkinjama. Prikupljena iskustva svedoče: 1. o izazovima aktivizma; 2. o posledicama pandemije na ekonomsko-socijalnom nivou; 3. o etici brige; 4. o alternativama, odnosno strategijama otpora na ličnom nivou; 5. o krajnje pogubnim učincima represivnih mera režima; 6. o odgovornosti države, zlo/upotrebi pandemije i vanrednog stanja na političkom planu. Na kraju, ističemo organizovani društveni otpor – u antirežimskim akcijama ('Buka protiv diktature'), u kojem je najveći broj aktivistkinja učestvovao, jer su predstavljale ne samo oslobođanje od straha, već i vidljivi kolektivni otpor, uznemiravanje režima.

KLJUČNE REČI: aktivizam, etika brige, solidarnost, ŽUC.

1.0. Uvod – kontekst i oblici intervencije Žena u crnom u kontekstu

Pandemija virusa kovid-19 predstavlja jednu od najvećih prirodnih katastrofa našeg doba. Pandemija prožima sve dimenzije života: zdravstvenu, političku, socijalnu, ekonomsku, rodnu, bezbednosnu. Uzdrmano je celokupno čovečanstvo, a posledice i izazovi su nesagledivi.

U Srbiji je vanredno stanje uvedeno 15. marta 2020. godine i to je učinjeno na neustavan način, mimo Narodne skupštine Republike Srbije. Kako tokom vanrednog stanja tako i nakon ukidanja (6. maj 2020), pandemija virusa kovid-19 postala je izgovor za masovna kršenja ljudskih prava, nezakonito lišavanje slobode, gušenje nezavisnih medija, političke progone, pojačanu militarizaciju države i društva u Srbiji.

Aktivnosti tokom vanrednog stanja

Od početka pandemije uspostavile smo razne vidove uzajamne podrške i solidarnosti u okviru Mreže ŽUC-a: dnevni telefonski kontakti sa aktivistkinjama, ne samo u Srbiji, već i u BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Sloveniji; komunikacija preko društvenih mreža (Fejsbuk); posete aktivistkinjama

u Beogradu (posebno 65+) i kupovanje namirnica; podela humanitarne pomoći socijalno najugroženijim aktivistkinjama (skromnog obima, u skladu sa mogućnostima) i pružanje psihološke podrške aktivistkinjama od strane terapeutskog tima Ženskog suda, koji deluje u celoj regiji. Sem toga, od početka izbijanja pandemije, bile smo u stalnom kontaktu sa aktivistkinjama Međunarodne mreže ŽUC-a, a pre svega sa aktivistkinjama u Italiji, Španiji, Belgiji, Velikoj Britaniji, ali i Turskoj, kao i Latinskoj Americi, SAD-u itd. To nam je pružilo uvid u razne dimenzije i posledice pandemije – političku, socijalnu-klasnu, rodnu, militarističku, itd.

Aktivnosti nakon ukidanja vanrednog stanja

U skladu sa etikom brige i odgovornosti ŽUC-a i prakse 'direktne intervencije u kontekst', naročito u situacijama velikih potresa i kriza, rad na terenu i direktan živi kontakt sa aktivistkinjama smatramo izuzetno bitnim. U tom smislu organizovale smo posete/susrete/razmenu sa našim aktivistkinjama. Ostale aktivnosti u okviru Mreže ŽUC-a (ulične akcije, brojne aktivnosti u okviru obimnog programa tranzicione pravde sa feminističkog stanovišta, itd.) nećemo razmatrati u ovom radu, već ćemo predstaviti nalaze do kojih smo došli tokom susreta sa aktivistkinjama.

2.0. Zajedničko promišljanje o raznim aspektima pandemije

Organizovale smo 'mini' feminističke diskusione kružooke (FDK), u kojima su učestvovali aktivistkinje jezgra Mreže Žena u crnom u Srbiji, kao i aktivistkinje sa područja Zvornika i Tuzle (Bosna i Hercegovina).

U periodu od 10. maja do polovine jula, posetile smo jedanaest (**11**) mesta u Srbiji (Novi Sad, Subotica, Petrovaradin, Leskovac, Vlasotince, Kruševac, Kikinda, Pančevo, Lučani (dva puta) i Kraljevo. U Beogradu smo u ŽUC-u organizovale četiri kruga razgovora (13, 20, 27. maj i 17. jun). Na susretu 'Bauk korone kruži svetom' 12–14. juna u Radmilovcu kod Beograda učestvovali su 32 osobe iz desetak gradova iz cele Srbije (o čemu je ŽUC napravio opširan izveštaj), ali budući da je većina od njih učestvovala u razgovorima tokom poseta, organizovan je razgovor sa aktivistima/kinjama koje navedenim FDK nisu bile obuhvaćene (Zrenjanin, Zaječar i Priboj na Limu). Takođe smo u okviru obrazovnog programa 'Ženski mirovni aktivizam' (25. i 26. jun) u Đulićima razgovarale o posledicama pandemije – 21 učesnica iz desetak mesta sa područja Tuzle i Zvornika (BiH).

U 'mini' feminističkim diskusionim kružoocima učestvovalo je šezdeset aktivistkinja i pet aktivista (ukupno 65), a tome treba dodati učesnice

susreta u Radmilovcu (32). Dakle, stotinjak (100) osoba bilo je obuhvaćeno razgovorima o pandemiji i njenim posledicama. Premda se radi o ograničenom broju, smatramo da stavovi osoba s kojima smo razgovarale odražavaju percepciju, mišljenja i osećanja daleko šireg kruga ljudi. Naime, iz zdravstvenih/epidemioloških razloga nismo pozivale širi krug aktivistkinja, pa smo zato odlučile da pozivamo isključivo aktivistkinje iz jezgra ŽUC Mreže.

Što se tiče metodologije, napravile smo mali vodič za razgovore u cilju što lakšeg sagledavanja sličnosti, ali i razlika (centar–periferija; selo–grad; socijalni status, (ne)zaposlenost (odnosno radni status), itd.).

3.0. Izazovi aktivizma u doba korone

Tokom pomenutih susreta i razgovora, stekle smo veoma dragocena iskustva i nalaze, od kojih navodimo sledeće:

3.1. Aktivizam je direktna komunikacija, prostor zajedničkog neposrednog promišljanja i to ne može i ne sme biti zamenjeno otuđenom digitalnom komunikacijom.

Tokom vanrednog stanja, ali i nakon njegovog ukidanja, aktivizam se uglavnom svodi na digitalnu komunikaciju (onlajn, zoom, društvene mreže). *Međutim, činjenica da su se sve aktivistkinje i aktivisti koje smo pozvale odazvale, čak je odaziv bio veći od očekivanog, navodi na zaključak o nasušnoj potrebi za živom komunikacijom, dinamičkim odnosima i razmenom.* To se najviše odražava u sledećem stavu: „Najvažnije je da smo se srele, znamo koliko je bitno da smo zajedno” (*Suvada*) ili „Onlajn komunikacija je postala neka vrsta imperativa, odustao sam od toga, shvatio sam koliko je rad u grupi važan” (*Nikola*), itd.

3.2. Feministička etika brige kao stvaranje prostora za aktivno slušanje, emocionalnu podršku, solidarnost.

„Osjećaj da me neko sluša olakšava teret nevolja koje nosimo” (*Šaha*); „Ovo je došlo u pravo vreme, posle izolacije, nagomilanih strahova i zastrašivanja” (*Milka*); „Solidarnost u vreme pandemije se pokazala kao živa. Povratila se nuda u čovečanstvo, prostor nade i utopije” (*Vladimir*).

3.3. Stvaranje prostora za razgovor i razmenu iskustava o strahu.

To je osnova ženske mirovne politike i nenasilnog rada: „Strah u vezi sa pandemijom jedino se može prevazići razgovorom o tome, a da ne budemo usamljene u strahu, već da smo solidarne u strahu i da učimo iz straha...” (*Staša*).

3.4. Kritičko preispitivanje aktivističkog, posebno feminističkog angažmana – opasnosti od depolitizacije feminizma ili 'NVO uhlebljenja' ili feminismam kao strategija transformacije društva.

„Preispitivala sam se koliko sve to što ja radim ima širi smisao ili je to samo za mene. Možda je to postalo vrsta posla. Mislim da su neke moje iluzije izgubljene” (*Slavica*); „Postoje dileme oko aktivizma. Neke žene gledaju da li će od toga da imaju korist, ne rade to iz srca” (*Nadežda*); „Mislim da nema političkog sadržaja u feminističkom pokretu. Ja bih volela više političkog sadržaja. Više solidarnosti da poštujemo jedna drugu, da ne relativizujemo. Treba da se napravi prostor da se o tome razgovara više” (*Snežana*); „Za mene je solidarnost pitanje dekonstrukcije istorije ženskog pokreta u Vojvodini i Srbiji...” (*Svenka*).

3.5. Pobuna je pravo, a krize i potresi još snažnije nameću aktivističku 'obavezu' da se reaguje, sada i ovde.

„Ne treba se miriti sa autoritarnim režimom ni i u doba pandemije” (*Bratislav/Bata*); „Meni je važno da se bunim, da pokažem da imamo pravo da se bunimo” (*Snežana*).

Naravno, krize mogu biti podsticaj za jačanje aktivističkih zajednica/mreža, ali krize deluju i kao odvraćanje i odustajanje od daljeg angažmana, što se i desilo sa delom naših aktivistkinja.

3.6. Kršenje propisa i represivnih mera predstavlja činove legitimnog, opravdanog i pravednog otpora.

Budući da je režim uveo neke od najdrastičnijih mera, nimalo opravdanih zdravstvenim/epidemiološkim razlozima, već isključivo njegovim sadističkim iživljavanjem, kršenje propisa predstavljalo je čin dostojanstva i samopoštovanja.

„Treba podržavati svako kršenje idiotskih mera” (*Gordana*); „Kad su dozvolili da mi 65+ imamo pravo izlaska na pola sata i 600 metara oko kuće, ja sam otišla par kilometara i više sati sam ostala vani. Nepravednim zakonima moramo da se odupremo” (*Staša*); „Ja sam uradio jednu

fenomenalnu stvar – ugasio sam televizor, nisam poštovao zabranu kretanja” (*Goran*); „Moj otac je, zbog bolesti, već bio u karantinu. U jednom trenutku on je odlučio da prekine karantin, seo je u kola i krenuo van grada, jer više nije mogao da izdrži. Ja sam ga podržala u tome.” (*Marija*); „Ja sam baš za vreme zabrane kretanja izlazila napolje, kao čin otpora i lične pobune. Ne kažem da se nisam krila od policije, koja je špartala mojom ulicom.” (*Ljilja S.*), itd.

4.0. O posledicama pandemije na ekonomsko-socijalnom nivou

Najveći deo aktivistkinja Mreže ŽUC-a bori se za egzistenciju zbog gubitka radnog mesta (uglavnom povremenog, privremenog, u sivoj ekonomiji). Međutim, i aktivistkinje koje imaju stalno zaposlenje, suočavaju se ozbiljnim ekonomskim problemima, jer su često primorane da zapostave svoje radne obaveze zbog poslova brige o drugima (deci, starima).

Premda su ekonomski problemi veoma ozbiljni, razgovor – suprotno očekivanjima – nije bio fokusiran na njima, verovatno jer su u prvim mesecima pandemije postojale neke zalihe, te će se dramatične posledice osetiti u narednom periodu. S druge strane, stanje šoka izazvano drastičnim represivnim merama i režimskom propagandom, marginalizovalo je ekonomski aspekt: „*Psihološke posledice će biti možda i teže nego ekonomiske; na delu je neprestano ponižavanje...*” (*Milka*).

Žene su najviše pogodjene pandemijom – na javnom planu, žene su u najvećem broju zaposlene na poslovima brige (uslužne, proizvodne i obrazovne delatnosti) i bile su izložene eksploraciji, ucenama i ponižavanju. Naravno, na porodičnom planu žene su najviše angažovane na poslovima brige o deci, starima. Ovde ćemo se osvrnuti na javni nivo.

Žene na prekarnim (siva ekonomija) poslovima izgubile su posao, a one koje nisu, izložene su riziku od gubitka posla.

„Ja radim u tržnom centru. Korona je udar na moju egzistenciju, jer ako prestanem da radim, automatski ostajem bez ikakvih prihoda.” (*Violeta*); „Ekonomске posledice osećam, jer ne mogu da držim časove. Ja sam lični pratilac deteta, držim privatno časove matematike i radim statističke obrade podataka, ali toga nema u ovoj situaciji jer je sve stalo. Sad imam 30% ranijih izvora prihoda. Od toga sam jedva mogla da živim i ranije” (*Andelija*); „Ja sam radila u Kruševcu, u pekari do početka aprila. Nisam mogla više da izdržim i dala sam otkaz. Bilo mi je muka. Dolazili su bez maski, ni ja nisam imala ništa. Pekara je uvek bila puna ljudi” (*Verica*); „Naš predsednik opštine (Zaječar) iskoristio je koronu da ukine jedan deo

robne pijace, gde je 90% žena sticalo dohodak i hranilo svoju porodicu. On je bukvalno policijski očistio taj deo pod izgovorom da je to 'izvor zaraze'. Ti ljudi su regularno plaćali zakup, dažbine. Pandemija je prošla, ukinuto je vanredno stanje, ali se oni nisu vratili na svoj posao" (*Marija*).

Aktivistkinje sa stalnim zaposlenjem, zbog smanjenja plate, jedva preživljavaju.

„Svelo se na mojih 280 eura za nas troje, mene i dva sina. Da mi nije pomoći od porodice, ne bih mogla da se prehranim“ (*Ivana*).

Slična je situacija i sa penzionerkama koje izdržavaju nezaposlene članove porodice.

„Bilo mi je teško dva meseca da preživimo od moje penzije“ (*Zarfa*); „Čerka ide u kupovinu, ja dajem novac“ (*Svenka*). *Mnoge aktivistkinje, inače nezaposlene (novinarke, kulturne radnice...) ostale su bez redovnih prihoda, što je donekle ublažavano skromnom solidarnom podrškom ŽUC-a.*

„Nezaposlena sam, samo sam dobijala skromne honorare i pomoć od ŽUC-a i to mi je značilo“ (iskazi brojnih aktivistkinja).

Zbog poslova brige o starima u porodici, mnoge aktivistkinje nisu mogle da ispunjavaju radne obaveze.

„Bila sam preplavljenja obavezama prema bolesnim roditeljima, obuzeta strahom za njihov život, nisam bila u mogućnosti da pratim i odgovaram na zahteve svojih radnih obaveza“ (*Snežana*, prosvetna radnica); „Kao samohrana majka nisam mogla da radim na doktoratu zbog brige oko crkve.“ (*Emilija*).

Radnice u fabrikama (tzv. investicionoj privredi) nemaju zaštitna sredstva, svakodnevno trpe ucene, otpuštanja, odmazde i ponižavanja.

„Osam žena nam je reklo da su izgubile posao u fabrici „Gruner“ u Vlasotincu. Voze ih do fabrike kombijem, gde su pripunjene jedna uz drugu. Te se žene plaše, molile su me da ne zapisujem njihova imena“ (*Svetlana*); „U „Juri“, fabrici kablova u Leskovcu, nisu preduzeli nikakve zaštitne mere, putovali su autobusom kao sardine. Nisu poštovali razmak između radnika/ka. Isto je i u drugim fabrikama. Tu se najviše razneo virus“ (*Milka*); „U Lebanu su neki privatni investitori dobijali subvencije od države da zaposle hiljadu ljudi. Oni zaposle po sto ljudi, drže ih neko vreme, pa ih otpuste i prime druge. Oni imaju sto stalnih radnika! Tu je i žena i muškaraca. Što se tiče „Jure“ u Leskovcu, posledice pandemije će se tek videti“ (*Bata*).

Pandemija je izuzetno pogodila slobodne umetnice/ke.

„Morao sam da zamrznam status slobodnog umetnika da bih mogao da dobijem zdravstvenu knjižicu. U strahu smo jer nam ništa nije regulisano. Bojam se i drugih bolesti, a ne samo korone. Imao sam upalu pluća u

martu” (*Nikola*); „Ja nisam imala posao, radila sam honorarno. Držala sam časove umetničkog plesa, to se sa koronom ugasilo. ŽUC mi je u hrani pomagao” (*Aleksandra*).

Neke druge slobodne profesije nisu osetile veće potrese, jer inače rade u izolaciji.

„Ja radim od kuće, prevodim književnost. Prevela sam dve knjige od početka korone” (*Milica*); „Inače, pisanje scenarija radim u osami” (*Jelena, rediteljka*).

5.0. Etika brige

Od brige o drugima ka brizi o sebi; od tradicionalne rodne uloge požrtvovanosti i odricanja do internacionalističke etike solidarne brige i odgovornosti...

Da li si morala da se brineš o drugima (članovima porodice, deci, starijima)? Da li misliš da su žene podnele najveći teret pandemije i vanrednog stanja? Da li će to uticati na još teži položaj žena (retradicionalizaciju – vraćanje žena u kuće...)? Da li si imala zdravstvene probleme? – o ovim pitanjima iz vodiča za razgovor aktivistkinje su opširno pričale. Ovde ćemo se osvrnuti na poslove brige o drugima na ličnom, odnosno porodičnom nivou.

Po učestalosti odgovora, može se zaključiti sledeće.

5.1. Tradicionalna rodna uloga brige o drugima – društvene/rodne norme nameću ženi veću odgovornost, brigu o drugima i zadatke koji često zahtevaju krajnju požrtvovanost – žene su se najviše bavile brigom o članovima svoje porodice, održavajući relativnu emocionalnu stabilnost porodice. Briga o drugima obuhvata široku lepezu obaveza – fizičku pomoć, emotivni rad, materijalnu podršku, a vidljive su ozbiljne posledice fizičkog i emocionalnog rada.

„Brinula sam o tetki i teči, kod kojih sam se preselila, pošto oni ne smiju da izlaze, išla sam u nabavku” (*Anđelija*).

Drastična mera zabrane kretanja za osobe 65+ predstavljala je ogromni fizički i emocionalni teret.

„Ja sam u vreme pandemije brinula o ocu, koji je inače hronični bolesnik i koji je bio zatvoren u kući mnogo pre toga” (*Marija*); „Ja živim u kući sa mužem koji je 65+. On nije izlazio. Svu nabavku sam ja radila. Dolazila mi je unuka svaki dan, i o njoj sam se brinula, jer sin i snaja su radili. Onda bi dolazili kod mene da ručaju” (*Verica*); „Moj muž je rizičan, jer ima opstrukтивni bronhitis, srčane i kičmene tegobe, a ja sam 65+” (*Džana*);

„Brinula sam o mami, jer je ona bila zatočenica vanrednog stanja, išla sam u nabavku za nju i za njenu drugaricu. Brinula sam se i za tatu od 83 godine, koji živi na Divčibarama” (*Jelena*).

Digitalne škole – nastava na daljinu prelамају се преко леда јена.

U Srbiji, kao i skoro svuda, škole su zatvorene, ali se nastava odvijala digitalno/onlajn. U ovom periodu, koji će se verovatno nastaviti, đaci su pratili nastavu koju su na mreži pripremali njihovi nastavnici/e. Međutim, roditelji su morali podučavati đake – svoju decu kod kuće. Ovu dužnost su uglavnom obavljale majke, bilo zaposlene ili nezaposlene. Pored neplaćenog, nepriznatog i nevidljivog rada u domaćinstvu, žene su bile primorane da se bave i pedagoškim radom, takođe nevidljivim, nepriznatim i neplaćenim.

„Majke su morale da smišljaju kako da zabavljuju decu, jer deca nisu navikla da tako borave u kući. Morale su i da prate onlajn nastavu zajedno sa njima, a zbog zabrane kretanja za 65+ nije bilo ni *baka servisa*” (*Andelija*).

Društveno/rodno nametnuto žrtvovanje izazivalo je оgorčenost.

„U početku sam bila malo ljuta i besna, zato što sam morala da se brinem o starom ocu” (*Svetlana*); „Bila sam besna na sve redom, na sebe, na vlast, na policijski sat, na moje drugarice koje su se sakrile i plašile, na sve ljude od 65+ što su čutali...” (*Snežana J.*), itd.

Neke aktivistkinje i aktivisti su imali ozbiljne zdravstvene (fizičke, psihološke) probleme.

„Meni je užasno teško palo vanredno stanje, jer spadam u grupu rizičnih koji nisu smeli nigde da izlaze. Zbog bolesti osam nedelja nisam izašla iz stana. Jako sam se brinula za svoje roditelje koji su stari, koje dugo nisam videla. Nisu ni oni mogli da izađu. Imam dete od deset godina. On je bio sa mnom u stanu” (*Tanja*); „Kičma, kukovi, noge su mi pod bolovima, ruke, ramena, šake, takođe, mišići u grčevima, danonoćno. Zube i dalje stiskam... A sebi stalno ponavljam, ja nisam bolesna, ne smem da se razbolim, nemam vremena za lekara, ne mogu da dozvolim sebi da stanem”... (*Snežana O.*); „Kada je nastupilo vanredno stanje ja sam imao potrebu da idem vani, inače slabo sam pokretan. Ja nisam mogao ništa da čitam, niti da gledam. Značilo mi je to što sam sa terapeutkinjom mogao da razgovaram jednom nedeljno po sat vremena преко skajpa” (*Milos*).

Pored brige o sopstvenom zdravlju, mnoge aktivistkinje su morale da se brinu o zdravlju članova porodice.

„Ja sam grupa 65+. Moja mama ima 89 godina, a ja sa njom živim. Ja sam odlučila da sebe i nju stavim u samoizolaciju zbog njenih godina, a i zato što sam preležala karcinom i spadam u rizičnu grupu. Odlučila sam

da sve radim od kuće” (*Nadežda*); „Od pre godinu dana imam dijabetes. Kada su krenuli ljudi da umiru, svi su imali dijabetes. Mene je onda bilo jako strah za sebe. Bila sam dosta zabrinuta i za svoju decu, koja su ostala bez posla. Majka ima 84 godine, nije izlazila iz sobe, ni na terasu, ni u dvorište. Njeno zdravstveno stanje se dramatično pogoršalo: nije pričala, niti jela. Pala je u depresiju. Korona joj je oduzela više godina života. Pre toga, imala je svoj ritam, izlazila je, šetala, radila je po kući. Sad je bila naterana da stalno razmišlja o smrti. Jako sam isto tako traumatično doživela i rat, sad sam se osećala čak gore, osećala sam veću nemoć” (*Slavica*).

Nisu sve aktivistkinje bile u istoj poziciji – deo njih, uglavnom one koje žive same, nisu morale da ispunjavaju brigu o drugima kao porodičnu dužnost, tako da je osećaj stida obuzimao neke aktivistkinje zbog ‘privilegovanog’ položaja u situaciji sveopšte ranjivosti.

„Ja živim sa sestrom. Obe smo radile. Ona je 12 godina mlađa i svaki dan je išla na posao. Bilo mi je nepristojno da ja ne radim. Ona je bila moja heroina i ja sam joj to i rekla” (*Snežana J.*); „Bilo me je sramota da se požalim kad vidim kako je prodavačicama po radnjama, koje su možda najugroženije” (*Staša, Ljilja S.*).

Aktivisti su takođe preuzimali brigu o porodici.

„Ja imam majku koja ima 82 godine, svaki dan sam išao u nabavku šta god da joj treba od hrane i lekova” (*Bata*); „Ja živim sa mamom penzionerkom u kući, ona je ‘rizična’ grupa, pa sam ja išao u kupovinu” (*Vladimir*).

Briga o drugima kao etički i politički izbor, daleko je lakše ‘padala’ aktivistkinjama.

„Bilo mi je jako važno to što sam bila u neprestanom kontaktu sa mojim drugaricama i to što sam mogla da ih obilazim. Čujemo se svakodnevno po dva-tri puta dnevno. Bilo mi je važno da odem u prodavnici, nakupujem za njih hranu, napravim plan kada će kod koje da idem. Osećala sam se korisno zbog toga što to radim” (*Violeta*).

5.2. Pandemija nasilja nad ženama tokom vanrednog stanja – prema podacima Autonomnog ženskog centra (AŽC-a), žene su prijavljivale različite oblike psihičkog nasilja, ekonomskog nasilja, tokom vanrednog stanja žene su živele u zatočeništvu sa nasilnim partnerima/članovima porodice, a iz straha nisu smelete da prijave nasilje tokom trajanja policijskog časa. O ovome su svedočile aktivistkinje koje su nastavile da pružaju podršku ženama žrtvama nasilja u porodici. „Mi smo dolazile u kancelariju, nas šest svaki dan. Objavile smo naše mobilne telefona na FB. Onda su žene zvali, žalili su se na nasilje, glad, strah. Žena kaže da bi prijavila nasilje, ali je nasilnik u kući. Ona bi se sakrila, poslala poruku, a mi bismo je zvali da ona ne bi trošila. Ako uspe da nas pozove, može da priča, priča

kao da se radi o nekoj njenoj drugarici. Za mesec dana četiri žene, koje su pobegle od nasilja u porodici, spavale su u prostorijama naše grupe. Mnoge žene su rekле da će se razvesti posle ovoga. Žene su se već vratile u najgore patrijarhalne uloge” (*Svetlana*).

5.3. Na delu je retradicionalizacija – povratak žena u kuće, jer je „tako kom pandemije ženama pripisana absolutna odgovornost za kuću i porodicu, stavljen ogroman teret obaveza i one su morale da ga ponesu, bez mogućnosti izbora” (*Snežana O.*).

„Primetila sam po društvenim mrežama kako žene dele recepte. Tu se video to svođenje na kuvarice. Svelo se na to da žene izmišljaju recepte, smišljaju kako da zabavljaju decu” (*Andelija*); „Bila sam kuvarica, čistačica, bolničarka – sve što se od mene traži” (*Verica*).

Strah od nestašica hrane dovodio je do tzv. kompulzivne kupovine, stvaranja zalihe hrane. „Pražnjenje samoposluga izazvalo mi je strah” (izjava mnogih žena), što je nametalo obavezu mešenja hleba („Uvek sam imala brašno u kući”).

6.0. Alternative – strategije otpora na ličnom nivou

6.1. Feministička etika brige = ravnoteža brige za druge i brige za sebe

Iz razgovora i zajedničkih promišljanja iskristalisa se jasan stav: žene su razvile brojne prakse brige o sebi, izgradivale svoja duhovna, emotivna, intelektualna utočišta; za neke je ‘karantin’ značio viši stepen kontrole nad vremenom i prostorom; neke od aktivistkinja su izumljivale svoje utopijske projekte u ekofeminističkom ključu – kroz bliskost sa prirodom. Umesto antropocentričkih dominatnih stavova ‘čovek je mera svih stvari’ otkrivale su vrednost svih živih bića, ritmove prirode umesto nemilosrdnog uništavanja prirodnih resursa, jednog od uzroka pandemije.

Aktivistkinje su govorile o raznim strategijama, praksama, alternativama.

„Sa Slavicom sam išla u šetnju do policijskog časa. To nam je bila rekreacija. Tamo je priroda, pevaju ptičice” (*Verica*); „U uslovima karantina danas, mnoge rečenice Roze Luksemburg iz *Pisama iz zatvora* zvuče lekovito: one o pticama i životnjama pored kojih prolazimo neprimećeno kada smo van zatvora – van karantina” (*Svenka*); „Išla sam na brzo hodanje, radila sam vežbe svakog dana. Skinula sam jednu aplikaciju, svako jutro, nakon čaja. Srećna sam što sam to radila. Završila sam ceo ciklus, 28 dana”

(*Nadežda*); „Nekako mi je karantin promenio životni ritam na mnogim nivoima. Ja sam bila gospodarica svog vremena. Vježbala sam čak i jogu preko vibera, sa grupom mlađih iz Zagreba, telefonirala i noću i danju” (*Staša*); „Za dve godine želim da sebi stvorim uslove da budem ozbiljna proizvođačica hrane. Mene je nekako ova korona uputila na to da je zemlja jako bitna i ja uživam radeći na zemlji. Dosta mi je više države, dosta mi je institucija, dosta mi je više laganja. Ja obrađujem 33 ari zasađenih malinama. U ovoj zemlji Srbiji ne mogu da očekujem da će sistem da se promeni dok sam ja živa. Jedino mogu da promenim sebe, tako što ću da izadem iz sistema. Poljoprivreda je jedino mesto gde mi, žene, zapravo ne uzimamo nego dajemo. To je u ovim godinama počelo da mi bude jako važno. Hoću da gledam kako drvo raste, to je ono što želim” (*Marija*); „Na kraju smo shvatile da nam je karantin prijaо, bez obzira što je bilo represije. Malo smo promenile način života. Bile smo posvećene sebi. Bio je mir, tišina. Nije bilo buke po kafićima, saobraćaju. Mi smo puno šetale, nismo puno bile na internetu” (*Biljana i Nada*); „U drugom dijelu korone kad sad vidjela da su se moji, koji su bili u drugoj državi, dobro i bez mene organizovali. Nikada u svom životu, čak ni u mladosti, nisam se više posvetila sebi... Bila sam sama u stanu. Organizovala sam sebi dan, posvetila sam se stvarima koje volim, a koje sam bila zapostavila, ne svojom voljom. Slušala sam muziku, čitala knjige, gledala filmove. Šetala sam, živim pored bistre rijeke, čistota i ljepota. Bilo je sve procvjetalo, uživala sam, mentalno sam ojačala. Imala sam razgovore i sa psihijatarkom. Ja nisam na mrežama, komunicirala sam telefonom, jedva sam čekala da sve zagrim, prvo moje sestre, onda komšije...” (*Marta*); „Organizovala sam onlajn čitanje poljske književnice Olge Tokarčuk, na 37 jezika, 53 prevodioca sam sakupila. Meni je bilo super. Moj posao je inače usamljenički” (*Milica*); „Ja sam posuđivala od moje komšinice kera da izlazim napolje...” (*Džana, Andelija*); „Čuvao sam mace...” (*Marko*), itd.

6.2. Feministička etika brige – emotivni i politički izbor, feministička solidarnost

I pored rodno nametnute stalne brige i pozrtvovanosti unutar porodice, aktivistkinje prelaze porodične okvire brige za svoje, upražnavaju koncept feminističke etike brige – solidarnosti u brizi, u kontekstu lokalne, regionalne, globalne ranjivosti. Suštinske vrednosti feminističke etike brige – pažljivost, odgovornost, umeće brige, osetljivost i poverenje (Selma Sevenuisen) – aktivistkinje su pokazivale u odnosima prema drugima, kako u najблиžem okruženju (komšiluku) tako i u zajednici i u ženskoj mreži.

„Brinula sam se o onima oko mene koji su plakali, bilo im je gore nego meni. Zaboravila sam na svoj strah. Ja sam ih hrabrla, zvale su me drugarice iz Srbije, međusobno smo se podržavale i hrabrike” (*Suvada*);

Feministička etika brige se ispoljavala kao emotivno utočište, moralni oslonac, nežna briga među drugaricama.

„Moje drugarice iz Mreže ŽUC-a, odavno su moja snaga, oslonac i život, godinama i decenijama, dokazale su to i sada, u periodu pandemije i vanrednog stanja. Podržavale su me moje drugarice (Staša, Milka, Nadica, Ljilja...), telefonskim pozivima, umetnički stilizovanim porukama, dakle nežnostima svake vrste. Naša međusobna povezanost, odgovornost i briga, kao i povezanost sa našim drugaricama u svetu, odgovornost i briga o njima, u vremenima sunovrata, kao što je ovo vreme, pokazatelji su jačine Mreže ŽUC” (*Snežana O.*).

Feministička etika brige i odgovornosti ispoljava se i u održavanju odnosa unutar internacionalističke aktivističke zajednice.

„Planetarno osećanje izolacije, neka vrsta saučesništva u strahu, to mi je pomagalo. Neprestano sam razgovarala sa mojim drugaricama u regiji, Italiji, Španiji, SAD, Latinskoj Americi... Globalna povezanost mi je jako važna, to je moja ljudska zajednica” (*Staša*), itd.

7.0. Socijalna distanca

Mehanizam socijalne distance poprimio je, nažalost, globalni karakter unutar planetarnog karantina, a u autoritarnom režimu imao je više nego dramatične posledice – mentalne, zdravstvene i moralne. U početku se govorilo o ‘fizičkoj’ distanci da bi ubrzo postala kontrola, kako na nivou države tako i društva, praćena međusobnim okrivljavanjem, sumnjičenjem, cinkarenjem, pretvaranjem izolovanih žrtava u krvice. To uglavnom nije bilo opravданo zdravstvenim/epidemiološkim razlozima, već je to bilo sredstvo ‘disciplinovanja’ građanstva, a uzrokovalo je emotivne, psihološke, etičke i političke probleme.

Fenomen ‘socijalne distance’ kod aktivistkinja je izazivao različite reakcije, o čemu su aktivistkinje svedočile.

Dehumanizacija, otuđenost, kako unutar porodice tako i šire društvene zajednice, opravdani, a najčešće iracionalni strah od zaraze i prenošenja iste, izazivao je patnju, gubitak samopouzdanja, međusobnog poverenja.

„Nije bilo kontakata sa decom, nisu smeli da dolaze da ne bi nas zarazili. Ako dođu, došli bi u dvorište i stavljali maske. To nas je izbacivalo iz ravnoteže” (*Milka*); „Unucima sam rekla da ne dolaze, jer nas dve ne smemo da se zarazimo. Svom sinu sam rekla da može da dođe samo u

dvorište gde smo pričali na udaljenosti” (*Nadežda*); „Ni unuke, ni decu, ni sestru nisam viđala. Kao da nismo smele jedna drugoj da priđemo. Samo smo se gledale. To mi je bilo najteže” (*Mirče*); „Majka mi je rekla da mogu da donesem namirnice, ali ne mogu da uđem. Sada me pita da li da stavi masku, jer ja svašta mogu da donesem” (*Violeta*).

Otuđenost u najbližem okruženju/komšiluku.

„Kad sretnem komšinicu, ona bježi od mene, ja bježim od nje. Okrećemo glave jedni od drugih” (*Rejha*); „Sretnem neke osobe iz komšiluka i samo mahnem rukom, ne zadržavam se, ni na odstojanju, ni nikako. Pa to nije ljudski, jer je pozdravljanje i razgovor deo humanih odnosa. Dakle izostavljam i one navike koje su za mene kao ljudsko biće podrazumevane. Kao ja ponaša se ceo komšiluk. Otuđeno” (*Svenka*); „Ljudi su stavljeni u situaciju da zbog pritiska, panike, naređenja, zastrašivanja, ne smeš nikoga da pogledaš, jer ćeš umreti” (*Nada*); „Niko nam nije ulazio u kuću, samo do kapije...” (*Snežana O.*).

8.0. Militarizacija svesti

U širem okruženju (gradu i u celoj zemlji) širenje klime agresivnosti i neprijateljstva, zatvorenosti, zaziranja od drugih, od svih kao mogućih izvora zaraze – poprimio je karakteristike rata niskog intenziteta.

„Kad idem ulicom osećam da će se srušiti, ljudi su još neprijateljski je raspoloženi jedni prema drugima. Sadističko iživljavanje, uterivanje i sejanje straha” (*Jelena*); „Kad su nam prvi put dozvolili da izađemo, ljudi (65+) su se plašili, nisu se usudili da idu vani” (*Staša*); „Kad smo smeli da izlazimo, nije mi se izlazilo. Pogodila me promena odnosa ljudi prema meni. Ja sam žena koja ide sa štapom. Teško se penjem i silazim. Meni su ljudi uvek pomagali. Nikada nisam morala da molim. Sada se to promenilo. Prvi put sam osetila netrpeljivost tipa šta hoće ova baba, što me je prilično pogodilo” (*Dana*); „Divljanje režimskih medija, zastrašivanje građanki/a svim neprijateljima, a posebno koronom kao najvećim ‘neprijateljem’ dok su pravi problemi i ‘neprijatelji’ – siromaštvo, beda, nezaposlenost, kriminal – gurnuti u drugi plan...” (*Snežana O.*); „Stvorena je i klima paranoje, stanje izrazite anksioznosti i stepena straha od drugog. Većina građana je bila na nivou pojačanog straha od drugog i nepersonalizovane mržnje. Svako je bio mogući izvor zaraze kovida-19” (*Nastasja*), itd.

Slepo prihvatanje nametnutih mera, cinkarenje/prijavljivanje, strah od odmazde za neposlušnost oslanja se na duboko ukorenjenu patrijarhalnu poslušnost i podaništvo.

„Jedna žena mi je dolazila svaki dan, ja sam se plašila da će neko da

je prijavi” (*Rejha*); „Komšije su prijavljivale starce koji izlaze iz kuće. Mi smo dovedeni u situaciju da prihvatimo sve što nam se kaže” (*Violeta, Nastasja*); „U bankama su dobili naredbu da prijavljuju kada im dođu stariji ljudi” (*Andža*).

Neposlušnost u vezi sa socijalnom distancom lakše su izražavale žene koje žive u kućama sa dvorištem, posebno u ruralnim sredinama – radile su na njivama, družile se, održavale su kontakte, a za mnoge od njih to je bila i provera snage prijateljstva...

O ovome su svedočile posebno žene sa područja Zvornika.

„Šetala sam do moje njive. Hodale smo po selu. Išla po komšiluku” (*Zarfa*); „Išle smo na kafu jedna kod druge” (*Ismeta*); „Ja sam radila zemlju, sijala, kosila, šta sam htjela” (*Beska*); „Ko nije htio sa mnom, neći ni ja sa njim danas...” (*Enesa*); „Neki naši nisu htjeli sa nama da se druže, jer mi svuda idemo, kao da mi možemo da donesemo koronu. Ja sam se od tih ljudi distancirala, jer ako im tada nisam trebala, oni ne trebaju meni sada” (*Elvisa*).

9.0. Korona i rat – to je neuporedivo!

U celom svetu, tokom pandemije propaganda je pribegavala ratnim metaforama, ratnoj terminologiji (korona virus = neprijatelj, itd.) u cilju stvaranja atmosfere pretnje i nebezbednosti, straha i panike. Naravno, to je imalo za cilj opravdavanje represivnih mera i kontrole građanstva.

Ženama sa područja Zvornika i Tuzle, koje su pretpelle najteža ratna stradanja, gubitke najbližih, proterivanja tokom devedesetih, postavile smo pitanja: *Da li je (ne)umesno upoređivati koronavirus i rat? Šta vi mislite o tome koje ste preživele pravi rat, izbeglištvo, progon? Da li je virus novi rat ili ne?*

„*Rat i koronu ne možeš nikada porediti*”, smatra najveći broj žena i to objašnjavaju velikim razlikama („razlika je kao nebo i zemlja”); u ratu (1992–1995) su im bili ubijani najbliži, prvenstveno muški srodnici, bile su proterane, izglađnjivane, primorane na izbeglištvo, i u odnosu na to, koronu doživljavaju kao „nešto normalno” (bez straha od oskudice i proterivanja). Ipak, osećaju se ranjivim (jer je „korona virus svuda u svijetu”).

Iskazi žena:

„Za vrijeme rata nisam imala ni gdje da legnem, ni gdje da se operem, ni šta da jedem. Ubili mi sve. Za vrijeme korone živjela sam u kući, imam telefon, televiziju, internet, pun zamrzivač, mogla sam da šetam kud hoću, da radim šta hoću. Bilo mi je lakše, jer korona virus je bio svuda u svijetu. To nije ni uporedivo” (*Suvada*); „Ja ne mogu uporediti, jer znam šta sam preživjela u ratu. Tada nisam znala gdje ču, bila sam trudna, nisam znala

ni gdje ću da rodim. Bježala sam i od granata i od kasetnih bombi i krila se. Porodila sam se ujutro i u podne sam izašla iz bolnice. A sad je za mene ovo stanje normalno” (*Hanifa*); „Ne mogu da poredim rat sa ovim. Bila sam trudna dva mjeseca. Mojih je sedamnaestoro pobijeno. Sad sam svaki dan negdje išla, a tada nisam mogla. Ne mogu rat zaboraviti nikada” (*Enesa*); „Za mene kao da nije bila korona. Bila sam na svome, imala sam da pojedem šta sam htjela. Rat se ne može porediti sa ovim” (*Mirsada*); „Ne mogu da poredim rat i koronu. Sjećam se da su mi uzeli sina koji je imao šesnaest godina. Odveli su ga i ubili na Bijelom potoku i njegova djeca ga nikada nisu mogla upoznati” (*Ismeta*); „Ne može se uporediti, razlika je kao nebo i zemlja. U ratu smo mnogo ljudi izgubili” (*Fatima*); „Za mene je ovo normalno. Imamo sve živo sada, a u ratu sam bila na prvoj liniji sa djecom. Plašila sam se metka i granate” (*Hava*); „U ratu je sve bilo neizvjesno. Sada sam išla gdje sam htjela, družila sam se” (*Fehida*); „Rat je nešto drugo, izgubila sam svoje najmilije. Korona je drugačija. Imali smo sve, hodali smo, imali smo slobodu” (*Alma*); „Ne mogu da poredim koronu i rat; u ratu sam izgubila svoje najmilije. Otišla sam od svoje kuće u nepoznato, nisam znala ni gdje, ni kud. Ne plašim se ovoga” (*Elvisa*), itd.

Sve što se dešavalo oko korona virusa bio je neki vid rata, pre svega psihološkog rata; atmosfera straha i zloupotreba je uticala da se još više sećamo ratnih trauma...

„Rat je nešto sasvim drugo: granatirali su nas, gladovali smo. A sad ubijaju ljude ne mecima nego psihički. Ovo je isto neka vrsta rata” (*Šaha*); „Ovo je bilo gore od rata zato što su preko tog virusa sav narod zatvorili. Rat me ubio skroz, ali i ovo isto tako” (*Beska*); „Rat je jako bolan i fizički i psihički. I korona je bolna, ali mnogo manje. Džaba meni što imam kuću i da jedem i da pijem, kada sam ja u strahu. Džaba što sam ja preživjela, kada ću ja možda poludjeti. Mi rat nismo prevazišle” (*Rejha*).

Premda ova pitanja nismo postavile ženama u Srbiji, iz razgovora o drugim pitanjima, može se zaključiti da se korona i rat percipiraju kao ne-uporedivi događaji („*to se nikako ne može uporediti*”), ali i kao psihološki rat („*ovo je teže palo nego bombardovanje*”).

10.0. Odgovornost države, zlo/upotrebe pandemije i vanrednog stanja na političkom planu

Srbija je uvela najdrastičnije mere u regionu, a verovatno i u svetu: vanredno stanje uvedeno na neustavan način mimo Narodne skupštine, bez vremenskog ograničenja, uz brutalna ograničenja ljudskih prava, ne radi sprečavanja korone već protiv slobode izražavanja i kretanja.

Brutalna izborna kampanja vodila se neprekidno pod izgovorom brige za 'naše zdravlje'..

„Najveći udar za mene je bilo uskraćivanje i ograničavanje slobode, da-kle proglašenje vanrednog stanja“ (*Ljilja S.*); „Svo vreme režim je koristio pandemiju za brutalnu političku manipulaciju“ (*Nastasja*); okupacija institucija – apsolutno terorisanje građanki/a od strane predsednika države i njegove partije“ (*Snežana O.*); „Najteže mi je padalo to što on (A. Vučić) drži banku dva meseca na televiziji, svo vreme vodeći predizbornu kampanju“ (*Džana*).

Jedna od aktivistkinja ovako je sažela odgovornost države: „*Odgovornost je nesamerljiva, primitivna, neuka, jednostavno nema u srpskom jeziku ta reč koja može da odredi ovo stanje države*“ (*Svenka*).

10.1. Senicid – kućni pritvor za 65+ u trajanju od 42 dana – najdrastičnija mera tokom vanrednog stanja

Senicid/parentocid/lapot je naziv za ono što se smatra običajem usmrćivanja roditelja, a sve/i učesnice/i razgovora ovo ocenjuju najdrastičnjom merom. Podrazumevala je apsolutnu zabranu kretanja za starije od 65 godina, od uvođenja vanrednog stanja 15. marta sve do 27. aprila, kad se dozvoljava izlazak u trajanju od 30 minuta (utorkom, petkom i nedeljom), na distanci – najviše 600 metara od kuće. Odlukom režima od 22. marta 2020, osobama 65+ dozvoljen je izlazak u kupovinu od 4 do 7 ujutro i to samo nedeljom! To je zapravo bio nastavak ratnog sistema konc-logora za ljude drugačijeg imena i nacije, a tokom vanrednog stanja stvoren su 'konc-logori za stare' – pripadnike/ce vlastite nacije...

Kućni pritvor za generaciju 65+ u ime 'zaštite' zdravlja – drastično ugrožavanje njihovog zdravlja; u opštem ekonomskom i socijalnom kolapsu, generacija 65+ predstavlja važan ekonomski resurs države, neophodan za stabilnost poretku, a sada sveden na suvišna bića. Kućni pritvor ima i rodnu konotaciju – više je pogáđao penzionerke...

„Zarobljene, starije osobe (daleko nas je više penzionerki od penzionera) u kućnom pritvoru predstavljaju čist atak na naše zdravlje. Zatvaranje nas, pod izgovorom da se brinu o našem zdravlju, podvala je, i to dvostruka. Naime, briga da ostanemo u životu je zapravo briga za one koje (skoro svaka) penzionerska porodica izdržava, za nezaposlene mlađe (a mnogo više je penzionerki nego penzionera u toj ulozi). Mi smo garant ekonomskog opstanka države. Diskriminaciju prema starijim osobama praktikuju svi: mladi, političari, drugi ugroženi, ne samo u internet prostoru, nego i u javnom (u prodavnici, u autobusu, svuda)“ (*Svenka*).

Od stigmatizacije do sankcionisanja starijih.

„Ljudi su gledali po prodavnicama ko ima sedu kosu... ” (*Nastasja*); „Izašla sam ispred zgrade, sa komšinicom. Obe smo 65+. Policajac nas je pitao gde ćemo, ona je rekla da šetamo, pitao koliko imamo godina. Bilo je mnogo penzionera oko kojih je on jurio i iživljavao se” (*Svenka*); „Tokom zabrane, odlučila sam da idem sama u radnju, jedna me žena maltretirala, rekla da to nije moja grupa i moje vreme. Ako dodete još jednom, prijaviću Vas” (*Svenka, Staša*), itd.

„Stariji su ne samo diskriminisani, već su i izloženi zdravstvenom riziku, jer im je bio dozvoljen odlazak u kupovinu pre zore i kako je rečeno „u vreme kada je najmanje zagadenje vazduha” (*Nastasja*); „Čini se da je to nastavak ratnog sistema konc-logora za ljude drugačijeg imena i nacije, a tokom vanrednog stanja stvoreni su „konc-logori za stare” – pripadnike/ce vlastite nacije. Stari su u ovom društву suvišna nepotrebna bića. Oni služe jedino da spremaju ukućanima, da daju pare deci i unucima” (*Staša*); „Ovakve vrste diskriminacije i terora nigde nije bilo, režim je pretio građanima/kama „za njihovo dobro”. I to je kulminiralo brutalnom pretnjom A. Vučića krajem marta 2020. godine: „Dragi penzioneri, ne izlazite napolje! Ako poslušate takve predloge (opozicije), neće nam biti dovoljno ni Bežanijsko, ni Novo groblje, ni Centralno groblje, ni Lešće... Biće mala da prime sve nas.”

10.2. Kolaps zdravstvenog sistema, usled nedostatka zaštite strah zdravstvenog osoblja od korone, dovodio je do nesavesnog i nehumanog ponašanja zdravstvenih radnika/ca.

„Negovala sam svoje ostarele i bolesne roditelje. Moji roditelji su u ozbiljnim godinama, otac je bio u 87-oj godini života, majka je u 82-oj godini, oboje sa mnogim hroničnim bolestima. Sa proglašenjem pandemije, otac je počeo da kašљe, a kašalj je bio zabranjeno i zastrašujuće stanje, i za državu, i za društvo... Komunicirala sam sa doktorkama/ima Kovid 19-centra. I one/i su radile/i „na daljinu”, čak su i dijagnosticirale/i. Nisam imala fizički pristup, kao ni mnogi drugi, zdravstvenom centru. Nedelju dana pre očeve smrti, i otac i majka su dobili visoku temperaturu i legli u postelju. Pet dugih dana sam telefonskim putem molila doktorke/e Službe za kućno lečenje, Službe za hitnu pomoć, Kovid 19-centra, da dođu i pomognu mojim roditeljima. Peti dan, došao je doktor iz Službe za kućno lečenje i na kapiji se preobukao u zaštitno odelo. Prilikom pregleda mog oca, doktor, iako sa zaštitnim skafanderom, izbegavao je da ga dodirne. Sigurna sam da je moj otac preminuo ne zbog infekcije izazvane virusom

korona, već zbog bakterija u urinarnom traktu, koje su prodrle u njegov kardiovaskularni sistem i dovele do opšteg trovanja organizma” (*Snežana O.*); „Poražena sam činjenicom da je medicinska struka ustuknula pred politikom. Ne mogu da verujem da je neko ko je položio Hipokratovu zakletvu ustuknuo pred politikom i da nas vređa, danas kaže jedno, sutra drugo” (*Ljilja S.*); „Puno je ljudi umrlo od drugih bolesti, jer su bili zanemareni zbog korone. Uzaludno su zvali hitnu pomoć... ” (*Milka*), itd.

Mnoge improvizovane kovid-bolnice, otvorene tokom vanrednog stanja, izazivale su paničan strah kod ljudi. Usled nedostatka elementarnih higijenskih uslova za rad, doživljavane su kao konc-logori, tako da je najveća od tih bolnica, smeštena na Sajmu, prozvana 'Sajmište' – zloglasni nacistički konc-logor iz Drugog svetskog rata.

„Moj muž je pre neku noć rekao da umire, htela sam da zovem hitnu pomoć, on je ustao i bacio stolicu niz stepenište, rekao mi je da hoću da ga strpam na Sajmište – Kovid 19 bolnicu” (*Sonja*), itd.

10.3. Zloupotreba religije i religijskih praznika od strane SPC i države: nakon uvođenja vanrednog stanja, a uoči pravoslavnog Uskrsa (19. april) počinje velika javna polemika u vezi sa ograničavanjem održavanja verskih skupova, posebno, pričešća u pravoslavnim crkvama.

„Država nije izričito zabranila verske obrede tokom Uskrsa, tako da smo imali pojačanu klerikalizaciju, prizore da ljudi iz iste kašićice uzimaju pričest u crkvi. Crkva nije objasnila vernicima da postoji epidemiološka opasnost” (*Vladimir, Tanja*); „Sramotno i krivično odgovorno delovanje Crkve i njenog sveštenstva u situaciji opšte ugroženosti, što za SPC nije prvi put. Međusobno su se udružili Crkva i država u zajedničkom zločinačkom poduhvatu protiv sopstvenih građanki/a” (*Snežana O.*).

10.4. Kriminalizacija i kažnjavanje neposlušnih, buntovnih – navećemo najdrastičniji primer.

Sadističko izvljavanje države nad porodicom Milivojević, čiji je sin Milomir poginuo u fabrici „Milan Blagojević-Namenska– iz Lučana 14. jula 2017. godine od eksplozije baruta. Porodica Milovanović već duže od dve godine traži od državnih organa da rasvetle okolnosti tragedije u fabrici. Pred Osnovnim sudom u Ivanjici vodi se krivični postupak protiv odgovornih za ovaj zločin.

„8. aprila policijska patrola zaustavila me je dok sam se vraćala s posla iz Čačka i moje roditelje koji su se vraćali iz malinjaka u kome su radili. Uprkos tome što su pokazali sve potrebne papire i dozvole, rekli su nam da smo napravile prekršaj Uredbe o zabrani i ograničenju kretanja. Nad mojom porodicom i nada mnom sistematski se vrši progon. Evidentno je da je u to umešan direktor Radoš Milovanović. Reč koja opisuje direktora

fabrike Milovanovića („Milan Blagojević-Namenska” iz Lučana) i njegove saradnike je neograničena moć, a reči koje opisuju moju porodicu i mene su tuga, bol i progon, jer samo želimo da se utvrde činjenice i okolnosti u kojima je nastradao moj brat” (*Mirjana*); „Država – policija i pravosuđe – određuju našu prošlost, sadašnjost i budućnost...” (*Nela i Mirjana*).

11.0. Organizovani društveni otpor

O učešću u akcijama društvenog samoorganizovanja tokom pandemije: aplaudiranje zdravstvenim radnicima, akcija „Bukom protiv diktature?” („Šerpanje”), aktivistkinje i aktivisti su rekli sledeće:

Najveći broj aktivistkinja je učestvovao u akciji, jer je predstavljala ne samo oslobođanje od straha, već i vidljivi kolektivni otpor, uznemiravanje režima.

„To je bio moj način da iskažem da sam protiv” (*Goran*); „Imala sam potrebu da pokažem svoj revolt” (*Nastasja*); „To nije bio nikako samo psihološki ventil, nego politička pobuna” (*Ljilja S.*); „Ja sam lupala od prvog dana i to je mi bilo važno, i psihološki i politički. Mislim da je lutanje u šerpe uz nemirilo Vučića” (*Violeta*); „Ja sam uživala da aplaudiram zdravstvenim radnicima jer mi unuka radi u jednoj kovid-bolnici, a takođe sam šerpala” (*Marta*); „To je bila energija koja se budila...” (*Milica*); „Ovakve akcije su važne, kao vidljivo i odgovorno izražavanje nezadovoljstva, oslobođanja od straha, ali i vid samopoštovanja i dostojanstva” (*Snežana O.*).

Mnoge aktivistkinje su bile motivisane da učestvuju, jer ih je to vratilo u 'mladost' u devedesete kad je masovni bunt (1996) uzdrmao režim S. Miloševića i doveo je do njegovog pada (2000).

„To je mene podsetilo na proteste kada smo bili mladi” (*Aleksandra*); „Meni je to značilo, jer sam lupala devedesetih” (*Džana*); „Mene je potrešao momenat kada su krenule šerpe. Ja sam se rasplakala, jer smo moja mama i ja lupale šerpe 1996. kada sam imala jedanaest godina” (*Emilija*).

Akcija 'šerpanja' je bila masovnija u većim gradovima, u stambenim zgradama, ali su aktivisti/kinje pravili/le 'buku' i u manjim mestima, podstičući druge, ali to su činile najčešće same.

„Ljudi su najviše učestvovali u 'buci' u stambenim naseljima, u velikim zgradama, ali i u dvorištima, na terasama” (*Bata*); „Ja živim u predgrađu gde nije bilo ničega. Ja sam išla po dvorištu i ulici i lupala sam o šerpu. Komšije su mislile da sam luda, ali meni to ne smeta. Pištala sam sa svih strana dvorišta. To je bio čin pobune, možda jedini mogući u tom trenutku” (*Snežana J.*); „Mi smo izlazili na ulicu, komšije su se zatvarale da

nas ne vide. To je bio čin solidarnosti. Ako se čuje šerpanje iz zgrada, dobro je da se čuje i iz kuća” (*Marija*), itd.

U akciji 'buke' žene su bile masovnije i hrabrije.

„Videlo se da su žene hrabrije, više su učestvovalo”, smatraju Andža i Svetlana. („Učestvovalo je samo par žena u zgradu, a muškarci su me prijavili policiji zato što sam pravila 'buku'. Rekli su mi je da je to protivzakonito i da ja nemam pravo da to radim. Ja sam da radim šta hoću...”) (*Svetlana*).

Potencijal ovakvih akcija je beznačajan, ne mogu da generišu kolektivni otpor protiv režima – smatra deo aktivista/kinja.

„Meni se to zgodilo i dosadilo mi je, jer ne vidim da na taj način možemo da se izborimo sa ovim zlom” (*Vladimir*); „Meni je to smešno, besmisleno, glupo” (*Nikola, Vesna, Marko, Miloš*); „Lupanje mi nije nikakav čin oslobođanja nego frustriranja” (*Slavica*).

Deo aktivista/kinja je izrazio nepoverenje i sumnju u akciju, smatraju da se radi o manipulaciji i politikanstvu.

„Za ovu vrstu akcija uvek imam zadršku, jer ne znam da li su stvarno samoorganizovanje ili neko stoji iza toga, a onda ko, sa kojom namerom, u šta hoće da pretvori tu dobit od samoorganizovanja, sumnja je osnovno stanje” (*Svenka*); „Smeta mi taj vid politikanstva, nervirali su me ljudi koji su lupali” (*Tanja*), itd.

12.0. Umesto zaključaka – naučene lekcije...

Od početka pandemije virusa kovid-19 uspostavile smo razne vidove uzajamne podrške i solidarnosti u okviru Mreže ŽUC-a. Tokom zajedničkog promišljanja (aktivistkinje jezgra Mreže ŽUC-a) o raznim aspektima pandemije i vanrednog stanja, došlo se do dragocenih nalaza:

O aktivizmu i izazovima aktivizma:

Aktivizam je direktna komunikacija, prostor zajedničkog neposrednog promišljanja i to ne može i ne sme biti zamjenjeno otuđenom digitalnom komunikacijom – odaziv je bio veći od očekivanog;

Solidarnost među aktivistkinjama i aktivistima Mreže ŽUC-a odvijala se na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou; uzajamna podrška i razmena ojačala je odnose poverenja i prijateljstva, ali i političke (feminističko-antimilitarističke) principa;

Kritičko preispitivanje aktivističkog, posebno feminističkog angažmana, zbog opasnosti od depolitizacije feminizma ili 'NVO uhlebljenja';

Pobuna je pravo, a krize i potresi još snažnije nameću aktivističku ,oba-

vezu' da se reaguje, kršenje propisa i represivnih mera predstavlja činove legitimnog, opravdanog i pravednog otpora, itd.

O posledicama pandemije na ekonomsko-socijalnom nivou:

Stanje šoka izazvano drastičnim represivnim merama i režimskom propagandom, marginalizovalo je ekonomski aspekt – suprotno očekivanjima, razgovor je manje bio fokusiran na ova pitanja. Verovatno zato što su u prvim mesecima pandemije postojale neke zalihe, te će se dramatične posledice osetiti u narednom periodu.

Žene su najviše pogodjene pandemijom – žene su u najvećem broju zaspljene na poslovima brige (uslužne, proizvodne i obrazovne delatnosti), gde su izložene eksplotaciji i ponižavanju; veliki broj žena na prekarnim (siva ekonomija) poslovima je ostao bez posla, a one koje nisu, izložene su riziku od gubitka posla; *radnice/i u fabrikama na jugu Srbije nalaze se u najtežem položaju* („Jura”, itd.) – nemaju zaštitna sredstva, svakodnevno trpe ucene, otpuštanja, odmazde i ponižavanja; aktivistkinje sa stalnim zaposlenjem, zbog smanjenja plate, jedva preživljavaju; mnoge aktivistkinje, inače nezaposljene (novinarke, umetnice, radnice...) ostale su bez redovnih prihoda; zbog poslova brige o starima u porodici, mnoge aktivistkinje nisu mogle da ispunjavaju svoje radne obaveze, itd.

Etika brige – poslovi brige o drugima na ličnom, porodičnom nivou:

Tradicionalna rodna uloga brige o drugima – žene su se najviše bavile brigom o članovima svoje porodice (fizička pomoć, emotivni rad, materijalna podrška...), održavajući relativnu emocionalnu stabilnost porodice; drastična mera zabrane kretanja za osobe 65+ predstavljala je ogromni fizički i emocionalni teret; pored nevidljivog, neplaćenog, nepriznatog fizičkog i emocionalnog rada u domaćinstvu, žene su bile primorane da obavljaju i pedagoški rad, takođe nevidljiv i nepriznat i neplaćen (digitalna nastava); društveno/rodno nametnuto žrtvovanje praćeno je ozbiljnim zdravstvenim posledicama.

Nisu sve aktivistkinje bile u istoj poziciji – deo njih, uglavnom one koje žive same, nisu morale da ispunjavaju brigu o drugima kao porodičnu dužnost; briga o drugima kao etički i politički izbor, daleko je lakše ‘pada’ aktivistkinjama;

Pandemija nasilja nad ženama tokom vanrednog stanja – žene su prizjavljivale različite oblike psihičkog i ekonomskog nasilja, a tokom vanrednog stanja žene koje su živele u zatočeništvu sa nasilnim partnerima/članovima porodice iz straha nisu smelete da prijave nasilje tokom trajanja policijskog časa;

Retradicionalizacija – povratak žena u kuće – „Tokom pandemije ženama je pripisana apsolutna odgovornost za kuću i porodicu, stavljen

im je ogroman teret obaveza i one su morale da ga ponesu, bez mogućnosti izbora” (*Snežana O.*).

Alternative – strategije otpora na ličnom nivou; feministička etika brige = ravnoteža brige o drugima i brige o sebi: žene su razvile brojne prakse brige o sebi, izgrađivale svoja duhovna, emotivna i intelektualna utočišta; za neke je ‘karantin’ bio viši stupanj kontrole nad vremenom i prostorom; neke od aktivistkinja su izumljivale svoje utopijske projekte u ekofeminističkom ključu – bliskost sa prirodom i u prirodi. Umesto antropocentričkih dominatnih stavova ‘čovek je mera svih stvari’ otkrivale su lepotu ritmova prirode umesto nemilosrdnog uništavanja prirodnih resursa, jednog od uzroka pandemije. Aktivistkinje upražnjavaju koncept feminističke etike brige – etički princip solidarnosti u brizi i globalnoj ranjivosti; feministička etika brige i odgovornosti ispoljavala se i o održavanju odnosa unutar internacionalističke ženske mirovne zajednice. *Tokom zajedničkog promišljanja (FDK) o raznim aspektima pandemije aktivistkinje su takođe upozorile na krajnje pogubne učinke represivnih mera režima.*

Socijalna distanca – mehanizam socijalne distance imao je dramatične mentalne, zdravstvene, moralne i političke posledice; društvena kontrola na nivou države i društva, praćena je međusobnim okriviljavanjem, sumnjičenjem, cinkarenjem, pretvaranjem izolovanih žrtava u krivce. To uglavnom nije bilo opravdano zdravstvenim/epidemiološkim razlozima, već se pretvorilo u vid ‘disciplinovanja’ građanstva, a uzrokovalo je emotivne, psihološke, etičke i političke probleme.

Militarizacija svesti – u širem okruženju (gradu, celoj zemlji...) drastično se povećala klima agresivnosti i neprijateljstva, zatvorenosti, zaziranja od drugih, kao mogućih izvora zaraze, itd. Militarizacija se ispoljavala i kao slepo prihvatanje nametnutih mera, strah od odmazde za ‘neposlušnost’. Međutim, mnoge žene su izražavale neposlušnost u vezi sa socijalnom distancicom, s tim da je lakše bilo ženama koje žive u kućama sa dvorištem, posebno u ruralnim sredinama.

Korona i rat – žene sa područja Zvornika i Tuzle, koje su prepele najteža ratna stradanja, gubitke najbližih, proterivanja tokom devedesetih, smatraju da „rat i koronu ne možeš nikada poreediti”, jer u ratu (1992–1995) su im bili ubijani najbliži, prvenstveno muški srodnici, bile su proterane, izglađnjivane, primorane na izbeglištvo, i u odnosu na to koronu doživljavaju kao „nešto normalno”, ali se osećaju ranjivijima, jer je „korona virus svuda u svijetu”. Deo žena smatra da „sve što se dešavalо oko korona virusa bio je neki vid rata, pre svega psihološkog rata; atmosfera straha i zloupotreba je uticala da se još više sjećamo ratnih trauma”, itd.

Odgovornost države, zlo/upotrebe pandemije i vanrednog stanja na političkom planu – navedene su najdrastičnije pojave:

Senicid – kućni pritvor – za osobe 65+ u trajanju od 42 dana; drastično ugrožavanje njihovog zdravlja; stigmatizacija i sankcionisanje starijih;

Kolaps zdravstvenog sistema – strah zdravstvenog osoblja od korone (najviše usled nedostatka zaštite) dovodio je do nesavesnog i nehumanog ponašanja zdravstvenih radnika/ca; mnoge improvizovane kovid-bolnice, otvorene tokom vanrednog stanja, izazivale su paničan strah kod ljudi, i usled nedostatka elementarnih higijenskih uslova za rad, doživljavane su kao konc-logori;

Zloupotreba religije i religijskih praznika od strane SPC i države – zdravstvena opasnost i politička opasnost u vidu jačanja klerikalizacije;

Kriminalizacija i kažnjavanje neposlušnih, buntovnih građanki i građana – sadističko izvljavanje režima, itd.

Organizovani društveni otpor – u antirezimskim akcijama („Buka protiv diktature“) – najveći broj aktivistkinja je učestvovao u akciji, jer su predstavljale ne samo oslobođanje od straha, već i vidljivi kolektivni otpor, uz nemiravanje režima; akcije su bile masovnije u većim gradovima, u stambenim zgradama, ali su aktivisti/kinje pravile 'buku' i u manjim mestima, podstičući druge; u akciji 'buke' žene su bile masovnije i hrabrije; potencijal ovakvih akcija je beznačajan, ne mogu da generišu kolektivni otpor protiv režima – smatra deo aktivista/kinja; deo aktivista/kinja izrazio je nepoverenje i sumnju u akciju, smatrajući da se radi o manipulaciji i politikanstvu.

(Izveštaj je predstavljen na sastanku Mreže Žena u crnom, septembra 2020. godine, a integralni izveštaj Staše Zajović na srpskom i engleskom jeziku možete naći na sajtu ŽUC-a).

Tatjana RADOJEVIĆ
ŠTA ŽENE OD 65+ (NE) MOGU U SRBIJI DANAS
ISTRAŽIVANJE NA OSNOVU UPITNIKA

SAŽETAK

Simon de Bovoar je rekla da je stara osoba izgnanik u svom vremenu, otvorivši tako, u evropskom društvu, pitanja o starijima: „Da li su stariji ljudi teret za društvo?” i „Da li su teškoće starijih uzrokovane godinama starosti ili socio-kulturnim okruženjem i nepovolnjim ekonomskim položajem?”

Cilj ovog istraživanja je prikaz stavova starijih žena u Srbiji, pripadnica većinskog stanovništva i etničkih i nacionalnih zajednica o ljudskim pravima, ženskim ljudskim pravima i diskriminaciji, kao i načina na koji ih ovo viđenje određuje u shvatnju sopstvenih potencijala. Hipoteza je da starije žene ne prepoznaju u potpunosti višestruku diskriminaciju – one prepoznaju diskriminaciju po osnovu starosti, ali ne i rodnosti u starosti. Metodološki postupak obuhvata: anonimni elektronski upitnik (sadrži sedam delova i ukupno 65 pitanja), analizu sadržaja opisnih odgovora i komparativnu analizu sličnosti i razlika podataka sa rezultatima u postojećoj literaturi o višestrukoj diskriminaciji žena u Srbiji. Uzorak čine 152 žene, starosti 65–86 godina, mahom iz gradskih sredina i visokoobrazovane.

Rezultati istraživanja pokazuju ambivalentnost stavova žena o ostvarivanju ženskih ljudskih prava, uvažavanju i poštovanju starijih žena. Ženama najveći problem predstavlja nedostatak materijalnih sredstava, te su stoga zaposlene. Zabrinute su za zdravlje. Prepoznaju sopstvene potencijale. Zaključujem da su žene svesne činjenice da se prema starijim ženama drugače postupa zbog njihovog starosnog doba i neravnopravnosti, kao i da one predstavljaju grupaciju sa najmanje društvene moći u Srbiji. Potencijali starijih žena pokazuju svoju složenost i dinamičnost u sadašnjosti i budućnosti, a čine polaznu osnovu za neisključivanje starijih žena iz društvenog razvoja. Preporučujem transformaciju položaja starijih žena u našem društvu delovanjem „odozdo”, pri čemu bi one same bile inicijatorke promena koje žele za sebe.

KLJUČNE REČI: diskriminacija starijih žena, potencijali starijih žena, starije žene, stariji, žene, ženska ljudska prava.

1.0. Uvodne napomene

Starenje je, smatra Smiljanić, proces koji počinje relativno rano i traje dugo. Starost je produkt procesa starenja i krajnje individualno stanje, stoga se ne može odrediti samo hronološkim uzrastom. Simon de Bovoar u

svojoj knjizi *Starost* konstatiuje da je savremena civilizacija izopačila shvatanje starosti stvaranjem mitova o prirodi i potrebama starih osoba. Stari ljudi su građani drugog reda o kojima niko ne brine, a suština njihovog zanemarivanja počiva u njihovoj ekonomskoj zapostavljenosti (Smiljanić, 1987).

Paralelno sa globalnim trendom starenja stanovništva, odvija se i proces feminizacije starenja, ali i feminizacije siromaštva stanovništva, što u fokus stavlja prava, postignuća i potencijale starijih žena. One su posebno osetljiva društvena grupacija, koja je izložena višestrukoj diskriminaciji zbog svog pola i starosnog doba, kao i zbog negativne slike, predrasuda i stereotipa koji o njima vladaju. Starije žene susreću se „sa akumuliranim posledicama rodne diskriminacije, jer tokom života imaju ograničeniji pristup obrazovanju, zdravstvenim i drugim uslugama, ograničeniji pristup dobrima (npr. zemljištu i drugim nekretninama), često su nezaposlene ili sa malim zaradama, što sve dodatno utiče na njihov položaj u starosti” (Beker 2020: 128).

Na međunarodnom nivou još uvek nije usvojen poseban dokument o zaštiti prava starijih osoba. Konvencija o pravima starijih u pripremi je dugi niz godina, a u međuvremenu se primenjuju dokumenta o ljudskim pravima opšteg karaktera, kao i dokumenta za zaštitu prava pojedinih marginalizovanih i ranjivih društvenih grupa. Prema *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima* (1948), svi ljudi se rađaju slobodni i jednaki u dostojanstvu i pravima, što podrazumeva da se prava sa godinama ne menjaju, tj. ne umanjuju. Iako ne spominje starije osobe, član 25. ove Deklaracije prepoznaje „pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti, invalidnosti, udovištva, starosti, ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje usled okolnosti nezavisnih od njegove volje”. *Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*⁷⁴ (1979) pominje starije žene u okviru prava na socijalnu sigurnost. U članu 11. nalaže se državama da eliminišu diskriminaciju žena u oblasti zapošljavanja, a posebno se naglašava pravo na socijalnu zaštitu u slučaju odlaska u penziju, nezaposlenosti, bolesti, invalidnosti, starosti i druge nesposobnosti za rad, kao i putem prava na plaćeno odsustvo. *Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom*⁷⁵ (2006) relevantna je za položaj starijih žena u kontekstu prava na socijalnu sigurnost i pristup zdravstvenim uslugama. Članom 16. ove Konvencije propisuje se obaveza državama da preduzmu mere kako bi sprečile eksplotaciju, nasilje i zloupotrebe, vodeći računa o specifičnosti mera u odno-

⁷⁴ Ratifikovana u *Službenom listu SFRJ*, 11/1981.

⁷⁵ Ratifikovana u *Službenom glasniku Republike Srbije*, 42/2009.

su na starost, pol i invaliditet. Konvencija obavezuje države da u okviru zdravstvene zaštite obezbede osobama sa invaliditetom zdravstvene usluge sa ciljem prevencije daljeg invaliditeta, uključujući decu i starije (čl. 25), a u okviru adekvatnog životnog standarda i socijalne zaštite osiguraju, naročito ženama i devojkama sa invaliditetom i starijim licima sa invaliditetom, pristup programima socijalne zaštite i programima za smanjenje siromaštva (čl. 28). Možda najznačajniji dokument za položaj starijih žena jeste *Opšta preporuka br. 27 – Starije žene i zaštita njihovih ljudskih prava* (2010), koju je doneo Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW), a na osnovu *Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena*. Preporuka je doneta na osnovu različitih oblika diskriminacije sa kojima se starije žene suočavaju u određenim oblastima. Međunarodni pravni okvir čine i dokumenta o pravima i problemima starijih osoba, posebno žena, koja nisu obavezujuća, ali su značajna, jer su moralnoobavezujuća. *Bečki međunarodni akcioni plan o starenju* (*Bečki plan*), usvojen na Svetskoj skupštini o starenju 1982. godine, bio je prvi pravni akt koji ističe probleme, potrebe i mogućnosti starijih lica. Ovaj plan skreće pažnju na značaj uticaja razvoja na starije i daje preporuku državama da garantuju ekonomsku i socijalnu sigurnost starijima, kako bi se bolje integrисали u društvo i time doprineli njegovom razvoju. Ovaj akt prepoznaje starije žene kao većinu u populaciji starijih, u siromaštvu starijih posebno žene sa sela, i u porodicama kao udovice. Preporuka plana je da, zbog nesigurnosti prihoda, starije žene ostvaruju socijalna prava, jer starije radnice lako ostaju bez posla, te stoga država treba da posveti pažnju poboljšanju položaja starijih žena koje su često u teškoj i nepovoljnoj situaciji. Slede *Politička deklaracija o starenju* i *Madridski međunarodni akcioni plan o starenju* (MIPAA), usvojeni na Drugoj svetskoj skupštini o starenju, održanoj u Madridu 2002. godine. *Madridski plan* sadrži konkretnе preporuke za unapređenje društvenog položaja starijih širom sveta i prepoznaje problem fizičkog, psihičkog, emocionalnog, ekonomskog i drugog zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja nad starijim osobama, a posebno nad ženama. Starije žene spominju se u dole navedenim preporukama. Potrebno je omogućiti puno i ravnopravno učešće starijih osoba, pogotovo starijih žena, u **razvoju** društva i odlučivanju na svim nivoima. Pitanje rada i starenja radne snage ukazuje na faktore koji pogađaju starije žene na tržištu rada, gde siromaštvo i niska zarada tokom radnog veka često žene u starosti dovode do siromaštva. Treba povećati mogućnosti za zapošljavanje svih starijih koji žele da rade, putem masovnijeg učešća starijih žena. Pitanje **ruralnog razvoja**, migracije i urbanizacije, ističe starije žene u ruralnim krajevima kao naročito ekonomski ranjive, posebno kada zavise od drugih.

Poboljšanjem životnih uslova i infrastrukture ruralnih oblasti starije žene ostvaruju svoja prava putem ravnopravnog pristupa i upravljanja ekonomskim resursima. Ublažavanje marginalizacije starijih osoba u ruralnim područjima potrebno je sprovoditi: fokusiranjem na podršku starijima bez rodbine, posebno starijim ženama bez resursa, kao i osnaživanjem starijih žena pristupom finansijskim i infrastrukturnim uslugama. Po pitanju pristupa **znanju**, obrazovanju i obuci, jednakih mogućnosti tokom života u pogledu kontinuiranog obrazovanja, obuke i prekvalifikacije potrebno je osigurati dostupnost novih tehnologija, posebno informacija i komunikacione tehnologije, uzimajući u obzir potrebe starijih žena. Za iskorenjivanje **siromaštva** nužne su posebne mere socijalne zaštite, naročito za starije žene, usled feminizacije siromaštva. Smanjenje siromaštva među starijima treba ostvariti putem strategija i programa za iskorenjivanje siromaštva, sa osiguranim posebnim potrebama starijih žena, najstarijih starih lica, starijih sa invaliditetom i onih koji žive sami, kao i putem relevantnih pokazatelja siromaštva koji su suštinsko sredstvo za prepoznavanje potreba siromašnih starijih žena, korišćenjem postojećih pokazatela siromaštva prema starosnoj grupi i polu. Po pitanju sigurnosti prihoda, **socijalne zaštite** i sprečavanja siromaštva nužno je uvesti odgovarajuće mere socijalne zaštite, koje će se baviti feminizmom siromaštva, naročito među starijim ženama. U **vanrednim** situacijama treba povećati doprinos starijih ponovnom uspostavljanju i obnovi zajednice, putem pomoći starijima da se ekonomski rehabilituju za ostvarivanje prihoda kroz obrazovne programe i profesionalne aktivnosti, a uzimajući u obzir posebne potrebe starijih žena. U okviru preporuka za unapređenje **zdravlja** i dobrobiti u starosti, činjenica je da invaliditet raste sa godinama, a starije žene su posebno podložne invaliditetu u starosti zbog rodnih razlika u očekivanom trajanju života i podložnosti bolestima i rodnim nejednakostima tokom života. U okviru preporuka za ostvarivanje **podrške** okruženja za negu i podršku negovatelja, dosta je starijih koji brinu o nemoćnoj deci ili su samohrani roditelji svojim unucima. Potrebno je podržati uloge starijih u nezi, posebno starijih žena koje su suočene sa većim rizikom od fizičkog i psihičkog zlostavljanja, usled diskriminatorskog društvenog stava i neostvarivanja ženskih ljudskih prava. Tradicionalna zloupotreba i nasilje nad starijim ženama često su dodatno pogoršani siromaštvom i nedostatkom pristupa pravnoj zaštiti. Treba eliminisati sve oblike zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja nad starijima, minimiziranjem rizika za starije žene, podizanjem svesti javnosti o zaštiti starijih žena od takvog zanemarivanja, zlostavljanja i nasilja, posebno u vanrednim situacijama. Po pitanju **slike** stareњa, posebno su starije žene izložene uticaju

pogrešnih i negativnih stereotipa: umesto da budu prikazane na načine koji odražavaju njihov doprinos, snagu, snalažljivost i ljudskost, one su često predstavljene kao slabe i zavisne. Putem javnog isticanja i priznavanja znanja, mudrosti, produktivnosti i drugih važnih doprinosa starijih osoba, treba ohrabriti masovne medije da promovišu pozitivnu sliku o doprinosu starijih žena. U nedostatku drugih međunarodnih dokumenata, *Madridski plan* je jedan od onih koji se najčešće navode u okviru vođenja javnih politika o starenju.

Republika Srbija nije punopravna članica Evropske unije (EU), te standardi i direktive Evropske unije nisu pravno obavezujući za našu zemlju. Međutim, pošto je Srbija 1. marta 2012. stekla status kandidata, harmonizacija propisa sa Evropskom unijom svakako predstavlja važan element procesa pristupanja. U zaštiti ljudskih prava starijih lica na nivou Evropske unije, najznačajnija dokumenta su: *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (1950), *Revidirana evropska socijalna povelja* (1996) i *Revidirana Povelja Evropske unije o osnovnim pravima* (2000). Zakonodavstvo Evropske unije ne prepoznaće posebno kategoriju starijih žena, međutim, pošto su članice Evropske unije ujedno i članice Ujedinjenih nacija, primenjuju se dokumenta UN. Ni na međunarodnom, ni na domaćem nivou, ne postoji sveobuhvatni dokument koji bi predstavljao krovni izvor prava starijih. **Ustav Republike Srbije⁷⁶** (2006), kao najviši pravni akt u našoj zemlji, u članu 21. garantuje pravo na jednak zakonsku zaštitu svih građana, bez neposredne ili posredne diskriminacije po bilo kom osnovu, a posebno po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovnog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog invaliditeta. U Ustavu se stariji posebno pominju i u Članu 68, kao posebna društvena grupa kojoj se, pored dece, trudnica, majki tokom porodiljskog odsustva i samohranih roditelja sa decom do sedme godine, garantuje pravo na zdravstvenu zaštitu iz javnih prihoda, ukoliko je ne ostvaruju po nekom drugom pravnom osnovu, kao i u Članu 70, koji se odnosi na penzijsko osiguranje i kojim se utvrđuje obaveza Republike Srbije da se stara o ekonomskoj sigurnosti penzionera. **Zakonom o zabrani diskriminacije⁷⁷** ustanovljen je celovit i sveobuhvatan sistem zaštite od diskriminacije koji zabranjuje diskriminaciju na osnovu godina. Član 2. ovog Zakona prepoznaće starosno doba kao osnov diskriminacije, a član 23. posebno zabranjuje diskriminaciju na osnovu starosnog doba i propi-

⁷⁶ Službeni glasnik Republike Srbije, 98/2006.

⁷⁷ Službeni glasnik Republike Srbije, 22/2009.

suje starijima pravo na dostojanstvene uslove života bez diskriminacije, i posebno pravo na jednak pristup i zaštitu od zanemarivanja i uznemiranja u korišćenju zdravstvenih i drugih javnih usluga. **Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom⁷⁸** (2006) ne prepoznaže žene, niti starije žene kao posebno vulnerabilnu kategoriju izloženu višestrukoj diskriminaciji, a **Zakon o ravnopravnosti polova⁷⁹** (2009) u tom smislu ne ukazuje na starije žene. Zakonodavstvo Republike Srbije ističe starije osobe kao posebno ranjivu društvenu grupu u sledećim zakonima: Zakonu o zdravstvenom osiguranju, Zakonu o zdravstvenoj zaštiti, Zakonu o javnom zdravlju, Zakonu o socijalnoj zaštiti, Zakonu o ličnoj karti, Zakonu o planiranju i izgradnji, Zakonu o stanovanju i održavanju zgrada, Zakonu o javnim medijskim servisima, Zakonu o sportu. Međutim, starije žene naše zakonodavstvo ne apostrofira, izuzev u nacrtu novog Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Bilo bi potrebno revidirati postojeće zakone ili doleti krovni zakon o starijim osobama, koji bi obuhvatio pojedinačna prava i potrebe ove posebne i stalno rastuće grupe.

Prepoznavanju, pa time i smanjenju, diskriminacije starijih žena doprinosi garantovanje prava starijima, zakonima na državnom nivou, i decentralizacija vlasti u državi, prenošenjem ovlašćenja na niže regionalne i lokalne organe vlasti u sferama planiranja, upravljanja i odlučivanja, koja je praćena saradnjom sa privatnim sektorom, neprofitnim organizacijama, dobrovoljnim grupama, porodicama i pojedincima u lokalnoj sredini, uz neophodnu koordinaciju i intenzivnu saradnju i angažovanje vladinih i nevladinih organizacija. Pri tome, organizacije civilnog društva (OCD) daju veliki doprinos u obezbeđivanju mogućnosti starijim ljudima da stare sigurnije i dostojanstvenije, kao i da učestvuju u socijalnom i ekonomskom razvoju društva⁸⁰.

Da bi starije žene bile aktivne učesnice u društvu, trebalo bi im omogućiti uživanje svih prava, kako bi bile u mogućnosti da u potpunosti učestvuju u društvenom, ekonomskom, kulturnom i političkom životu (Sleap, 2017).

⁷⁸ *Službeni glasnik Republike Srbije*, 33/2006. i 13/2016.

⁷⁹ *Službeni glasnik Republike Srbije*, 104/2009.

⁸⁰ Istraživanjem diskriminacije starijih osoba, kao i starijih žena, bave se sledeće organizacije: Globalna alijansa za prava starijih, HelpAge International, Crveni krst Srbije, Amity, FemPlatz.

2.0. Cilj istraživanja i hipoteza

Ovo istraživanje je specifično iz nekoliko razloga. Starije žene su deo populacije starijih i ukupne populacije stanovništva za koje se u svetu i kod nas poslednjih decenija ispoljava interes, prvenstveno u domenu ljudskih prava, što je vidljivo najpre u dokumentima na globalnom nivou (Ujedinjene nacije), potom onima na nivou Saveta Evrope i Evropske unije, kao i u nacionalnim zakonodavstvima, uključujući i Republiku Srbiju. Međutim, starije žene su u praksi nevidljive i predstavljaju kategoriju populacije koja je najmanje istražena. Postojeći radovi o položaju starijih žena, na primer istraživanje poverenice za zaštitu ravnopravnosti, Brankice Janković (2019), *Istraživanje o položaju starijih žena u Srbiji*, ne obrađuju subjektivni doživljaj diskriminacije starijih žena.

Namera mi je da proučavanjem subjektivnog iskustva odabrane grupe starijih žena doprinesem potpunijem razumevanju njihovih potencijala i postignuća, kroz prizmu ekonomске i socijalne diskriminacije kojima su izložene u svakodnevnom životu. Istraživanje sam realizovala tokom 2020. godine i u specifičnim uslovima za starije osobe – korona virus i pandemija kovida-19 su sami po sebi diskriminatori zbog povećane stope obolevanja i smrtnosti u populaciji starijih (zbog primarnih bolesti koje se pod dejstvom korona virusa pojačavaju). Dalje, vanredno stanje, uvedeno zbog uverenja da su starija lica najugroženiji deo populacije, kao i mere koje se primenjuju tokom 2020. i 2021. godine, konkretna su i očigledna situacija diskriminacije starijih osoba.

Cilj istraživanja je prikaz stavova starijih žena o ljudskim pravima, ženskim ljudskim pravima i diskriminaciji, kako za pripadnice većinskog stanovništva tako i za žene koje potiču iz etničkih i nacionalnih zajednica u Srbiji, i načina na osnovu kojih ih ovo viđenje određuje u shvatanju sopstvenih potencija.

Hipoteza je da starije žene ne prepoznaju u potpunosti višestruku diskriminaciju – one prepoznaju diskriminaciju po osnovu starosti, ali ne i rodnosti u starosti.

Druga hipoteza je da su starije žene materijalno/finansijski ugrožene, što je odraz, odnosno posledica eksplisitne i implicitne diskriminacije.

3.0. Metodologija istraživanja

U ovom radu primenila sam metodologiju koja obuhvata primenu nekoliko istraživačkih metoda, afirmisanih u feminističkim studijama. S ob-

zirom na teorijsko-empirijski karakter istraživanja, koristila sam metod anketiranja elektronskim upitnikom, pri čemu je opredeljujući faktor izbora tehnike/metode anketiranja bila situacija u kojoj se nalazila populacija starijih osoba tokom 2020. godine. Prvenstveno sam planirala anketiranje intervjouom, ali zbog vanrednog stanja uvedenog zbog korona virusa i oboleđenja kovid-19, fizički kontakt sa starijim ženama nije bio moguć. Zbog zabrane ulaska i izlaska iz domova za stara lica nisam mogla da ostvarim kontakt sa ženama koje u ovim ustanovama borave, kao i zbog zabrane okupljanja u dnevnim boravcima za starije koje organizuju OCD, kako je isprva bilo planirano. Još jedan ograničavajući faktor koji se pojavio bio je strah starijih žena od fizičkog kontakta, usled brige o sopstvenom zdravlju, a na indirektan način i zdravlju članova njihovih porodica.

Elektronski upitnik⁸¹, sačinjen za ovo istraživanje, sadrži sedam delova i ukupno 65 pitanja zatvorenog⁸² i otvorenog tipa (videti Upitnik u Prilogu 4.1). Anketiranje elektronskim upitnikom sprovedla sam na dva načina: slanjem imejla sa linkom ka upitniku, Gugl obrascima i postavljanjem linka ka upitniku na veb-sajt i Fejsbuk stranicu „Ženskih studija i istraživanja“. Žene koje su učestvovali u istraživanju lične su poznanice istraživačica i članice partnerskih organizacija. Upitnik su popunile samostalno, a one koje ne koriste elektronsku komunikaciju to su učinile uz pomoć istraživačica i rođaka.

Nedostaci metode elektronskog upitnika su: greška pokrivenosti – deo populacije starijih žena nema pristup kompjuteru (grupacija uzrasta preko 70 godina, a naročito grupacija starijih – 85+); greška uzorka – vrednosni sistemi i stavovi žena koje koriste računar značajno se razlikuju od onih koje ga ne koriste; i niska stopa odgovora.

Za obradu i analizu podataka prikupljenih iz elektronskog upitnika, koristila sam metod analize sadržaja opisnih odgovora, dok sam komparativni metod primenila u analizi sličnosti i razlika podataka sa rezultatima u postojećoj literaturi o višestrukoj diskriminaciji žena u Srbiji, prvenstveno poredeći ih sa istraživanjem Slobodanke Markov (2006)⁸³ i Janković (2019)⁸⁴. Rezultate dobijene od žena iz etničkih i nacionalnih zajednica

⁸¹ Osnovu čini upitnik Slobodanke Markov (2006), modifikovan za potrebe ovog istraživanja (Ana Bu, Ankica Dragin i Tatjana Radojević, u saradnji sa projektnim timom). Stoga, rezultat dođen u istraživanju Markov (2006) poredim sa mojim, prikupljenim podacima, petnaest godina kasnije.

⁸² Koristila sam Likertovu skalu sa četiri stava, bez srednjeg nivoa („niti se slažem niti se ne slažem“), kako bih onemogućila neutralne odgovore.

⁸³ Videti komentarisanu literaturu.

⁸⁴ Videti komentarisanu literaturu.

poredila sam sa prosekom istraživanja.

Uzorak ovog istraživanja čine 152 žene, starosti 65–86 godina: 2/3 ima do 70 godina. Ukupno po godinama: 65 godina imaju 22 žene, 66 – 21, 67 – 16, 68 – 16, 69 – 10, 70 – 12, 71 – 5, 72 – 10, 73 – 3, 74 – 7, 75 – 7, 76 – 1, 77 – 3, 78 – 3, 79 – 2, 80 – 4, 81 – 3, 82 – 2, 85 – 2, a 86 godina – 2 žene. Gotovo sve potiču iz gradskih sredina – najviše iz Novog Sada (45% ispitanica) i Beograda (22%), slede Vojvodina bez Novog Sada (18%) i Centralna Srbija (10%). U uzorku preovlađuju visokoobrazovane žene⁸⁵ – ukupno 2/3 završilo je višu školu i fakultet, uključujući magistraturu i doktorat. U samačkom domaćinstvu živi 41% žena. 22% žena su pripadnice etničkih i nacionalnih zajednica (Mađarica ima 7, Slovakinja 8, Jugoslovenki 7, Hrvatica 3, Jevrejki 4, i po jedna Nemica, Romkinja, Rumunka, Rusinka i Sev. Makedonka), dok je neizjašnjениh 17%⁸⁶.

Istraživanje sam realizovala u periodu od 1. jula do 31. avgusta 2020. godine.

4.0. Rezultati istraživanja

Rezultate prikazujem po tematskim celinama, u šest oblasti⁸⁷: Ekonomski položaj, Socijalna zaštita, Zdravlje i zdravstvena zaštita, Svakodnevne aktivnosti, navike, potrebe, Ženska ljudska prava i Potencijali starijih žena. Na kraju, navodim rezultate žena iz etničkih i nacionalnih zajednica.

4.1. Ekonomski položaj

Novi Sad je relativno veliki grad i centar Pokrajine, sa većim mogućnostima za zapošljavanje u prošlosti, konstatuje Markov (2006) u svom istraživanju. Stoga je najveći broj žena u ovom istraživanju bio u radnom odnosu (81%), i na pitanje: „Da li Vam je kao ženi nekada neko branio da se zaposlite ili Vas nagovarao da napustite posao?” njih 87% odgovara odrično („Ne”).

Za većinu starijih penzija je osnovni izvor prihoda, a Markov dalje navodi da je ideo žena koje primaju penziju veći od proseka za zemlju, i da je većini starosna penzija osnovni izvor prihoda. Moje istraživanje potvrđuje

⁸⁵ Prema popisu 2011. u Novom Sadu bilo je 1.609, a u Beogradu 8.961 žena starosti 65–69 godina.

⁸⁶ Prema zakonu, nisu bile u obavezi da se izjasne o nacionalnosti, kako je u upitniku i naglašeno.

⁸⁷ Prve četiri oblasti odgovaraju upitniku Slobodanke Markov (2006).

da 86,9% žena prima starosnu penziju koja je iznad državnog proseka⁸⁸ za 63% žena (Tabela 1).

Iznos (u RSD)	Broj žena
ispod 20.000	13
21.000–30.000	21
31.000–40.000	23
41.000–50.000	27
51.000–60.000	15
61.000–70.000	11
71.000–80.000	10
preko 81.000	9

Tabela 1. *Visina prihoda*

Međutim, 53,3% žena smatra svoje domaćinstvo prosečnim, a 33% mali da je ono ispod proseka, što potvrđuje i istraživanje Markov (2006), gde je 40% ispitanika⁸⁹ smatralo svoju porodicu siromašnom. Ovakve stavove mogla bih objasniti činjenicom da skoro polovina anketiranih žena živi sama (samostalno podmiruje svoje potrebe: troškove stanovanja i ishrane), kao i sniženim prihodom po članu domaćinstva onih žena koje žive u višečlanom i/ili višegeneracijskom domaćinstvu (sa decom i unucima; unucima; mužem i decom).

Lična štednja je deo prihoda koji ostaje domaćinstvu pošto podmiri svoju potrošnju, a sprovodi se odgađanjem, odnosno ograničavanjem potrošnje na određeno vreme. Na taj način štednja indirektno odslikava ekonomski položaj. Više od 2/3 žena iz istraživanja odgovorilo je da ne štede. Indikativno je da žene iz ispodprosečnog i siromašnog domaćinstva ne štede. Nemogućnost štednje stvara osećaj nesigurnosti i može da podrazumeva ekonomisanje sredstvima, npr. neodlazak u banju ili na letovanje, odnosno primoranost da štede na hrani, koristeći neodgovarajuće i nekvalitetne namirnice (Radojević, 2009). Očekivano je da žene koje imaju više prihode štede – to čine one koje su procenile svoje domaćinstvo kao bogato, dobrostojeće i prosečno. Mogla bih naknadno ispitati da li ove žene (njih 51) štede zato što su u finansijskoj mogućnosti, ili je posredi svesno ograničavanje potrošnje (vojvođanska navika –štedenja „po kovertama“).

Indikativno je da žene pomažu svoju decu bez obzira na visinu sopstvene penzije, odnosno prihoda po članu domaćinstva. To, naime, čine čak i

⁸⁸ Prema publikaciji *Žene i muškarci u Srbiji* Republičkog zavoda za statistiku (2020), prosečna starosna penzija žena u Srbiji iznosi 25.400 dinara, za 2019. godinu. Osim ove publikacije, Zavod ne iskazuje podatke posebno za žene i muškarce, međutim na zahtev mogu se dobiti ukršteni podaci.

⁸⁹ Ovi podaci nisu iskazani za žene posebno.

one koje su svoje domaćinstvo procenile kao ispodprosečno i siromašno. Prema Markov (2006), žene koje slede tradicionalne obrasce o ulogama žena više pomažu decu i srodnike.

Moje istraživanje pokazuje da nešto više od polovine anketiranih žena finansijski pomaže svoju porodicu (decu, unuke, starije članove uže ili šire porodice). Podatak je sličan onom u istraživanju Janković (2019), prema kojem 47% žena finansijski pomaže decu i unuke, a istraživanje iz 2009. godine (Radojević, 2009) potvrđuje da starije žene čuvaju decu i pružaju finansijsku, praktičnu i emocionalnu podršku članovima porodice, ali i osobama izvan domaćinstva. Zato bi bilo interesantno dodatno ispitati šta žene podrazumevaju pod pojmom „finansijski”, budući da verovatno izostavljaju neplaćeni ženski rad. Kuvanje, spremanje, briga o deci i starijima i dalje se u ovdašnjem vrednosnom sistemu smatraju ženskom obavezom koja ne iziskuje novčanu nadoknadu.

4.2. Socijalna zaštita

U mom uzorku, samo pet žena prima socijalnu pomoć, a kao razloge za neprimanje navode da im pomoć nije potrebna (njih 50%), i da za to ne ispunjavaju uslove (1/3). Ovo, kao i nepoznavanje vrsta pomoći, može biti pokazatelj da se žene ne osećaju ekonomski ugroženo ili, sa druge strane, da je kulturološki neprihvatljivo javno priznati svoje siromaštvo.

Žene uglavnom nisu povezane sa organizacijama ili udruženjima koja brinu o starijima – tako se izjasnilo njih 85,8%. Da li visokoobrazovane starije žene ne žele strukovno, odnosno penzionerski da se povezuju ili zaista nemaju za tim potrebu (zbog godina starosti žena u našem uzorku) – ostaje otvoreno pitanje, koje zahteva dodatnu analizu.

4.3. Zdravlje i zdravstvena zaštita

Svoje zdravstveno stanje žene procenjuju kao dobro (40%) i osrednje (36%), što je približno istraživanju Janković (2019), na reprezentativnom uzorku u kojem je 33% žena svoje zdravlje ocenilo kao dobro, a 38% kao osrednje.

Skoro polovina anketiranih žena smatra da ih zaposleni u zdravstvu tretiraju sa punim poštovanjem i uvažavanjem, međutim, 30% odrično odgovara, što je znatno više od istraživanja Janković (2018), gde je taj rezultat: 19%. Razlika u rezultatima može biti odraz mera vanrednog stanja zbog pandemije virusa kovid-19 tokom 2020. godine.

Mnogo ima birokratije da bi se došlo do lekara, posebno specijalista.

Problem nije toliko u osoblju, već u tome da se prijavi čovek na pregled ili samo za recept (ne podižu slušalicu...) (81).

4.3.1. Pandemija kovida-19 tokom 2020. i 2021. godine

Tokom 2020. vanredno stanje uvedeno zbog koronavirusa i oboljenja kovid-19 trajalo je 53 dana, a jedna od mera bila je u potpunosti uskraćena sloboda kretanja licima starijim od 65 godina, u trajanju od 35 dana, uz pretnju novčanom kaznom do 150.000 dinara za kršenje zabrane.

Više od polovine žena koje su učestvovalo u istraživanju, mere vanrednog stanja doživelo je kao diskriminaciju prema starijima. Prema istraživanju Pajvančić i sar. o uticaju ovih mera „žene koje žive u gradu i u stanu mnogo su jače pogodene zabranom kretanja od žena koje žive na selu“ (Pajvančić i sar. 2020: 62).

Najsvežija i najteža situacija u kojoj je diskriminisana cela populacija 65+ jeste vreme epidemije kovida-19 – sve mere su bile ponižavajuće, kako potpuno zatvaranje tako i „davanje“ prava na izlazak (79).

Da su te mere uticale na njihovo zdravlje smatra 36% anketiranih žena. Pacijentima je preporučeno da ne odlaze kod izabranog lekara nego da ga zovu telefonom (npr. za izdavanje recepata za produženje terapije). Samo su hitni slučajevi mogli kod lekara, ostali su bili diskriminisani. Većina bolnica i klinika pretvorena je u „bolnice u kovid sistemu“. I sami stariji su se bojali da se ne razbole, kako ne bi morali da idu u neku medicinsku ustanovu i tamo se zaraze:

... da neću biti u prilici da se redovno lečim od hronične bolesti od koje bolujem i da se niko od meni dragih i ostali ljudi ne zaraze korona virusom (72).

Za vreme trajanja vanrednog stanja žene su najviše brinule za porodicu (deca, unuci, muž, roditelji), što potvrđuje i istraživanje Petrušić, Satarić, Beker (2020). Sledi briga za zdravlje (sopstveno i članova porodice), kao i u istraživanju Pajvančić i sar. (2020), gde je na prvom mestu bila briga za fizičku kondiciju i zabrinutost za budućnost:

... o deci i o svom zdravstvenom stanju. Tri meseca zatvoren u stanu svakog čoveka iscrpljuje psihički i fizički. Teško je održati kondiciju na trećem spratu, šetajući se na terasi od dva metra... (81);

... o ugrožavanju ljudskih prava, prava na život, prava na slobodu kretanja (70);

... o gubitku slobode (67).

U posebno diskriminatornom položaju našli su se stariji koji žive sami, a većinu staračkih samačkih domaćinstava čine žene. Usluge socijalne za-

štite bile su obustavljene ili redukovane, lečenje je ograničeno samo na urgentna stanja, a posete članova porodica i negovatelja/ki otežane zbog opšte zabrane kretanja. Žene su brinule:

... *kako da odem po namirnice, hranu* (82);

... *da ću biti kažnjena/privedena ako šetam kuće, idem da platim račune, idem u nabavku* (70);

... *o drastičnom pogoršanju uslova za život i do koje mere može da ide politizacija i zloupotreba zdravstvene zaštite građana* (79).

Tokom vanrednog stanja žene su u najvećem broju iskusile uznemirenost (40%), a slede strah od budućnosti (25%) i usamljenost (24%). „Poniranje”, kao najčešće opisivano iskustvo tokom vanrednog stanja (Pajvančić i sar. 2020), „krije” se možda i u odgovoru „ništa od navedenog”, koji je bio zastupljen sa 29%.

4.3.2. Vanredno stanje je ukinuto, ali mere su ostale na snazi i tokom 2021. godine

Jedna žena iz uzorka slomila je kuk u januaru 2021. godine. U Kliničkom centru Novi Sad, odeljenje Ortopedije bilo je „u kovid sistemu⁹⁰”, tako da je smeštena na Neurologiji (samo dve sobe, u kojima borave bolesnici oba pola). Posle operacije smeštena je na Ortopediju koja je u međuvremenu izašla „iz kovida”. Međutim, pošto je Rehabilitacija „u kovidu”, dva dana posle operacije žena je otpuštena kući, bez uputstva o načinu života i kretanja, uz uslov da „stane na noge” odmah drugi dan. U Evropi je primetan trend da se troškovi društvene brige prebacuju sa zdravstvenog u socijalni budžet, iz javne u privatnu blagajnu, gde žene imaju značajnu ulogu (Radojević 2009). Međutim, u ovom slučaju, rad, tj. obaveze zdravstvenih radnika preneti su na crku i njen neplaćeni rad (negovateljica, fizioterapeutkinja, spremačica, kuvarica...).

Specifična diskriminacija starijih odvija se i dalje u domovima za starija lica. Bašaragin⁹¹ ističe da „... nijedno istraživanje nije posvećeno položaju starijih žena (i muškaraca), posebno onih u domovima koje su tokom vanrednog stanja trpele i još uvek trpe sistemsko nasilje (i diskriminaciju). Više od devet meseci im je kretanje ograničeno na prostor doma, a kontakt sa vanjskim svetom i porodicom i prijateljima sveden na kratku primopredaju lekova i potrepština u zakazano vreme, kao i na telefon i internet. Nažalost, ne postoji organizovana akcija da se ovom sistemskom nasilju stane na put.”

⁹⁰ „Bolnica u kovid sistemu”, videti ranije u tekstu.

⁹¹ Videti *Bilten 3 „Ženskih studija i istraživanja”*.

4.4. Svakodnevne aktivnosti, navike, potrebe

Svakodnevna aktivnost, na koju žene troše najviše vremena i energije, jesu kućni poslovi (69%), kao i u istraživanju Markov (2006) od pre 15 godina – 71% žena izjavilo je da su kućni poslovi centralni sadržaj njihove svakodnevice, što pokazuje da se situacija nije promenila nabolje. Slede: gledanje TV-a, slušanje radija, čitanje⁹² i šetnja i laka rekreativna, koje su ujedno aktivnosti koje žene i najčešće upražnjavaju zarad ličnog zadovoljstva i opuštanja. Sve su ovo aktivnosti koje ne koštaju mnogo ili su besplatne⁹³. Možda stoga ne iznenadjuće činjenica da je učešće svakodnevnih aktivnosti – „dodatao radim da popunim svoj i/ili budžet svog domaćinstva“ prisutno sa 23,5%.

Jedna od osnovnih potreba starijih osoba jeste potreba za društvenom komunikacijom, ističe Markov (2006). Međutim, društveni kontakti starijih u Novom Sadu prilično su ograničeni, najučestaliji su oni sa decom i najbližim srodnicima, a zatvorenost žena u krugu porodice i domaćinstva nastavlja se i u starosti. Uznemirujuća je činjenica da učesnice našeg istraživanja najveći deo svog slobodnog vremena provode same (31%), a tek 11% svoje vreme provodi sa prijateljima/cama. Možda je, zbog zabrane okupljanja tokom pandemije, ponašanje žena preneto i na njihove odgovore u Upitniku.

Aktivno i zdravo starenje je centralni koncept politika starenja poslednjih decenija, koji omogućuje starijim osobama da ostanu integrisane u društvu kao pozitivan činilac održivog i inkluzivnog društva za sva životna doba, da vode kvalitetniji život i duže žive u boljem zdravlju. Jedan od aspekata aktivnog starenja je briga o telu, ali većina žena obuhvaćena ovim istraživanjem ne upražnjava rekreativnu, ni sport. Prema Markov (2006), žene nemaju vremena za rekreativnu ili ih u tome sprečava bolest.

Obezbedivanje pristupa i promovisanje mogućnosti za doživotno učenje i razvoj veština, pretpostavke su za ispunjen život u svakom životnom dobu, pa i u starijem. Potvrda prava na doživotno obrazovanje jeste i želja većine žena da pohađaju predavanja ili kurseve. Ipak, gotovo identičan broj anketiranih žena u poslednjih šest meseci nije pohađao nijedno predavanje, niti tečaj, pretpostavljam zbog finansijskih ograničenja ili mera vanrednog stanja.

Žene najviše strahuju od povreda ili bolesti i nemogućnosti lečenja. Čak 75% njihovih odgovora može biti odraz situacije izazvane pandemi-

⁹² Videti istraživanje Pankov u radu: Bašaragin.

⁹³ Na primer, posle sedamdesete godine članarinu u Gradskoj biblioteci Novi Sad je besplatna.

jom kovida-19, jer je prethodno istraživanje Markov (2006), pokazalo da 50% ispitanika strepi od bolesti i nemogućnosti lečenja.

Pored svega navedenog, 62% anketiranih žena svoje sadašnje stanje i raspoloženje opisuje većinom pozitivno. „Optimizam“ oseća njih 41%, a „zadovoljstvo“ 21%.

4.5. Ženska ljudska prava

Poslednjih decenija intenziviran je napredak u ostvarivanju ženskih ljudskih prava na međunarodnom i regionalnim nivoima, budući da su ukinute formalne zakonske prepreke za žene – zabranjena je diskriminacija i garantovano je pravo na ravnopravnost. Međutim, suštinska ravноправност između žena i muškaraca još uvek nije dostignuta, budući da su žene u svim sferama javnog i privatnog života i dalje diskriminisane i izložene nasilju. Pored toga, žene su veoma heterogena grupa, a pojedine grupe žena višestruko su marginalizovane i izložene većem riziku od višestruke diskriminacije, pa je njihov položaj znatno lošiji u poređenju sa ženama i muškarcima iz većinske populacije, kao i muškarcima iz njihove manjinske grupe (Beker, 2020). Beker dalje navodi da su „starije žene izložene višestrukoj diskriminaciji koja je često veoma kompleksna, jer nije samo zasnovana na polu/rodu i starosnom dobu, već i na etničkom poretku, invaliditetu, HIV statusu, siromaštvu“ (Beker 2020: 129). U postojećoj literaturi nepotpuni su podaci o pravima starijih žena. U ovom delu istraživanja prikazujem kako žene doživljavaju diskriminaciju kao odnos prema starijoj ženi, njihove stavove o diskriminaciji starijih, posebno samih žena, i izloženost diskriminaciji – odnosno lično iskustvo diskriminacije.

Na konkretno pitanje: „Da li starije žene mogu da ostvaruju svoja ljudska prava?“, indikativno je da se 27% žena neutralno izjasnilo. Nešto više od polovine njih odgovorilo je potvrđno, međutim, u odgovoru na sledeće pitanje skoro SVE žene navode neko od najugroženijih prava starijih žena, a preovlađuje ono „da se na vreme i kvalitetno leče“ (njih 85). Mišljenja su da bi država mogla da popravi položaj starijih žena, na prvom mestu boljom zdravstvenom zaštitom (njih 108):

Kad sam bila kod lekarke, uskraćena mi je usluga zbog godina, kažu da starijima od 68 godina ne rade neke zdravstvene testove, zbog čega sam bila bukvalno šokirana i loše sam se osećala, jer je to u direktnoj suprotnosti sa Zakonom o pravima pacijenata (74).

Kontradiktornost u odgovorima i često ambivalentan stav i doživljavanje (ženskih) ljudskih prava grupacije starijih, posebno starijih žena, jasno govore o dubokoj ukorenjenosti patrijarhalnog načina razmišljanja

u našem društvu, možda u sferi kolektivnog nesvesnog i mehanički usvojenog. Na primer, na kontrolna pitanja o grupaciji starijih, žene uglavnom odgovaraju: da se nedovoljno brige vodi o starijima, da se pravima starijih osoba ne posvećuje dovoljno pažnje, da nema dovoljno kvalitetnih usluga za starije osobe, ne izdvaja se dovoljno sredstava za potrebe starijih osoba, ne omogućava se starijim osobama da žive dostojanstveno, i ne ceni se mišljenje starijih osoba koliko i onih mlađih. Međutim, odgovori o pravima starijih žena⁹⁴ podeljeni su: društvo starijim ženama posvećuje jednaku pažnju kao i starijim muškarcima, starijim ženama i muškarcima daje jednak pristup uslugama institucija namenjenih starijim osobama, omogućava da starije žene uživaju jednakih prava kao i drugi građani, starijim ženama ostavlja podjednako slobodnog vremena kao i starijim muškarcima, ceni mišljenje starijih žena jednakako kao i mišljenje starijih muškaraca.

Na pitanje: „Šta je za vas ravnopravnost?”, žene većinom navode dva odgovora. Prvo je jednako vrednovanje njihovog **rada**, znanja i iskustva kao i vrednovanje rada, znanja i iskustva drugih osoba. Navodim odgovore žena na pitanja o ravnopravnosti, iz knjige *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*:

Neku neravnopravnost u radu nisam osećala. (...) Mislim da sam svoju ravnopravnost izborila velikim, velikim radom i upornošću (Savić 2015: 136);

„Da li se predstavljate i osećate kao feministkinja?” – *Ne, ja mislim da svojim radom i rezultatima pokazujem sliku ravnopravnosti* (Savić 2015: 138);

Ja lično nikad nisam osjećala potrebu za ravnopravnosću, jer se nikad nisam osjećala neravnopravnom. Valjda nikad nisam dopustila da budem neravnopravna, pa mi je ta borba oko ravnopravnosti bila malo strana (Savić 2015: 204).

Naporedо sa vrednovanjem njihovog rada, ravnopravnost za žene je i pravo na slobodno vreme. Savić (2015) navodi rezultate istraživanja Milice Ležajić (2005) o višeslojnosti pitanja o relaciji profesija–porodica. Jedan od zaključaka je da mlade akademkinje nemaju dovoljno slobodnog vremena, niti vremena za privatni život. Ova tendencija nastavlja se i dalje u životu:

Išli smo i u Kastav, to je bila prilika da nadoknadim deci ukradeno vreme, da po ceo dan budem s njima, a i da sama skupim snage za dalji rad (Savić 2015: 26).

I, dalje u poznjijim godinama:

Vreme koje nedostaje i usklađivanje profesionalnog i javnog angažmana sa privatnim životom. Imam decu, unučice, prijatelje i prijateljice. Že-

.....
⁹⁴ U tekstu upitnika naglašeno je: „starije žene”.

lim i da se odmorim, da leto provedem na Dunavu, da oputujem na more (Savić 2015: 258).

Ravnopravnost za žene u istraživanju Bridžet Slip (2017) o pravima i višestrukoj diskriminaciji starijih žena jeste „njihova autonomija, pravo da učestvuju u procesima donošenja odluka, da donose lične odluke i slobodno izražavaju svoje mišljenje” (Sleep 2017: 1).

Nešto više od 2/3 žena smatra da ih drugi **uvažavaju**, međutim, na sledeće pitanje: „Ako NE⁹⁵, ko i gde Vas najčešće ne uvažava?”, polovina žena je odgovorila da se to dešava u medijima – na televiziji, radiju i internetu⁹⁶ (38); koristi se pogrdan jezik⁹⁷ kada je reč o starijim ženama (36) i na šalterima (28).

Navodim odgovore žena o situacijama u kojima su se loše osećale zbog diskriminacije:

U banci, kada vam ne nude iste povoljnosti kao mladima, u domovima zdravlja kada nemate ista prava na medicinska pomagala kao mlađi, kada imam pravo samo na 70% porodične penzije, a imam 40 godina ličnog staža... (74);

To su uglavnom situacije u gradskom prevozu od strane šofera („Hajde požurite; izlaz samo na srednja vrata; gde vam je maska...“) i od strane mlađih u prevozu (žvakanje žvake na uho, glasan razgovor preko mobilnih u neposrednoj blizini...) (80);

Uglavnom su to komentari u radnji ili prevozu: „baba, kud si krenula“, „brže, matora, kasnimo zbog tebe“, „ajde, baba, sedi kod kuće, šta ćeš ti sad u autobusu“... (70);

Od mnogih poniženja navešću samo putovanje u javnim saobraćajnim vozilima, gde mladi često žure da što brže sednu, i mirno se igraju svojim telefonima ili gledaju kroz prozor praveći se da ne vide koliko starih osoba stoje... (81);

Mnogi o starijim osobama govore s nipođaštavanjem, to su za njih „penzosi“, kategorija s nekom posebnom bolešću, kao da neće i svi oni to da budu jednog dana (ako dožive) (67).

Komatina (2003) smatra da je jedan od uzroka stvaranja negativnih stereotipa o starosti suštinsko nepoznavanje života u pozniјim godinama, čemu značajno doprinosi trend napuštanja višegeneracijskih porodica, što je naročito izraženo u gradovima. Tako, mnoga deca i mladi ljudi nisu u situaciji da se susreću i komuniciraju sa starijima. Takođe, „velike društvene i ekonomski teškoće prouzrokuju specifične probleme pojedinih starosnih

⁹⁵ Velikim slovima „ne“.

⁹⁶ O starijima u reklamama i novinama videti rad: Bašaragin, u ovoj knjizi.

⁹⁷ O jeziku i starijima videti rad: Savić, u ovoj knjizi.

grupa, a dugotrajni stres i osujećenje osnovnih životnih aspiracija dovode do snižavanja nivoa međusobne trpeljivosti i tolerancije. To neminovno prouzrokuje međugeneracijsko udaljavanje i nerazumevanje kako na ličnom, odnosno porodičnom nivou, tako i prenoseći se na međugeneracijsku komunikaciju u svim sferama društvenog života” (Komatina 2003: 156).

Posle navođenja diskriminatorene situacije u kojoj su se našle, nailazimo na sledeću kontradiktornost u odgovorima 92% anketiranih žena: „Smatram da me drugi kao STARIJU ŽENU poštuju”. Ovakav rezultat možemo objasniti činjenicom da fakultetsko obrazovanje podrazumeva „čitav niz društvenih privilegija” (Savić 2015: 10), a analizom odgovora žena iz knjige *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu* zaključujem da žene pod poštovanjem smatraju poštovanje autoriteta, poštovanje kolega profesora/direktora/prodekana, poštovanje (želja) roditelja, poštovanje sagovornika, tuđe ličnosti i drugih osoba, ali i poštovanje različitosti, prava, etičkih normi i patrijarhalnih vrednosti:

Moje kolege i drugovi su uvek, kao i danas, poštivali i mene i moj rad (Savić 2015: 136).

Bilo je tu reda, mira, nekog građanskog ponašanja i poštovanja (Savić 2015: 185).

Na pitanje: „Šta mislite da Vam je danas, kao starijoj ženi, onemogućeno ili uskraćeno?”, žene su pretežno odgovorile da su materijalno one-mogućene ili uskraćene (zbog niskih penzija), onemogućene da rade, i da otežano ostvaruju prava u domenu zdravstvene zaštite. Iako imaju znatno više penzije od državnog proseka, na relativno niska penzijska primanja ukazuje struktura rashoda – najveći ideo u potrošnji jesu izdvajanja za hranu i bezalkoholna pića, a na drugom mestu su troškovi stanovanja, vode i struje (Radojević, 2009):

Materijalno blagostanje ostvareno ličnim radom, penzije su male, kršenjem Ustava oduziman nam je deo penzija 4,5 godine bez našeg pristanka, službenog rešenja (69);

Da ponešto radim u struci, honorarno, volonterski, kada je potreba. Ne postoji zainteresovanost institucija da omoguće i/ili dozvole penzionerima da u struci daju doprinos svojim iskustvom (67);

Nemam dovoljno sredstava da sebi priuštim banju, a preko socijalnog čekam na red već niz godina (68);

Da dostonanstveno živim od penzije koju sam zaradila tokom svog radnog veka (70);

Preventivni sistemske pregledi (65);

Profesionalni rad i mogućnost zarade od rada, permanentno obrazovanje (70);

Rad u struci (68).

4.6. Potencijali starijih žena

Potencijal ima opšte značenje koje ukazuje na moć, mogućnost, snagu, moguću silu, kapacitet⁹⁸. Ljudski potencijal je moguća snaga, skrivena ili latentna moć koju ljudi poseduju, i prepoznaće se kao sastavni deo nacionalnog bogatstva i ekonomskog razvoja.

U današnje vreme ljudi žive sve duže, uz porast učešća starijih osoba u populaciji, tako da je veoma važno pravilno koristiti potencijale svih kategorija stanovništva i obezbediti kontinuitet u integraciju i puno učešće u društvenom životu. U ovom smislu, jačanje socijalne kohezije značajno je za prepoznavanje potencijala starijih osoba i promovisanje mogućnosti za njihovo učestvovanje u društvu i ekonomiji (UNECE, 2009). Posebno bih istakla da je veoma važno neisključivanje starijih osoba iz društva, kao predstavnika neprepoznate ekonomske snage.

Tako dolazim do samog pojma potencijala starijih ljudi koji se poslednjih desetak godina, pored pojmove aktivno starenje i doživotno obrazovanje, često koristi. Potencijal starijih ima za cilj da im omogući da ostanu integrисани (ne da se integrisu) u društvo, kao pozitivan činilac održivog i inkluzivnog društva za sva životna doba, što podrazumeva više načina: stariji su deo društvenih mreža prijatelja i porodice, aktivni u klubovima i asocijacijama, rade kao volonteri i ekonomski su aktivni (UNECE, 2009). Ovako konstruisan, potencijal starijih predstavlja opšti pojam bez konkretnih primera i nije u potpunosti objašnjeno šta zapravo podrazumeva. Zbog feminizacije starenja i feminizacije siromaštva, za skladan društveni i ekonomski razvoj vrlo je važno znati stvarne potencijale starijih žena.

Indirektna pitanja: „Šta smatrate svojim najvećim životnim uspehom? Šta je najvažnije što ste u životu postigli?“ istražuju nesvesne karakteristike sadašnjih potencijala, u smislu izvora mogućnosti za budućnost starijih žena, a time i celog društva. Većina žena smatra svoju decu, odnosno porodicu, svojim najvećim životnim uspehom (2/3). Ovo bi mogla biti potvrda patrijarhalnog shvatanja da je uspeh žene upravo porodica, i/ili stav da iz porodice može da proistekne mogućnost ekonomske, socijalne, emotivne sigurnosti u budućnosti:

Moja porodica (65);

Rodila troje dece koja su završila svoja školovanja, osnovala svoje porodice, podarili mi petoro unučadi (71);

⁹⁸ Veliki rečnik manje poznatih reči i izraza, <https://velikirecnik.com/2017/02/20/potencijal/>, pristupljeno 28. januara 2020.

Svojim najvećim uspehom smatram osposobljavanje svoja tri sina za pošten i samostalan život (86).

Na dalekom drugom mestu (manje od 1/3) žene smatraju da su rad, karijera, posao njihov najveći životni uspeh.

Završila sam fakultet, radila sam posao u struci, i jedno vreme bila za to dobro plaćena (70);

Profesionalna karijera (70);

Moj posao (65).

Primeri kombinovanih odgovora su sledeći:

Dobra deca, uspešna radna karijera, dosta očuvano zdravlje (79);

Porodica i karijera (74);

Svoj posao i sticanje penzije, vaspitanje svog sina (70);

Formiranje porodice i dvoje dece koji su postali zreli, pošteni i samostalni ljudi, kao i uspeh u ličnom usavršavanju i profesionalnom životu (66).

Ostalo:

Aktivizam za mir i ženska prava (69);

Stambeno i materijalno obezbeđena (65);

Mir u sebi (73);

Što sam dobar čovek (66);

Autonomna i nezavisna, radoznala i otvorena... (68).

Na direktno pitanje: „Šta smatrate svojim najvećim potencijalom u ovim godinama i zašto?”, žene ističu posedovanje znanja, iskustva, veština:

Naravno u struci zbog iskustva stečenog decenijama, ali i u hobijima (67);

Intelekt, znanje iz struke (65);

Široko opšte obrazovanje, znanje stranih jezika, životno iskustvo, sposobnost za učenje, komunikativnost, tolerancija... (69);

Prenošenje znanja koje imam, jer je obogaćeno profesionalnim iskuštvom (68);

Znanje i iskustvo u mojoj profesiji su sada nemerljivi i sposobna sam da ga i primenim još uvek i prenesem, obzirom da danas fakultet ne pruža to znanje, veštinu i sposobnost novim generacijama svojim programima (65).

Uz posedovanje znanja, žene kao svoj najveći potencijal podjednako ističu i svoju samostalnost. U ovom smislu potencijal je definisan i kao sposobnost da se nešto bude u sadašnjosti ili ostane u budućnosti. Na primer, žene ne opterećuju državu i porodicu, naprotiv, ekonomski doprinoсе. Finansijska samostalnost je ključna za nezavisnost starijih žena, i kao takva predstavlja njihovu snagu u sadašnjosti i projektuje se na budućnost. U tom smislu Smiljanić (1987) ističe da je samorealizacija žena nužna, a nemoguća bez boljeg materijalnog statusa. Na primer, „duži radni staž

najčešće znači i bolji materijalni status, a znači i efikasniju borbu protiv starenja" (Smiljanić 1987: 136).

Što ne ležim u krevetu (79);

Samostalnost, moj hobij s kojim zarađujem (68);

Mogućnost da samostalno živim, da budem podrška deci, da prilagođavam svoje aktivnosti fizičkom i psihičkom stanju (79);

Očuvano zdravlje (66);

Da ne zavisim ni od koga! (77).

Sledi pomoći drugima/društveni rad:

Prenošenje znanja drugima (67);

Blagost i pomoći drugima (67);

To što deca mogu još uvek da se na mene oslove i što mogu da im pomognem u okviru svojih mogućnosti (72);

Umem da slušam druge ljude i da ih razumem. Volim da pomažem (72);

Rad na podsticanju kulturnih i umetničkih potencijala mladih ljudi (86).

Žene žele da rade. „S obzirom na duži život žene pre bi se moglo diskutovati o tome da one dobiju šansu za duži radni staž. Naravno, ovo se može odnositi samo na pojedine struke. U mere zaštite žena treba uključiti davanje mogućnosti ženama da izaberu vreme odlaska u penziju“ (Smiljanić 1987: 136). Ovaj potencijal je sadašnje stanje koje predstavlja izvor društvene moći:

Još privređujem (67);

Nova profesionalna aktivnost u porodičnom biznisu, zato što razvijam nova znanja i veštine i doprinosim porodičnom budžetu (65);

Još uvek mogu da radim u struci, a i nešto drugo i imam potrebu za učenjem (70).

A tu su i druge mogućnosti. Potencijal i energija koju neko ima u sebi⁹⁹. Često smatraju da su s godinama postale samopouzdanije, sigurnije u sebe (Komatina, 2003):

Zrelost, mudrost, stabilnost, tolerancija, razumevanje (67);

Mogu sve, zdrava sam, radim baštu, planinarim, vodim ljude u prirodu, igram odbojku, uživam sa unukom (67);

Empatija, dobar ukus za kulturu, znanje šta je nacionalni interes (66);

Želju i zalaganje da doprinesem da grad u kojem živim bude lepši, uredniji, organizovаниji, zaštićen od devastacije... (69);

Neiscrpni optimizam (70);

.....
⁹⁹ Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, Matica srpska, Novi Sad, 1990.

Želja za novim saznanjima, upornost da završim započeto. To mi pričinjava zadovoljstvo i čini život lepšim (72).

Žene, zatim, daju odgovore kojima svedoče da se njihove mogućnosti, potencijali i sposobnosti koriste taman onoliko koliko im i odgovara – 68%.

Njihove neostvarene želje pokazuju implicitnu diskriminaciju i duboko ukorenjen patrijarhat. Najčešće neostvarene želje žena su: putovanja, upoznavanje drugih ljudi, krajeva, običaja, itd. Jednoobraznost u odgovorima može biti podsvesna želja za begom od kuće, porodice i svakodnevnice. Ovu želju nisu ispunile prevashodno iz finansijskih razloga (niske penzije), zatim zbog porodice (deca, muž, drugi), nedostatka vremena, i zbog posla, što su ujedno i razlozi neispunjena drugih želja:

Školovanje dece, nemanje dovoljno sredstava i vremena (72);

Zato što su se uslovi u Srbiji pogoršali, primanja penzionera realno smanjila a, sada, i drastično ograničile mogućnosti putovanja zbog pandemije (79);

Uspela sam dosta da ostvarim, ali sam morala da podržim decu u ostvarenju njihovih profesionalnih izbora koji su bili zahtevni, ali većim delom sam bila onemogućena društveno, sistemski, jer nisam bila politički aktivna i jer sam žena u tom poslu, od muškaraca (65).

4.7. Rezultati prema etničkim i nacionalnim zajednicama

Srbija je multietnička i multikonfesionalna država u kojoj, pored Srba, žive mnogobrojne etničke zajednice, koje se razlikuju po istorijskom, sociokulturnom i demografskom razvitku, religiji i jeziku. Mali broj istraživanja postoji o starijim ženama u ovim zajednicama, a Savić¹⁰⁰ ističe da „najmanje podataka imamo za uporedni prikaz o starosti žena u različitim etničkim i nacionalnim zajednicama u Srbiji danas“. Rezultate ovog istraživanja žena po zajednicama poredim sa prosekom istraživanja i prikazujem rezultate različite od onih koji se odnose na većinsko stanovništvo, što dalje ukazuje na karakteristike žena iz pojedinih zajedница, ali i na zajedničku „sudbinu“ žena iz različitih zajedница. Tako, na primer, rezultati pokazuju da savremena migracija u matične zemlje radno sposobnog i stanovništva školskog uzrasta ima uticaja na starije žene iz mađarske, slovačke i jevrejske zajednice. Zajedničke karakteristike starijih Mađarica i Slovakinja mogu se pripisati istom sociokulturnom nasleđu iz doba Austrougarske i istorijskom razvitku malih zatvorenih zajednica

.....
¹⁰⁰ Videti rad: Savić, u ovoj knjizi.

na teritoriji Vojvodine u Jugoslaviji. Mađaricama i Slovakinjama češće su branili da se zaposle, odnosno nagovarali ih da napuste posao (za razliku od proseka dobijenog u istraživanjima). Zatim, sve se slažu da su dužne da pomažu deci i unucima, a da država može da popravi položaj starijih žena povećanjem socijalnih davanja.

Iz celog uzorka, jedino su **Mađarice** tokom vanredne situacije bile izložene fizičkom i/ili psihološkom nasilju od strane muževa. Stoga je možda opravdano što misle da im je najugroženije pravo na slobodu kretnanja. Sve smatraju da naše društvo starijim ženama ne posvećuje podjednaku pažnju kao i starijim muškarcima, da im je mesto sada uz porodicu (muža, decu ili unuke), i da su završile svoj radni vek, te da radna mesta treba da prepuste mladima. Kao svoj potencijal navode:

Još kao dete naučila sam da radim. Tokom školovanja stekla sam dosta znanja i svaki zadatak sam savesno radila, uporno sam istraživala, proučavala postojeće izvore informacija. Još uvek pokušavam da radim, povremeno držim predavanja kada mi pružaju mogućnost za to (81);

Terapeut za zdravlje je moj posao i hobi... tu godine starosti samo po-mažu, zbog iskustva (65);

Strpljenje (65).

U odnosu na žene iz uzorka, većina **Slovakinja** smatra da naše društvo pravima starijih osoba posvećuje dovoljno pažnje, poštije, uvažava i ceni mišljenje starijih osoba, a da starijim ženama posvećuje jednaku pažnju, ostavlja jednak slobodnog vremena i ceni njihovo mišljenje kao i ono starijih muškaraca. Ovakve odgovore mogla bih objasniti izjavom jedne žene: „Zakoni postoje, samo se ne primenjuju” (79). Sve se slažu da treba da imaju pravo da se bave svojom profesijom dokle god mogu ili im prija, ali, zatim, i da ne treba da imaju pristup tržištu rada. kao i mlađe osobe. U procesu savremene migracije ostaju same: „Bila bih srećnija da deca nisu morala da se odsele u inostranstvo zbog bolje plaćenog posla” (68), a tokom vanrednog stanja: „Bila sam zabrinuta zbog toga što sam sama, jer su deca u inostranstvu i nisu mogli da dođu. Pazila sam na svoje zdravlje i brinula zbog toga” (68).

Kao posebna demografska grupa u uzorku istakle su se **Jugoslovenke**, iz sledećih razloga: na teritoriji nekadašnje Jugoslavije izjašnjavanje za jugoslovenstvo bila je karakteristika generacija rođenih posle Drugog svetskog rata, u razdoblju 1946–1961. godine (konkretnije između 1951. i 1956), u etnički mešanim brakovima (Mrđen, 2002). Zatim, prema popisu iz 2011. godine Jugosloveni su najbrojniji u Vojvodini, a sledi region Beograda. Specifičnost Jugoslovenki ogleda se u najvišem udelu visoko-

obrazovanih starijih žena¹⁰¹. Njihovo je mišljenje da starije žene ne mogu da ostvaruju svoja ljudska prava, a da je najugroženije pravo starijih žena da žive u miru. Smatraju da naše društvo starijim ženama i muškarcima pruža jednak pristup uslugama institucija namenjenih starijim osobama, ali se ne slažu da društvo omogućava starijim ženama da uživaju jednak prava kao i drugi građani, navode da im je onemogućeno ili uskraćeno da rade. Stoga verovatno smatraju da se njihove mogućnosti, potencijali i sposobnosti u ovim godinama premalo koriste. Prema njima, starije žene nisu dužne da pomažu deci i unucima, i nisu završile svoj radni vek. Neostvarene želje Jugoslovenki su:

Da imam svoju kuću (67);

Još svašta želim – ako nisam ostvarila nisam dovoljno željela (69);

Da završim fakultet, književnost (77);

Sviše mnogo da bih bilo koju izdvojila – mislim da će ih ostvariti (86).

Popis iz 2011. godine ukazuje na zanimljiv statistički podatak – udeo starijih **Hrvatica** u njihovoj zajednici iznosi visokih 20%, za razliku od proseka Srbije (10%), ili pak drugog ekstrema, starijih Romkinja u njihovoj zajednici (2%). Starije visokoobrazovane Hrvatice¹⁰² brojčano prednjače u odnosu na druge manjinske zajednice. Svojim najvećim životnim uspehom smatraju:

Odazvala sam se Isusovom pozivu (70);

Što sam slušala volju Božiju (82).

Kao i Mađarice, sve one su uverene da im je mesto sada uz porodicu (muža, decu ili unuke), a da se prema starijim ženama drugačije postupa, jer nemaju više šta da ponude društvu.

Zajednica **Jevrejki**, koja prema popisu iz 2011. godine broji svega 327 žena, u istraživanju je pokazala svoje specifičnosti: sve upražnjavaju neki oblik rekreacije ili sporta, u poslednjih šest meseci bile su na nekom predavanju ili kursu gde su naučile nešto novo, što bi htеле i da nastave, te verovatno stoga smatraju da naše društvo starijim ženama ne ostavlja onoliko slobodnog vremena koliko i starijim muškarcima.

Rezultati istraživanja pokazuju sledeće:

- ambivalentnost u stavovima žena o ostvarivanju (ženskih) ljudskih prava, uvažavanju i poštovanju starijih žena (diskriminaciji),
- set kontrolnih pitanja otkriva da žene prepoznaju diskriminaciju nad grupacijom starijih, ali ne u potpunosti i diskriminaciju nad ženama (pitanja sa naglašenim tekstom velikim slovima „starije

¹⁰¹ Prema popisu iz 2011. godine.

¹⁰² Prema popisu iz 2011. godine.

žene”>,

- najveći problem žena je nedostatak materijalnih sredstava, iako imaju natprosečnu visinu penzije,
- ostale bi i dalje u radnom odnosu – uz skraćeno i „klizno“ radno vreme, i mogućnost izbora vremena i načina odlaska u penziju,
- žene su veoma zabrinute za zdravlje,
- dobro poznaju svoje potencijale i prepoznaju svoju isključenost iz društva,
- karakteristike žena iz pojedinih etničkih i nacionalnih zajednica, ali i zajednička „sudbina“ žena iz različitih zajednica.

5.0. Zaključna razmatranja

Na osnovu svedočenja anketiranih žena zaključujem:

- da su žene svesne da se prema starijim ženama drugačije postupa zbog njihovog starosnog doba i da znaju da se još uvek nisu izborile za ravnopravnost;
- da starije žene ne bi bile osobe sa najmanje društvene moći u Srbiji (Satarić, 2018), da ne bi iscrpljivale svoje ljudske i materijalne resurse, a njihovi potencijali i iskustvo ostali nedovoljno cenjeni ili čak nevidljivi, neophodno je stvoriti uslove da starije osobe na jednakoj osnovi sa drugima uživaju ljudska prava i ne budu žrtve bilo kog oblika diskriminacije na osnovu njihove starosti, posebno zbog činjenice da starije žene žive duže i srazmerno tome duže daju/mogu dati doprinos društvu;
- feminizacija starosti i feminizacija siromaštva neminovno upućuju na potencijal starijih žena, koji je složen, dinamičan fenomen u sadašnjosti i budućnosti, te ga stoga treba strateški osmišljavati i razvijati, radi obezbeđivanja kontinuiranog razvoja društva, prvenstveno neisključivanjem starijih žena.

6.0. Predlog za neposrednu praksu

Integrisanost i učešće starijih osoba u društvu jesu dva važna elementa humanog i ekonomskog razvoja društva. Dužnost države je da preduzme sve odgovarajuće mere, uključujući zakone, kako bi se eliminisala diskriminacija starijih žena. Međutim, promena svesti društva u odnosu na stare osobe, a posebno starije žene, koja će obezbediti poboljšanje njihovog položaja, dugotrajan je proces. Ovaj proces ne može niko drugi da iznese do same žene. Starije žene su rastuća kategorija stanovništva koja može

da ima društvenu moć¹⁰³ (koju je patrijarhat svojevremeno ukinuo). U brojnosti se krije potencijal da deluju organizovanije, a svojim delovanjem grupacija starijih žena mogla bi da promeni postojeću društvenu situaciju. Starije žene treba da znaju da imaju pravo da očekuju kvalitetno i odgovorno društveno ponašanje prema njima, ali takođe treba da znaju da svojim ponašanjem mogu da menjaju društvene obrasce. Znači, transformacija položaja starijih žena treba da krene „odozdo”, od samih žena koje najbolje poznaju svoje stanje, okruženje, uslove i okolnosti u kojima se nalaze, podsticanjem sopstvenog učešća u društvu. Žene i starije žene ne treba pasivno da čekaju promene od strane države, već da budu inicijatorkе i aktivne nositeljke promena koje žele za sebe, obezbedivanjem ličnog učešća u donošenju odluka.

U više navrata, na više skupova, razgovarale smo o tome da žena ima malo u politici, da ih je malo na mestima odlučivanja i da same nešto moramo učiniti, kako bi se naš glas čuo i naši interesi poštovali. Ako nema žena na mestima odlučivanja, njihove potrebe se neće prepoznavati, a o njihovim interesima će se malo voditi računa (Savić 2015: 250–251);

Što se rodne ravnopravnosti tiče, vidljive su vrlo značajne promene na institucionalnom nivou (zakoni, strategije, tela za rodnu ravnopravnost i njenu zaštitu na pokrajinskom, republičkom i lokalnom nivou) uglavnom indukovanih spolja, pre svega od strane Evropske unije. Ipak, institucionalne promene jesu nužan, ali ne i dovoljan uslov za promene u realnim društvenim odnosima. Već je jasno da donosioci odluka o rodnoj ravnopravnosti, odnosno muškarci, kao većinski supstrat u političkim organima, ne poštuju odluke koje su sami doneli. Tu se naziru ozbiljni problemi. Novi modeli javnog (naročito političkog) ponašanja i delovanja, koji nisu u skladu ne samo sa feminističkim principima, već ni sa humanizmom u širem smislu, ugrožavaju učinke na planu rodne jednakosti. Političko je postalo sfera privatnih interesa moćnih društvenih grupa. U tim uslovima moguće je, pored ostalih negativnih trendova, očekivati i potiranje ili umanjivanje učinaka na planu rodne ravnopravnosti (Savić 2015: 312).

U ovom procesu ključna je uloga OCD-a, posebno onih koje se bave ljudskim pravima starijih žena, kao i organizacija samih starijih osoba, u razvoju politika koje se bave pravima, potrebama i realizacijom potencijala starijih žena da:

- edukuju starije žene, ali i žene uopšte, o pravima starijih, s akcentom na prava starijih žena, u prepoznavanju eksplicitne i implicitne

¹⁰³ Udeo starijih žena u celokupnoj populaciji 1973. godine iznosio je 4,5%, 2011. preko 10%, a projekcija za 2040. je preko 16%. Udeo starijih žena u ženskoj populaciji 2040. iznosiće 28%. Izvor: RZS.

- diskriminacije nad ženama, odnosno starijim ženama, i prepoznavanju i pravilnom korišćenju potencijala starijih žena;
- obuče starije žene, ali i žene uopšte, o načinima izvođenja promena na lokalnim i regionalnim nivoima vlasti, o procesima odlučivanja u odgovarajućim organima i telima planiranja, u sferama upravljanja i odlučivanja, a na državnom nivou obezbede primenu stečenih prava i rade na proširivanju zagarantovanih prava starijima, predlozima dopuna i izmena postojeće zakonske regulative ili iniciranjem donošenja krovnog zakona o starijima u čijoj će izradi aktivno učestvovati, te izradom i radom na donošenju nacionalne strategije i akcionog plana o starijima;
  - podstiču udruživanje starijih, posebno starijih žena, sa ciljem da se kroz ove aktivnosti unapređuju različiti vidovi samopomoći i samozaštite u starosti (npr. co-housing, zajedničko stanovanje, multigeneracijsko stanovanje, udruživanje rada i sl.).

Time bi se izjava koju navodi Bovoari potvrdila: „Nazad! Mogu da budem ono što jesam! Nisam Nečija žena, Nečiji činovnik: ja sam ja” (Bovoar 1986: 259).

Margareta BAŠARAGIN MOJA BAKA

Životnu priču moje bake zabeležila je Nataša Andelković, novinarka

BBC-ja u intervjuu koji je objavljen 14. marta 2021. godine na internet-portalu BBC News na srpskom jeziku.

Drugi svetski rat i Jugoslavija: Životna priča Nemice koja je preživela ustaške logore

Marija Maričić je Nemica i partizanka, Sremica i žrtva ustaških logora, danas Subotičanka – penzionerka, majka i baka.

Ovu ženu Subotičani pamte kao nastavnici, osnivačicu izviđačkog odreda, a malo njih zna da je rođena kao Marija Marks 1935. godine u sremskom selu Laćarak.

„Ja sam prava Nemica, samo ne znam nemački, a sa perfektnim srpskim“ – kaže Marija kroz osmeh za BBC na srpskom.

Kao devojčica od sedam godina, sa mlađim bratom i sestrom bila je u više logora u Vojvodini.

Zbog oca koji je iako Nemac, bio predratni komunista i partizan u Voj-

vodini – cela njena porodica pretrpela je stradanja u tadašnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj pod upravom fašističkog pokreta – ustaša, ali to mu ne zamera, naprotiv.

Životnu priču ispričala je sada javno prvi put.

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) uspostavljena je na prostoru današnjih Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema u Vojvodini 10. aprila 1941. uz punu saradnju nacističke Nemačke i fašističke Italije.

„Moja mama je jednom dala izjavu da je bila na pravoj strani istorije i da je srećna što može da sedi sa ljudima.

„Ja isto to mislim i brat i sestra i svi, jer znamo šta smo mi preživeli”, kaže 86-godišnjakinja.

Marijin otac Jakov se oženio, takođe, doseljenicom – Nemicom.

Dobili su troje dece – najpre Mariju, a zatim 1938. sina Mihajla i 1940. u osvit rata čerku Katarinu.

Otac je tada već bio aktivan u ilegalnom partizanskom pokretu.

„Koristeći nacionalnost u početku je prisustvovao sastancima i suprotne strane, dobijao je i zadatke koje je kao Nemac mogao da organizuje.

„Kad su posumnjali u njegovu iskrenost nemačkoj stranci, otišao je u partizane sa još jednim drugom”, priča ona, navodeći da je od mladosti i ona komunistkinja.

Bili na meti

To je značilo da je otac u šumi na Fruškoj gori sa ostalim vojnicima, a da je njegova supruga, koja se takođe zvala Marija, ostala sa troje male dece.

Zna se da su takvi slučajevi bili izuzetno retki, ali ne postoje precizni podaci.

„Malo Nemaca je bilo u Narodnooslobodilačkoj borbi ili ju je pomagalo”, navodi za BBC istoričar Zoran Janjetović, autor knjige *Nemci u Vojvodini*.

„Kad je tata otišao, mi smo bili na meti kao i svi ostali”, kaže Marija, odgovarajući na pitanja da li je nemačko poreklo bilo od neke pomoći.

Rat je već počeo, nacistička Nemačka okupirala je Jugoslaviju 1941.

Tada je i Vojvodina podeljena, Srem je pripao NDH, Bačka Mađarskoj, dok je zapadni Banat ostao u sastavu okupirane Srbije, sa izvesnom autonomijom.

Porodica Marks je živila u Laćarku, selu kod Sremske Mitrovice.

Po šumama i gorama – Srema

Jednog jutra pre zore, 1942, majka je spakovala nešto stvari u džak i kroz baštu odvela troje dece najpre na kraj sela, pa dalje na Frušku Goru.

Sestra Katarina je imala dve godine, brat Mihajlo četiri.

U šumi su već bila dva logora sa civilima – pobegli su od raznih neprijateljnosti, svedoči Marija.

Uglavnom su bili Romi, Jevreji i Srbi.

„Nisam bila svesna šta je to, tek sam mogla da upamtim kako je bilo”.

Da bi pobegli od neprijatelja, napustili su položaj – njih četvoro i dve jevrejske porodice iz sela Grgurevac – u pratnji dva partizana krenuli su zasebno.

„Sestra moja je bila mala i stalno je plakala, svi su strahovali da će njen plač odati položaj.

„Sećam se jedne gospođe, bila je gospođa u mojim očima jer je imala haljinu, ona je od nekog drveta koru skidala i davala nam da sisamo”.

Tako bi utolili glad i žeđ, ali bi morali dalje kroz šumu.

Tokom branja šljiva Marija lomi ruku.

„Moja polomljena ruka je bila otežavajuća okolnost za grupu.

„Sestra je uvek plakala zbog gladi i žeđi i odlučili su da se mama sa nama odvoji od grupe”.

Urezano kao knjiga

Ostali su sami, a Nemci su baš te noći počeli veliku ofanzivu.

Kreću niz jedan potok ka Dunavu.

„Bili smo srećni i što ima vode i možemo da pijemo s tog potoka koliko hoćemo”.

Bio je avgust 1942.

„Sećam se kad smo izašli iz šume, ne znam na koju stranu, naišli smo na dvoje ustaša koji su vodili čoveka i krupnu ženu, obučenu seljački sremski.

„Čovek je bio nizak, imao je kaput, u to doba kad se ne nosi, ali je verovatno poneo da ima”.

Oni su Marijinu majku pitali kuda ide i prošli ih.

Ispostavilo se da su već u Čereviću, selu na Dunavu i došli su do zgrade koja je ličila na školu.

„Majka je odmah rekla da je Nemica i da je tata tako hteo, da je ona moralda da dođe za mužem”.

Dali su joj da kuva i čisti i dok je sređivala dvorište, a deca se igrala oko nje, spaziše da se vraćaju dvojica ustaša sa onih dvoje ljudi.

„Ostalo mi je urezano kao knjiga”.

„Otišli su u obližni šljivik, gledala sam, mama je čistila, a kradom je i ona gledala”.

Odsecanje glave

Marija je tada, sa osam godina, prvi put bila svedok ubistva.

„Naterali su čoveka da uđe u Dunav, jedan je izvadio sablju, udario po vratu i odsekao mu glavu”.

„Telo još stoji, a glava onako prođe pored tela.

„Kad je žena to videla, skočila je u vodu i plivala je. Pucali su prema njoj, a šta je bilo sa ženom, ne znam – da li su je ubili ili se udavila”.

I kasnije je od ustaša „videla svašta”, ali o tome govori staloženo.

„Koliko su ubijali životinje, nosili džakove i sabljama sekli i rasipali brašno, konje su mučili.

„Bili su to neki ljudi koji su se, valjda, rodili samo da prave tako strašne stvari, da ubijaju i oduzimaju život”.

Marijina porodica se kratko zadržala u Čereviću.

Odatle ih ustaše odvode zaprežnim kolima do sabirnog logora u Rumi, koji su držali zajedno sa Nemcima.

Tu su bili zatvorenici pokupljeni iz Fruške gore.

Krvavi šešir

Smestili su ih u velike prostorije, nalik fabričkim halama.

„Žene i deca su bili do zida, naravno na zemlji bez nameštaja bez ičega, a muškarci su bili ispred”.

„U sredini je bio deo gde su izvodili ljude i saslušavali i iživljavalii se nad njima”.

Dešavalo se naočigled svih.

„Kad je tako nešto bilo, mama bi nam spuštala glave na krilo, da ne gledamo, ali sam videla jednom strašnu sliku”.

„Mladić je imao šešir i na njemu petokraku, to je bio veliki greh za neprijatelja”.

Taj mladić je, kaže, često bio na zloglasnom „centru”.

„Njega su često prozivali da izade na centar i tukli ga besomučno, udarali po licu, a on nije smeо da dozvoli da padne krv na pod, nego je taj šešir podmetao.

„Kad bi im bilo dosta, onda je taj isti šešir stavljao na glavu”.

Pesma pre stratišta

Zarobljenike su mučili na razne načine, dodaje.

Sa njima su bile i sestre iz jednog sela koje su, kako kaže Marija, vrlo lepo pevale.

„Jednog dana su ih prozvali i odveli na vrata, znali smo da ih vode na stratište, njihova majka je takve krike pustila i potrčala da smo joj pravili mesto da prođe.

„Odnele su ih sve tri, to je za mene bilo strašno, jer su pevale u toj nevolji, a ja slušala”.

Logor su nekad posećivali i Nemci iz Kulturbunda – Švapsko-nemačkog kulturnog saveza, ali to nije uticalo na položaj porodice Marks.

Oni su u logoru bili deo mase.

„U NDH logorima je bilo najviše Srba i Jevreja, ali značajan broj je bio i političkih zatvorenika – komunista ili antifašista, na šta se često zaboravlja.

„Kad neko dospe u logor zbog političke pripadnosti, onda je nevažno bilo da li je u pitanju Hrvat, Nemac ili Srbin”, navodi za BBC na srpskom Marijana Stojčić, istraživačica Centra za primenjenu istoriju.

Nemci u Kraljevini SHS čine najbrojniju nacionalnu manjinu – prema popisu stanovništva iz 1921. godine bilo ih je ukupno 513.472 (4,3 odsto stanovništva).

„Posle Prvog svetskog rata, jugoslovenski Nemci aktivno u učestvuju u ekonomskom i kulturnom životu zemlje i imaju značajan doprinos” – navodi autorka publikacije *Na tragu podunavskih Nemaca*.

Iako se često može pročitati za Nemce sa prostora Balkana „podunavske Švabe” i „folksdjočeri”, ona ističe da to nije isto.

Podunavske Švabe i folksdjočeri

Podunavske Švabe je zajednički naziv za pripadnike nemačke etničke grupe na teritoriji nekadašnje južne Ugarske koje su posle Prvog svetskog rata ušle u sastav Jugoslavije (dakle, Vojvodine i Slavonije), Mađarske ili Rumunije – kaže Stojčić.

Izraz „Podunavske Švabe” nastao je u akademskim krugovima vajmarske Nemačke, navodi.

Izraz folksdjočeri, iako doslovno znači „pripadnik nemačkog naroda”, ustalio se u vreme nacističke Nemačke.

Izraz je tadašnje politike Trećeg rajha prema nemačkoj manjini koja je živila van Nemačke.

Ta politika se dvostruko ispoljavala.

„S jedne strane 'Volk' (pripadnost narodu, nemstvu) je važnije od mesta prebivanja i državljanstva; na drugoj strani, od pripadnika nemačke manjine se očekivalo da stalno dokazuju da su dovoljno „pravi Nemci” da zaslužuju da budu primljeni u 'Volk'.”

„To potvrđivanje je da si dovoljno Nemac, u praksi je često značilo dozvati se kao nacista” – navodi Stojčić.

„Uprkos proklamovanom ustaško-nemačkom savezništvu, na terenu su odnosi bili zategnuti, što se odražavalo i na manje povoljan položaj domaćih Nemaca od onog kakav su imali, recimo, u Banatu.

„Deo folksdojčera, posebno onih u državnoj službi, učestvovali su aktivno u hapšenjima, pljačkanju, mučenjima i ubistvima Jevreja, civila, pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta” dodaje istraživačica.

Krompirić na podu i batine

Članovi porodice Marks su bili na drugoj strani.

Marija se seća i šta su jeli u logoru ili bar šta su priželjkivali.

Familije zatvorenika bi donosile voće i drugu hranu.

„Sve su (stražari) to primali, ali nisu dali onome kome je namenjeno.

„Tako smo stalno gledali kad neko dođe i čekali da li će nam nešto pružiti”.

Kuvalo se jednom dnevno – krompir.

„Taj sitan krompir dobijala su deca, moja sestra bi dobila dva, pošto je bila najmlađa.

„Brat je dobijao malo krupniji i ja jedan, ali sitan”.

Sestrui pamti u poderanoj haljinici, kojom je hladila vreo krompir.

„Sećam se jednom kad joj je ispaо, a drugi su brže bolje uzeli i ostala je bez krompira.

„Brat je bio strašno ljut na nju, htio je čak da je tuče zbog toga”.

Crvi i vagoni

Dobijali su i čorbu.

„Jedan dobije čorbu, pa brzo to mora popiti da bi predao drugom.

„Našli smo neke konzerve to nam je bio pribor iz čega smo jeli”.

Kada bi kuvali kupus, to je bila voda, a kupus bi „tek plivao”.

„Odozdo bi nekad isplivali veliki crvi – to smo jeli, ništa nam nije bilo strašno ni gadno”.

Zatvorenike su masovno ubijali, kaže, najviše noću.

Kad su ih iz Rume vozom poslali u drugi logor u Sremskoj Mitrovici, u stočnim vagonima se jedva moglo stajati.

„Ja sam mislila da je bolje da umrem, nisam imala vazduha, bila sam mala, a bilo je mnogo sveta koji su bili viši od mene”.

Tu joj se jedno lice urezalo u sećanje, a videla je razna.

„Sećam se mladića koji je imao krupne kestenjaste oči i gledao je onako čudno, izbečeno i vikao ‘vode, vode’, ali niko nije imao da mu pruži.

„Ne znam šta da mislim, posle toliko vremena, samo se stalno sećam onih njegovih kestenjastih očiju”.

Dok su u Mitrovici čekali da ih sprovedu do kaznionice kroz prozor vagona neko im je ubacio lubenicu.

„Prvo smo počeli cičati i vrištati.

„Ne znam kako su ti ljudi bili tako disciplinovani svi gladni i žedni, a niko nije otimao i uzimao, uvek se našao neko da podeli, bez noža i bilo čega”.

„Svako je dobio makar seme”.

Korbači, psovke i haljina

Iz vagona su dugo pešačili do kaznionice, a kolonu su čuvale ustaše.

„Svi smo bili toliko izmučeni da nismo ni bili kadri trčati, a oni su nas jedan za drugim pratili”.

„Bilo je slučajeva da su ljudi padali, onda su bila strašna batinanja, imali su korbače i terali ih da ustanu uz psovke”.

Ko je stigao, stigao je, ko je ostao, ostao je.

Na ulazu u logor stajale su poređane ustaše koji su ih takođe udarali korbačima.

„Mama je nosila sestru, a brat i ja smo bili pored nje, s leve i desne strane.

„Kad su zamahnuli da udare mamu, mi smo zastali, mamina haljina cicana odmah se tu pokidala i krv je špricnula na mene i na brata”.

„Tako smo dočekani u kaznionici”.

Pošto je bilo puno zatvorenika, za njih nije bilo mesta u zgradbi već su bili u delovima odeljenim žicom, koji su bili improvizovane sobe.

U zgradama su bili politički zatvorenici.

„Nas koje smo tako pokupljeni trebalo je dati za likvidaciju”.

U žici ih je bilo toliko da su mogli samo da sede na smenu.

„Svake noći su praznili po jednu žicu, a ona je bila kao ove naše sobe”, kaže, poredeći je sa prostorijama u Gerontološkom centru u kom boravi godinama.

Kamionima su vozili na groblje gde su ih likvidirali.

Jednog dana došao je red i na njihov odeljak – najviše je bilo dečaka uzrasta 15 do 17 godina.

„Odveli su nas u jednu drugu žicu, tu su sedeli sudija i zapisničar, a s druge starne je bio ogroman top uprt u nas”.

„Shvatila sam da je to nešto što će da nas pokosi”.

Sudija se obratio dečacima i rekao im da će biti osuđeni „kako se pre-sudi snaji sa decom”.

Smrtna kazna streljanjem i beg

Majka je odgovarala na pitanja, sa sestrom u krilu, svedoči Marija, do-dajući da nije razumela o čemu su govorili.

„Kada je sudija kazao zapisničaru `piši smrtna kazna streljanjem`, ja sam jako vrissnula, jer sam znala šta znači ta reč.”

„Počela sam da plačem, iako su nam uvek govorili `samo čutite, nemoj-te plakati, budite dobri`”.

Stigli su kamioni i ponovo je krenuo utovar.

Doveli su ih do centra Mitrovice, gde je pre rata bio sud.

U dugačkom hodniku ostavili su ih da čekaju, a seća se da su ispitivanja počinjala noću i zvuka čizama i cipela, kako tabanaju, kao i škripe brava.

„Po tome smo znali iz koje prostorije vode na likvidaciju”.

Koliko su tu proveli vremena, ne zna.

„Svaki dan je strašan i dug”.

Seća se da su ih danju puštali u šetnju po dvorištu – u uglu su bili klo-zeti – ženski i muški.

„Mi smo deca ne znajući sve, gledali, kroz otvorena vrata, jer se nisu smela zatvoriti.

„Videla sam pored muškog vecea kako ljudi čuče na drvenoj sedaljki i drže ud u ruci, a muve im prekriju lice i celo telo, grozno”.

Uz pomoć vratara u tom logoru uspeli su da pobegnu.

Odveli su ih kući na zaprežnim kolima, sakrivene ispod čebadi – do „trećeg šora u Laćarku”.

Ni kod kuće nije bilo lako.

Dede na suprotnim stranama u vojsci

Sa Marijom razgovaramo preko Skajpa, zbog epidemioloških mera, ali ona to odlično podnosi.

Iz kancelarije Gerontološkog centra govori duže od dva sata, sa jasnim mislima i zaokruženim rečenicama – učiteljski.

Sedeći pored srpske zastave, priča da joj se pradeda doselio iz Nemačke, negde iz okoline Štutgarta, još u 19. veku da montira mašine u fabrici i ostao kao radnik na održavanju.

Jedan od njenih deda borio se u Cerskoj bici u Prvom svetskom ratu, na strani Srba – čak je preplivao Savu da im se pridruži, a drugi je bio u vojsci Austrougarske.

Sin dede koji je ratovao za Srbiju je Marijin otac – Jakov Marks.

Jakov je završio četiri razreda osnovne škole i kao dečak počeo da radi – u poljoprivredi, a kasnije u fabrici.

Tad i postaje komunista, što će odrediti sudbinu cele porodice.

„Čini mi se da je tu video strašnu nepravdu, jer je kao mali išao u poljske radove, sekao kukuruzovinu, koja je bila sirova i teška nosio je kao odrastao čovek”.

„Moja baba je uvek govorila da ima ljudi koji iskorišćavaju i decu i ostale” – priča Marija.

Dok su u Evropi bujali nacizam i fašizam u Laćarku sa „drugovima” stasavao je mladi levičar.

Nemice u Jasenovcu, Sisku i Staroj Gradiški

Zbog toga će u logoru Jasenovac biti i Jakovljeva majka i žena.

Tokom četiri godine postojanja NDH na vlasti je bio ustaški pokret Ante Pavelića, koji je još u emigraciji stvorio planove o istrebljenju Srba, uz progon Roma, Jevreja i političkih neistomišljenika.

„Na sastanku u nemačkoj ambasadi u Zagrebu, 4. juna 1941, zaključeno je da se srpsko pitanje reši masovnim iseljavanjem u Srbiju, masovnim ubijanjima na terenu i deportovanjem u koncentracione logore”, navodi se na sajtu Javne ustanove spomen-područja Jasenovac.

Tokom 1942. i pripreme velike ofanzive na Frušku goru, fašisti su organizovali racije i odveli Marijinu majku u ovaj koncentracioni logor u kom je tokom rata ubijeno najmanje 83.145 ljudi.

„Mnoge ljude su pokupili i među njima je bila i moja mama, ali njen braća su tu odigrali ulogu i koristili nemačku pripadnost”.

„Rekli su da je bolje da vrate mamu, jer ona je njihova sestra, a neka ide njegova majka, odnosno moja baba, neka ispašta za sina”, svedoči Marija.

Tako joj i baba završava u Jasenovcu, a potom i u logoru u Sisku.

U zvaničnim podacima navodi se da je u Jasenovcu i stratištima iz sistema ovog logora stradalo 39.570 muškaraca, 23.474 žena i 20.101 dete do 14 godina starosti, za koje postoji takšativno navedeni podaci.

Prema nekim procenama, broj žrtava je i veći.

„Baba je iz Jasenovca određena da ode u dečji logor u okolini Siska, da bude s tom decom dok Međunarodna organizacija Crvenog krsta nije raspustila taj logor”.

Ona se vraća u Srbiju tek po raspuštanju logora.

Ustaško-nemački logor u Sisku je osnovan 3. avgusta 1942.

U okviru njega je radio i poseban logor službenog naziva „Prihvatalište za djecu izbjeglica”.

Dečji logor u Sisku bio je najveći te vrste u NDH i postojao je pet meseci do januara 1943.

U njemu je umrlo najmanje 1.150 dece, prema podacima sajta Jadovno.

Marijina familija sa majčine strane drugačije se postavila tokom rata i posebno po njihovom povratku iz logora.

„Mamina braća i mati, moja baba, u istoj ulici su stanovali, uopšte nisu dolazili, kao da nismo živi”.

Jednom je tu baku srela u grupi žena koje su nosile vodu na obranici, ali joj ništa nije rekla.

Baka je, kaže, čak okrenula glavu tad.

Mamu su im ponovo odveli jedne noći, a Marija je ostala da brine o bratu i sestri.

„Mamu su u stvari ponovo zatvorili i oterali je na jedan salaš, gde je vršila pšenicu i trebalo je to da se šalje za Nemačku”.

Komšinica im je donosila hranu i krišom i ostavljala ispod velike vanngle.

„Kad ustanemo odmah smo išli da vidimo šta ima pod vanglom, tako smo se hranili”.

Majka im je došla u posetu – pod okriljem noći.

„Mama, nemojte nas ostaviti”

Njih troje su spavali u jednom krevetu.

„Mama je ljubila sestruru, ljubila brata, mene nije, bila sam na kraju, mislila je da spavam.

„Malo je bila i otišla je, ustala sam iz kreveta i trčala za njom”, prepričava Marija.

Na ulici ju je stigla, ispred komšijske kuće.

„Uhvatila sam je za suknu, plakala sam i kazala: ‘Mama, nemojte nas ostaviti’.

„Ona je odgovorila: ‘Idi unutra, idi, idi’.

„Videla sam da je neko s puškom izašao napolje i da stoji iza duda, mama se okrenula i tako me jako udarila po obrazu da sam pala”.

Taj udarac joj je jako teško pao, ne samo zbog fizičkog bola.

Bratu i sestri nije ni rekla za tu posetu.

„Bili smo uvek mokri noću, jer nisam smela do zore da se dižem”.

Ipak, komšije su im pomogle da srede higijenu i oporave kožu od stradanja u logoru.

Kući su se zatim vratile i mama i baka.

Pred kraj rata, kad su partizani sproveli jednu od akcija, ponovo su fašisti skupljali zatvorenike iz Laćarka i babu joj tada odvode u Staru Gradišku.

To je treći logor koji je ova Nemica, prošla.

Do kraja 1941. ta kaznionica, nizvodno od Jasenovca, služila je ustaškim vlastima i kao logor i kao sabiralište za prisilni boravak, podaci su Jasenovca.

Prve grupe zatvorenika, uglavnom Srba i Jevreja, dovedene su već u maju 1941. iz Slavonskog Broda, Bosanske i Nove Gradiške.

Februara 1942. dotadašnja kaznionica pretvorena je u višenamenski koncentracioni logor, između ostalog i za preodgoj političkih zatvorenika Hrvata, navodi se na sajtu.

Razlika u odnosu na logor u Jasenovcu bila je u tome što su u ovde bili zatočeni mnogobrojni antifašisti, komunisti i skojevci, članovi i saradnici Narodnooslobodilačkog pokreta iz svih krajeva NDH, veliki broj žena (Hrvatica, Jevrejki i Srpski).

Od juna 1942. bila su zatočena i deca, uglavnom srpske nacionalnosti.

O logoru se nije pričalo

U porodici Marks se malo pričalo o iskustvima iz logora.

„Baba je uglavnom bila тамо с decom, pričala нам је за девојчицу Miru iz Like да јој је лиčila на нашу najmlađu sestruru Katarinu”.

„Pričala је да је она остала жива у Sisku и да су ту decu davali porodica ma koje су hteli usvajanje”, svedoči Marija.

Kad su se vratile mama i ona dugo im je trebalo da se priviknu jedni na druge.

„Mama je bila strašno izrabljena”.

„I mamu i babu sam doživljavala као туде особе, dugo je trebalo da se naviknemo”.

Oca je poslednji put videla за jedan pravoslavni Božić „u topлом” kod komšija.

„Prepoznala sam ga, mada je imao šubar na glavi”.

„Sestruru je odmah uzeo na krilo, brat je sedeо na drugoj nozi, а ja sam stajala po strani, па је и мene мало mazio”.

Tad joj poklonio svetlucavu vrećicu za duvan sa „đerdanima”, koja joj se svidela.

Otac je ranjen 1944. i umro je usled gubitka krvi na Fruškoj gori.

Tad je, kaže, bila partizanska akcija u Bosni.

„Znate kako se peva *Kad su Sremci krenuli*”, kaže kroz diskretni osmeh.

Početni stihovi partizanske koračnice glase *Kad su Sremci krenuli sa te Fruške gore, pa odoše za Bosnu tamo da se bore.*

Život posle rata

Život se polako vraća u normalu, Marija je ponovo dak i upisuje se u matične knjige.

„Upisivali smo se kako su nas zvali u selu – ja sam bila Marica, brat Miško, sestra Kata, a baba Elizabeta je bila Eliza”.

Kao Marica – provešće veći deo života, do Gerontološkog centra где je ponovo Marija.

Dok se školovala leti je radila u fabrički parketu *Varda*, gde joj je i majka bila zaposlena.

„Baba je vodila kuću”, navodi i objašnjava da su ukućani i dalje bili udajeni.

„Nikad nismo pričali, svi smo na razne načine preživeli rat.

„Nedavno mi je rekao jedan da u učiteljskoj školi niko nije znao da sam ja Nemica”.

Nije joj, kaže, bilo važno da ističe nacionalnost.

„Samo profesori nisu verovali da sam Marks nego su čitali Markes i ne znam ni ja kako, ali nisam im to uzimala za neki greh”.

Radila je kao učiteljica najpre u opštini Kladanj u Bosni, pre nego što se doselila u Suboticu.

Tamo se udala za kolegu učitelja Dragomira Maričića, a iz tog braka ima crku Gordana i unuke.

Izviđači

Sa drugovima i nekadašnjim borcima osniva odred izviđača Spartak u Subotici.

Marica Maričić je doživotni počasni Starešina Odreda, nastalog 16. maja 1962., navodi se na sajtu.

Ime su dobili po Jovanu Mikiću – Spartaku, istaknutom sportistu i učesniku Olimpijskih igara u Berlinu 1936.

Kao komandant Subotičkog partizanskog odreda Mikić je poginuo za-vršnim operacijama oslobođanja Subotice od fašističke okupacije 9. oktobra 1944.

Marija je u izviđače krenula kao iskusna planinarka, zajedno sa mužem Draškom.

„Vojska nam je pomogla – iz kasarne jedne starešina nam je pomogao da oformimo, ja u mojoj školi, on u njegovoj i treći drug u njegovoj i eto tri odreda.

„Tu gde sam stanovala bilo je dosta boraca i od njih sam imala stručnu pomoć, te je moj odred odmah postao najbolji”.

Deca su tada hrlila u izviđače, a roditelji – bivši partizani su to podsticati, tvrdi ona.

Kada je operisala karcinom u bolnicu su dolazili da je obilaze svi iz odreda.

„Držali su me prijateljski, neverovatno”, kaže dok joj glas podrhtava.

„Postali su dobri ljudi”.

Borba za čoveka

Marija Maričić nikome nije ispričala ovu priču, osim njenim Laćarcima „da sačuvaju to što su teškom mukom stvorili”.

S ponosom ističe da je Laćarak, iako malo mesto, dao dosta boraca u Narodnooslobodilačkoj borbi.

Pre korone bila im je počasni gost na proslavi.

Istiće da nikad nije imala problema što je bila Nemica, kao ni njeni porodici.

Posle rata u celoj Evropi, kao i u novostvorenoj Jugoslaviji na Nemce se primenjuje princip kolektivne krivice.

Komunističke vlasti odlučile su da im konfiskuju imovinu.

„U junu 1945. jugoslovenska vlada je odlučila ‘da svi Nemci [...] treba da budu iseljeni u Nemačku’.

„Preostali Nemci (među kojima žene, deca i stari) upućivani su u logore na prinudni rad gde su mnogi umrli od bolesti, maltretiranja i gladi”, ističe Stojčić.

Procene oko broja umrlih su i dalje različite i nisu tačno utvrđene.

Među desetinama hiljada Nemaca koji su se vratili u Nemačku bili su i Marijini ujaci, ali ne i njeni porodici.

Oni su u Srbiji.

„Šta meni znači da se imenuje da li je Nemac ili nešto drugo, onaj ko se bori za čoveka i poštuje ga meni je važan”, zaključuje Marija Marks Maričić.

Moja baka Marica ima još malo pa osamdeset i šest godina. Živi u Gerontološkom centru Subotica četrnaest godina. Bila je previše usamljena kada je deda Draško preminuo, pa je odlučila da ode u „Dom” kako bi se družila i oterala samoću. Učestvovala je u mnogim aktivnostima koje se tamo organizuju, kreativnim radionicama, izložbama, priredbama, lepo se osećala, uživala, družila...

Posebno je ponosna na tekst za koji je dobila nagradu 2015. godine¹⁰⁴. Tekst je sećanje na prelepo putovanje u Zagreb, oktobra 2014. godine, upriličeno povodom Međunarodnog dana starijih.

Starost u mladosti¹⁰⁵

Jednog dana, kada je leto doseglo vrhunac svoje raskoši, srele smo se, posle naše uobičajene aktivnosti „Razgovor uz muziku”, naš androgog i ja. Pogledala me je i upitala: „Da li imate pasoš?”. U trenutku, pitanje me je zbumilo, no, ipak sam odgovorila sa da. U toj zbumjenosti sam dodala: „Hoćete li da Vam pozajmim?” Malo se nasmešila i rekla: „Ma, ne”. Lepe, crne oči su netremice gledale, a onda, odmerenim, ravnomernim tonom su potekle reči: „1. oktobar je međunarodni Dan starih. Pozvani smo u Zagreb na proslavu ispred gerontoloških centara Srbije. Da li biste putovali u Zagreb?” Osećala sam se vrlo počastovano i na oba pitanja sam odgovorila potvrđno.

Nikom nisam govorila o ovom događaju. Život je tekao uobičajenim tokom. Nizali su se sunčani dani i činilo se da nikad neće proći, a onda su jednog jutra nebo prekrili tamni oblaci iz kojih je čas sipila, čas pljuštala kiša. I baš u to vreme, 30. IX, krenuli smo put Zagreba. Svi izložbeni predmeti, izgrađeni u našoj kreativnoj radionici, koje ćemo izlagati u Zagrebu, već su spakovani.

Put kroz naselje bio je mokar i prekriven žutim, opalim lišćem i vozilo se polako kretalo. Činilo mi se da nas usputno drveće, odeveno u svoje svetložuto ruho, pozdravlja, žečeći nam srećan put. Napustili smo naselje, a pred nama se rasprostrla, sa svim svojim čarima, nepregledna ravnica. Orošena sitnom kišom, isticala je sve svoje boje i u pravilnim geometrijskim slikama, ličila je na prekrasan tepih. Taj naizmenični raspored boja je polako prelazio u jednoličnost od koje sam, povremeno, padala u slatki dremež. Posle takvog stanja, ugledala sam drugačiji raspored boja u ravni-

¹⁰⁴ „Najbolja putopisna priča o putovanju u inostranstvo”, 4. mesto.

¹⁰⁵ Tekst je objavljen u Satarić, Nadežda (ur.) (2014), „Starost u mladosti” *Nabolje putopisne priče starijih*, Beograd: Udruženje građana „Snaga prijateljstva” – Amity, str. 119–124.

ci. Trgla sam se i setila.

Tu je, na tom delu, pokošena jedna mladost, čijom je krvlju natopljen taj deo ravnice, a Dunav plavi obojila u crveno, pre 70 godina u jednom Velikom ratu, na zemlji panonskoj.

Zaokupljena sećanjima iz prošlosti, nisam primetila da smo prešli Dunav plavi, ni kada smo prešli državnu granicu. Pred nama se rasprostrala ista takva ravnica kao i pre granice, isti spektar boja, isto nebo prekriveno tmurnim oblacima, iz kojih čas sipi, čas pljušti kiša. Sve je isto, samo je ravnica podeljena na dve države, Srbiju i Hrvatsku ispred granice.

Tražila sam nešto novo. Nisam našla. Jedino što je put bio ravniji i širi. Saobraćaja skoro nije bilo. Kiša je prestala i mi smo se zaustavili na jednom parkingu. Svuda se osetila vлага. Nedaleko od parkinga video se bunar sa uspravnim đermom, a pored njega dugačak valov. To je spomenik prošlosti. U jednom momentu mi se činilo da taj đeram drži nebeski svod iznad nas, dok u daljini, opterećen teškim crnim oblacima, svod se spojio sa ravnicom.

Okrepljeni svežinom, zauzeli smo svoja mesta i vozilo je zaplovilo po putu zelene Panonske ravnice, kao nekada barka po Panonskom moru. Bili smo izuzetno raspoloženi za šalu i smeh i u takvom raspoloženju nismo primetili da smo uplovili u veliku reku kojom plovi mnoštvo vozila. To je auto-put „Bratstvo-jedinstvo”, koji je gradila četa brigadira sa lopatama, kolicima i drugim alatom u rukama, a u ušima su odzvanjale graditeljske pesme:

„Beograd i Zagreb – to je naša meta,
izgradićemo auto-put još ovoga leta.
Izgradićemo put sve do Savskog mosta.”

Sada je to moderan put sa više traka i modernom signalizacijom.

Naše vozilo je plovilo kao brod između lepo uređenih obala, pa onda kao da smo uplovili u jednu veliku luku. Sa obe strane puta su se uzdizali oblakoderi i višespratnice u jednom savršenom redu. To je deo Zagreba – Plavi Zagreb.

Prešli smo Savski most i zaustavili se ispred skromne dvospratne zgrade, na kojoj je pisalo „Hotel Zagreb”. To je naša krajnja tačka. Osoblje nas je lepo primilo i sa ponosom su nas obavestili da je hotel prva građevina sagrađena posle Drugog svetskog rata i da je istu Tito svečano otvorio. Smestili smo se i osećali se opušteno kao da smo kod kuće.

Veče je odavno zamenilo dan, a grad je živeo svoj život, okićen milionima raznobojnih svetiljki, pa se činilo da se pretvorio u jednu ogromnu sijalicu.

Osvanuo je lep, sunčan dan. Jutro je bilo prozračno i odisalo je svežinom. Cela okolina je blistala pod jakim sunčevim zracima, a po zelenoj travi i cvetnim lejama rasula se biser rosa. Iza tog travnatog dela, kao neki zastor, uzdizale su se ogromne krošnje drveća, okičene gustim, zelenim lišćem i sobom zaklanjale most i reku Savu.

Napustili smo hotel i uputili smo se ka mestu određenim za proslavu. Kolona vozila, u kojoj smo i mi bili, kretala se lagano. Moju pažnju su privukle leve dvostrane zgrade u stilu secesije, boje maslačka. A onda, ispred nas se pojавilo belo ostrvo u moru žutih zgrada. To su mnogoletni, gordi, beli platani, stanovnici zrinjevačkog parka, Na širokom prostoru, između dva reda platana, postavljeni su stolovi sa nadstrešnicama i natpisom koji kojem gerontološkom centru pripada. Našli smo naš sto na kome je pisalo Srbija. Izлагаča je bilo iz raznih krajeva Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine. Svi su žurili da izlože svoje predmete i što bolje ukrase sto. Maštom i veština su vredni prsti izradili predivne upotrebljive i ukrasne predmete od raznih materijala, da je svakom posmatraču zastajao dah.

Na centralnom delu, kao crni dragulj okružen belim platanima, udiže se muzički paviljon. Taj spoj beline platana i čipkasti dragulj iskovan od gvožđa daju posebnost okolini.

Sve je spremno za početak slavlja. Kolone slavljenika su se kretale izložbenim delom sa osmehom i srdačnim stiskom ruku pozdravljali se sa izlagacima, kao stari znanci, da bi zauzeli mesto ispred muzičkog paviljona.

U jednom trenutku kao da je sve stalo. Ispred našeg izložbenog stola pojavio se gradonačelnik Zagreba, sa širokim osmehom, i pozdravio nas je dobrodošlicom i poželeo ugodan boravak. Pozdravio je izlagace, a onda je preko razglosa iz muzičkog paviljona, pozdravio sve učesnike, a posebno Srbiju i Bosnu i time otvorio „Gerontotulum”.

Iz paviljona je odjekivala muzika, a na podiju u ritmu muzike čili i veseli, u prekrasnim nošnjama su plesali plesači u modernom ritmu „Gangam Style” i sve tako dok se program nije završio. A onda, uz ritam muzike sa razglosa, zaplesali su u raznim stilovima, svi učesnici gerontotuluma. Orila se pesma, odjekivala muzika, talasao se zrinjevački park. To je pevala i igrala mladost u starosti u Zagrebu, u zrinjevačkom parku.

Proslava je završena. Naši ljubazni domaćini poveli su nas u Dom za stare i nemoćne „Sveti Josip”, koji je otvoren pre 103 godine. Dok smo razgledali dom i upoznavali se sa njegovim načinom rada, stigli su i učesnici iz Bosne. U prijatnom i srdačnom razgovoru neprimetno, nekim posebnim nagonom, prešli smo na pesmu. Pevali smo pesme iz naše mladosti, pesme iz ovih krajeva Jugoslavije, da bi završili pesmom „U ranu zoru”. Srdačno smo se rastali, sa željom da se opet negde sretнемo.

Krenuli smo nazad istim putem kojim smo i došli. Sunce je svojim purpurom označilo zalazak i poslednjim zracima pokazivalo obrise planine u čijem su se podnožju šćućurila živopisna naselja. A mi, još pod utiskom slavlja, pevali smo pesme iz Drugog velikog rata, koje su nadahnjivale i budile patriotizam, kao: „Bilećanka”, „Konjuh planinom”, „Mlada Vojvođanka” i dr. Gospoda T. E. je recitovala recitaciju kojom je učestvovala na međunarodnom konkursu za osobe preko 60 godina i osvojila prvo mesto u Pećuju i Budimpešti. Gospodin S. P. svojim lepim baritonom, kazivao je stihove svog omiljenog pesnika Petefi Šandora.

U takvom raspoloženju, nismo ni primetili da smo u kišnoj noći uplovali u peščanu luku, do našeg broda nasukanog na peščano dno nekadašnjeg Panonskog mora. Sva lepota dana je iza nas. Ostalo je samo sećanje i mladost u starosti.

Sve se promenilo u martu 2020. godine, kada je Vlada Republike Srbije uvela vanredno stanje. Jedna od mera je bila i da se „korisnici i korisnice” domova „izoluju” i tako zaštite od potencijalnog zaražavanja virusom Koronavirus COVID-19. Na sreću nas ‘slobodnih’, vanredno stanje je ukinuto u maju 2020., a time i sve zabrane kretanja. Za moju baku to nije važilo... Dom je i dalje bio zatvoren za posete. Uspela sam u junu da joj doturim sliku mog sina, njenog pravnuka, onako nameštenu u povodu završavanja osnovne muzičke škole. Plakala mi je u telefonskom razgovoru.

Zamolila me je da joj u biblioteci iznajmim *Radecki marš* Jozefa Rota (pomagala mi je često tokom studiranja tako što je umesto mene čitala pojedine nemačke književnike u prevodu na srpski (jer sam žurila da postignem sve na vreme), a posle mi prepričavala i odgovarala na pitanja koja sam joj postavljala u vezi sa analizom dela. Tada joj se ova knjiga mnogo dopala). Sva srećna sam došla opet na ulaz u dom da predam knjigu umotanu u celofan. Tamo mi je ta osoba zadužena za „pakete” saopštila da to ne može da se primi, jer se teško dezinfikuje...

Zvala sam je telefonom u avgustu 2020. godine da popunjava onlajn upitnik o diskriminaciji i potencijalima starijih žena¹⁰⁶. Opet je plakala. Baka ume da koristi internet, ali u domu imaju samo nekoliko računara u zajedničkoj prostoriji koje svi koriste – potrebno je upisati se u tabelu satnice za upotrebu računara. Često se dešavalо da se neko odjavi sa njenog naloga, a ona ne ume sama da se prijavи, pa mora da tražи pomoć, pa da čeka na nju, pa da moli nekoga... i onda je od svega odustala.

.....
¹⁰⁶ Onlajn upitnik iz istraživanja T. Radojević iz ove knjige.

Marica i Margareta

Negde na jesen me je, sva srećna, nazvala da mi saopšti kako sada mogu dva puta nedeljno po pola sata da se šetaju po dvorištu doma. Jeste da još uvek traju radovi na rekonstrukciji fasade i unutrašnjosti gornjih spratova

zgrade doma, pa bruji, ali eto.

Prošlo je leto, jesen, zima, pa ponovo proleće, a ona i dalje nije mogla da ide u šetnju u park ili na plivanje... Postojala je, doduše, mogućnost da neko ode nekuda, ali je to značilo kad se vrati u dom, da mora da skine svu odeću sa sebe, da se dezinfikuje, okupa i onda dve nedelje karantina. Baka to nije htela.

U januaru 2021. godine svečano je najavljena vakcinacija starijih osoba iz „domskog smeštaja”. Prva se vakcinisala u Subotici, ubrzo i revakcinsala.

Onda sam primila poziv iz doma – glavna sestra mi je 22. februara ove godine rekla da je baki pozlilo (više od četrdeset godina boluje od angine pektoris), da su je odveli kod interniste na pregled, promenili joj lekove i sad je u karantinu dve nedelje, u sobi za izolaciju u domu. U toj sobi gde su je izolovali, bila je sama, bez telefona. Zvala sam razne sestre i molila da odu do nje u sobu i daju joj telefon da se čujemo. Tako sam zivkala svako prepodne... Nekad su bile na sastanku, nekad bez zaštitnog odela, pa sam morala opet i tako... Za četrnaest dana trebalo je da ide na kontrolu, pa posle toga opet nov karantin od dve nedelje. To je ukupno mesec dana potpune usamljenosti, bez mogućnosti da je vidim i posetim. Ograničenu komunikaciju da ne pominjem.

Onda me je baka pozvala (pobegla je da se javi), uveravala me da je dobro, ali je rekla: „Ovo je gore nego u Aušvicu!“.

Konačno se vratila u svoju sobu, razgovarale smo i planirale, i onda je opet 8. aprila išla na kontrolu. Ovaj put je karantin trajao deset dana.

Ja svoju baku nisam videla godinu dana, nisam je dodirnula, zagrlila i poljubila.

KOMENTARISANA LITERATURA O STAROSTI I STARENJU

Pitanja vezana za starost i starenje, odnosno za dugovečni život čoveka, interesuju različite naučne i umetničke discipline gotovo oduvek. O tome najbolje svedoči knjiga Žorža Minoa *Istorija starosti: od antike do renesanse* (1994), u kojoj se daje pregled date problematike kroz vekove. Tokom 20. veka različite odgovore na pomenuta pitanja daju autorke: filozofkinja Simon de Bovoar (u prevodu na srpski 1987. godine) i psihološkinja Vera Smiljanić (1987) kod nas. Do danas, ipak, izostaje mogućnost da se na jednom mestu nađu kritički i pregledni radovi nastalih kod nas, a objavljeni u različitim publikacijama, nekada i teško dostupnim široj javnosti. Ovo stoga što se pitanjem starijih osoba i starenja bave mnoge nauke i umetnosti, a u novije vreme naročito nauke koje su interdisciplinarno usmerene.

Odlučile smo se za odbir i pregled radova u kojima se pitanju starosti i starenja pristupa iz interdisciplinarne perspektive, iz uverenja da tako možemo pokazati složenost fenomena koji je tema ove knjige. Naročito zato što su radovi autorki brojniji od radova autora kod nas. Prikazujemo trideset dva naučna rada/publikacije/istraživanja domaćih autorki (i autora) i onih iz regionala koji za temu u celosti, ili u pojedinim delovima, imaju starost, starenje i starije osobe sa akcentom na diskriminaciju, s jedne strane, i na skrivenim potencijalima starijih žena, s druge strane. U spisak smo uključile i odbranjene master radove, magistarske teze i doktorske disertacije da pokažemo da je pitanje aktuelno u akademskoj zajednici i u radu sa mladima.

Radovi pripadaju različitim naučnim (inter)disciplinama i povezani su sa: antropologijom, ekonomijom, gerontologijom, psihologijom, sociologijom, rodnim i ženskim studijama, u kojima su korišćena različita teorijska određenja i metodološki postupci.

Cilj nam je da pokažemo, pored osnovnih rezultata istraživanja, i različite metode istraživanja, tačnije da pokažemo kako se metode iz jednih interdisciplina mogu uspešno primeniti u drugim. Zato smo uniformisale prikaze u pogledu strukture: cilj istraživanja, metod, osnovni rezultati, zaključak i preporuke autorki (ukoliko postoje). Kritički komentar se najčešće odnosi na integrisanost rodne problematike i rodne dimenzije u rezultate ili zaključke, kako bismo pokazale u kojoj meri su oni valjani i za

sadašnja razmatranja o diskriminaciji starijih žena. Uverene smo da kratki kritički prikazi literature o starosti i starenju mogu poslužiti kao polazište za kreiranje budućih istraživanja na temu roda i starosti/starenja, budući da literatura još uvek nije objedinjena na jednom mestu, nego po disciplinama, što onima koji tek ulaze u problematiku može pomoći. S druge strane, objedinjeni radovi na jednom mestu informišu stručnu i širu javnost u Srbiji i regionu o količini istraživačkih podataka koji nisu zanemarljivi, ali isto tako upućuju i na podatke koji se (najčešće) prepisuju iz istraživanja u istraživanje i koji tako, tokom vremena, postaju neka vrsta stereotipne istine. Zato je jedan od naših ciljeva da na ukažemo na stereotipne istine koje smo pronašli tokom istraživanja.

Redosled izlaganja je abecedni po prezimena autorki, a ne hronološki.¹²

Bašaragin, Margareta (2013). „TV reklama kao ogledalo stereotipne mizoginije – kritička analiza reklamnog TV diskursa iz rodne perspektive” U: Valić Nedeljković, Dubravka, Pralica, Dejan (ur.), *Digitalne medijске tehnologije i društveno-obrazovne promene*, 3. Novi Sad: Filozofski fakultet, 281–292.

Cilj rada je da ispita da li postoje diskursni elementi u TV reklami koji pogoduju formiranju i održavanju društvenih stereotipa rodnih uloga i kako vizuelni kodovi, upleteni u auditivni kontekst tvoreći narative, doprinose stvaranju imaginarnog, virtuelnog imidža mizoginog karaktera, koji se nameće putem TV reklame.

Autorka koristi kvantitativno-kvalitativnu metodu kritičke analize TV reklama emitovanih na kanalima Radio-televizije Srbije 1 i Radio-televizije Pink, istovremeno ih poredeći i dajući moguća interpretacijska značenja. Korpus obuhvata komercijalne TV reklame (23. januar – 22. februar 2013), emitovane na 1. programu RTS-a pre *Dnevnika 2* (ukupno 196) i na Radio-televiziji Pink tokom *Nacionalnog dnevnika* (ukupno 244). Autorka za analizu koristi sledeće parametre: subjekat, objekat, formu TV reklame i ciljnu grupu. Prema vrsti reklamiranih proizvoda/usluga određuje dvanaest kategorija: supermarketi, hrana i piće, kozmetika, kućna hemija, farmaceutski proizvodi/suplementi, novine i časopisi, telefonija i internet, zabava i kulturno-obrazovni sadržaji, automobili, poljoprivredno seme i bankarske usluge.

Uporedna analiza pokazuje da nema razlika u vrsti, formi, kategoriji i sadržaju emitovanih TV reklama na obe stanice. Razlika postoji samo u broju emitovanja pojedinačnih TV reklama – oni su stereotipni. Za sve

¹² Jedino je rad Tatjane Đurić Kuzmanović (2005) objavljen na engleskom jeziku.

elemente reklamnog TV diskursa konstatiše rodne stereotipe: žena hraniteljica, spremaćica, kuvarica, bespomoćna i nesposobna, opterećena izgledom, lepotom i mladošću.

Autorka zaključuje da su manipulacije u reklamnom TV diskursu izloženi podjednako i muškarci i žene, ali da uvek rezultira mizoginijom. Rezultati istraživanja korisni su za buduće uporedne analize i kritičke pristupe u kreiranju rodnih stereotipa u reklamnim sadržajima.

Bašaragin, Margareta (2014). „Seksizam u antiejdž novinskim oglasima – šta nam obećavaju?“ U: Valić Nedeljković, Dubravka, Pralica, Dejan (ur.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene. Medijska istraživanja* – Zbornik 6. Novi Sad: Filozofski fakultet, 28–37.

Cilj rada je da ispita kako se u reklamnom novinskom oglasu za prodaju antiejdž proizvoda, kao govornom činu obećanja, reflektuju seksizam i ejdžizam i kako se time ukazuje na krajnju netoleranciju prema starenju žena.

Autorka koristi diskurs analizu (Savić 1993) i kvalitativno-kvantitativni metod, a analizira vrstu i oblik govornih činova u antiejdž oglasima, diskursne strategije i tehnike i leksička sredstva. Jedinica analize je reklamni novinski oglašavanje za prodaju antiejdž kozmetike kao jezičko-slikovni izraz. Korpus obuhvata trideset tri komercijalna reklamna oglasa iz ženskih časopisa (februar 2013 – mart 2014).

Rezultati pokazuju da je u tekstu reklamnog novinskog oglasa za prodaju antiejdž proizvoda, kao makro govornom činu, uvek implicitno prisutno *obećanje*, a ciljna grupa su isključivo žene (odnosno izostaju muškarci). Seksizam i ejdžizam prisutni su u sadržaju reklamnih poruka, reklamnim (diskursnim) strategijama (način na koji je rečeno) i odabiru leksičke. Time se održavaju i formiraju vladajući stereotipi i predrasude u pravcu postizanja imidža: „mladoliko i glatko lice“, „svež i mladalački izgled“, „glatka, nežna i blistava koža“.

Autorka zaključuje da antiejdž oglasi u celini, i u sekvencama, odražavaju negativnu percepciju starenja žena. Rad u potpunosti tematizuje ukrštanje roda i starenja/starosti i može se koristiti za uporedna istraživanja.

Beker, Kosana (2020). *Višestruka diskriminacija u Srbiji i odabranim državama Evropske unije*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije UNS (odbranjena doktorska disertacija).

Autorka Kosana Beker istražuje fenomen višestruke diskriminacije žena, kao i domete i ograničenja pravne zaštite žena od višestruke diskri-

minacije u Republici Srbiji i Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Francuskoj i Nemačkoj, kao odabranim državama Evropske unije. Na osnovu obimne pregledane literature, autorka posvećuje (manji deo) i ejdžizmu, te ističe da su starije žene izložene većem riziku od diskriminacije nego stariji muškarci, takođe i većem riziku od nasilja, zanemarivanja i zloupotrebe. Činjenica je da su posebno udovice i starije žene koje nisu u braku u povećanom riziku od siromaštva i društvene isključenosti.

Autorka više puta u disertaciji ponavlja da je starenje društveni konstrukt, jer se njegovo značenje menja tokom vremena i različito se shvata u različitim kulturama. Upravo ukorenjene društvene i kulturne norme jedne zajednice doprinose stereotipima i predrasudama o starijim ženama. One većinom imaju, u odnosu na starije muškarce, ograničen pristup obrazovanju tokom života, potom zdravstvenim uslugama, imaju manja finansijska primanja, ne poseduju nepokretnosti i dr. Uz to, zanemaruje se neplaćeni rad starijih žena, koji omogućava mlađim generacijama žena učestvovanje na tržištu rada.

U većini međunarodnih dokumenata u vezi sa ljudskim pravima, starnosno doba nije navedeno kao osnov za diskriminaciju, već se ono podvodi pod „drugi status“ ili „ostala lična svojstva“. Autorka Beker ukazuje na pravnu osnovu diskriminacije starijih žena. Korisni su pregledi literature koje daje autorka, za sve nove istraživače i istraživačice koji u istraživanje starosti tek ulaze.

Delić, Zlatan (2014). „Plastična kirurgija i performativnost ženskog tijela“. U: Nataša Govedić (ur.), *Treća*, vol. 16, br. 1/2, 87–98.

Autor ispituje ideološku ulogu plastične (estetske) hirurgije u savremenim reprezentacijama ženskoga tela u kontekstu debljine/mršavosti, starnosti/mladosti i sličnih dihotomija, odnosno performativne odlike imperativa ženske lepote. Cilj je prikazati na koji se način savremena poimanja lepote i mit o lepoti koriste da bi se ženskoj populaciji nametnuli obrasci masovne opsednutosti fizičkim izgledom.

Tekst nastoji da dekonstruiše/raščini ulogu plastične hirurgije u savremenom poimanju ljudske, posebno ženske lepote i ukaže na performativne mehanizme ideoloških imperativa lepote kojima se žene nastoje povinovati. Autor, takođe, ukazuje da opsednutost izgledom celoga tela datira još od vremena prvih mitova i prvobitnih strahova od starosti (mitsko prokletstvo večne mladosti, odnosno besmrtnost). Iстиće se da su debljina i starost dva društveno-ideološka problema s kojima se većina žena nosi.

Naročito se u tzv. „zapadnom svetu“ propagira narativ da je za ženu nezamislivo da slobodno i uredno stari ili se deblja poput muškaraca. Au-

tor se bavi i odnosom plastične hirurgije i kliteroktomije, budući da se obe prakse objašnjavaju kao nešto što se radi zbog norme, pravila, estetike ili mita o lepoti.

Zaključak donosi stav da se iza estetskog nasilja nad ženama krije čvrsta ideološka falogocentrična matrica. Rad pripada interdisciplinarnim rodnim studijama i uvezuje međusobnu konstrukciju roda i starosti, tj. starenja.

Đurić Kuzmanović, Tatjana (2005). „Gendered Ageing in Serbia: Transition for All Ages” [Porodnjavanje starenja u Srbiji: tranzicija svih starosti¹³]. In: Worsfold, Brian J. (ed.), *The Art of Ageing. Textualising Phases of Life*, Group DEDALLIT5, Lleida, Catalunya, Spain: University of Lleida, 13–24.

Publikacija je posvećena izazovima starenja, a priredio ju je Brajan Vorsfold zahvaljujući podršci grupe istraživača sa Univerziteta Leida u Španiji.

Autorka se fokusira na rodne aspekte situacija sa kojima se u tranziciji društva suočavaju starije osobe u Srbiji. Njen zadatak je da analizira položaj starijih osoba tokom 1990-ih godina u Srbiji u kontekstu sprovođenja državne strategije dirigovanog nerazvoja i urušavanja penzijskog sistema, ali i rodne efekte njihovog sve bržeg i masovnijeg osiromašenja. Autorka Đurić Kuzmanović zaključuje da se starosna diskriminacija u Srbiji ogleda u snažnom zanemarivanju potreba starijih osoba, njihovih prava, kao i doprinsosa ekonomskom razvoju, te da rodne nejednakosti ostaju nevidljive kreatorima ekonomske politike. Rad je iz menističke ekonomije i pouzdalog metoda istraživanja.

Geiger Zeman, Marija (2014). „Kažu da prije stare žene nego muški – starost i starenje kao relevantna feministička pitanja”. U: Govedić, Nataša (ur.), *Treća*, vol. 16, br. 1/2, 5–14.

Autorka pokazuje važnost rodnih dimenzija starosti i starenja, potom detabuizira starost i starenje, ukazuje na seksističke i dobističke (ejdžističke) prakse kroz kritičku i feminističku analizu kulturnih, socijalnih, ekonomskih, političkih, zdravstvenih i psiholoških implikacija starenja i starosti u društvu. Polazi od stanovišta da su starost i starenje kompleksni i višedimenzionalni, uzajamno povezani fenomeni koji se nikada ne odvijaju u socio-kulturnom vakuumu, pa ih je u istraživanju potrebno obuhvatiti kako u individualnom tako i u širem društvenom kontekstu.

.....
¹³ Prevod M. B.

Konstatiuje tradiciju dvostrukog društvenog vrednovanja starijih žena u odnosu na starije muškarce i njihovog prikazivanja u tom dvostrukom ključu. Naglašava da novi, feministički kritički pristup osvetljava i nove odnose prema starosti i starenju. Upozorava i na međugeneracijske sukobe i nerazumevanje između starijih i mlađih feministkinja, ali i na nedostatak međugeneracijske solidarnosti čije uzroke vidi u razlikama u vrednosnom sistemu, aspiracijama i tematsko-problemskim žarištima, te ciljevima drugog i trećeg talasa feminizma.

Janković, Brankica; Todorović, Nataša; Zajić, Gradimir; Vračević, Miliutin (2018). *Starenje u gradovima*. Beograd: Crveni krst Srbije.

Publikacija je nastala na osnovu istraživanja „Dobro čuvana porodična tajna“ (2015) i „Položaj starijih na selu“ (2016) u okviru dugogodišnje saradnje Crvenog krsta Srbije i Poverenice za zaštitu ravnopravnosti, a uz podršku Populacionog fonda Ujedinjenih nacija, Kancelarije u Beogradu.

Cilj autorskog tima je da utvrde okolnosti u kojima žive starije žene i muškarci iz urbanih sredina u Srbiji; da ukažu na dostupnost usluga (zdravstvene i socijalne zaštite, transport); da procene bezbednost; utvrde potrebe starijih žena i muškaraca. Na kraju publikacije nalaze se preporuke za poboljšanje kvaliteta života starijih osoba, koje se izdvajaju kroz promociju dobre prakse.

Istraživanje je sprovedeno (septembra i oktobra 2017. godine na teritoriji Republike Srbije) na slučajnom, reprezentativnom uzorku od 1.037 starijih osoba od 65 godina (59% žene) koji/e žive u urbanim sredinama, upitnikom (72 pitanja, 8 oblasti, „licem u lice“) i pet fokus grupa sa 74 starijih osoba.

Osnovi rezultati ovog istraživanja su sledeći: 1. lične prihode ima 92% starijih osoba, ali 46% izjavljuje da teško ili veoma teško žive; 2. oko 30% ima potrebu za podrškom, ali je retko koriste; 3. 80% smatra da se prema njima odnose sa poštovanjem, ipak 21% kaže da su nezadovoljni odnosom u opštinskim službama, a 19% u zdravstvenim ustanovama; 4. oko 30% se slaže da ne uspevaju da ostvare svoja prava, a oko 50% osoba tvrdi da su bili izloženi diskriminaciji u nekom trenutku posle 65 godine (9% „veoma često“).

Istraživački tim nije izdvojeno prikazao rezultate za starije žene, iako postoji udeo starijih žena po starosnim grupama.

Janković, Brankica (2019). *Istraživanje o položaju starijih žena u Srbiji*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.

Publikacija je nastala kao rezultat saradnje Poverenika za zaštitu rav-

nopravnosti i Agencije Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena.

Cilj istraživanja je da pruži detaljnije informacije o položaju starijih žena (zdravstvena zaštita, socio-ekonomski položaj, socijalna zaštita, učešće u kulturnim i drugim aktivnostima u zajednici, bezbednost i nasilje), radi unapređenja politika zaštite starijih žena, kao i za uspostavljanje prioriteta u finansiranju mera podrške i zaštite.

U istraživanju (Srbija, septembar i oktobar 2017. godine) učestvovalo je 800 starijih žena (preko 65 godina). Korišćeni su upitnik (104 pitanja, 11 oblasti, „licem u lice“) i tri fokus grupe (dve u gradu, jedna na selu).

Rezultati istraživanja pokazuju loš socio-ekonomski položaj starijih žena, zatim nedovoljnu dostupnost i kvalitet zdravstvenih usluga, dok su usluge socijalne zaštite nedovoljne u odnosu na iskazane potrebe.

Zaključak je da starije žene retko učestvuju u organizovanim aktivnostima u zajednici, pa se donose preporuke za unapređenje položaja starijih, podrške koja im se pruža, sa posebnim akcentom na uključivanje starijih osoba u organizovane aktivnosti, naročito starijih žena, imajući u vidu pojavu feminizacije starenja.

Knežić, Branislava (2011). *Ne samo koliko živeti: o starenju i starosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Autorka ima za cilj da pokaže kvalitet života starijih osoba na osnovu životnih priča starijih žena i muškaraca iz glavnog grada Srbije u prvoj deceniji 21. veka, uzimajući u obzir tendencije za budućnost društva u celini – veći procenat starijih osoba u društвima sveta u celini i žena posebno.

Metod životne priče u obliku strukturiranog razgovora (detinjstvo, obrazovanje, porodica, radni vek, penzionisanje), razgovor sa dvanaest starijih osoba (šest žena i šest muškaraca) starosti u rasponu od 64 do 89 godina, sa šireg područja Beograda.

Autorka rezultate iznosi na osnovu nekoliko indikatora: zdravlja, porodičnog statusa, materijalnog stanja, profesije, obrazovanja, izbegličkog statusa, nasilja u porodici i usamljenosti. Zaključak do kojeg dolazi je da profesija znatno utiče na kvalitet života u starosti. Visina penzije i mogućnost za nastavak profesionalne aktivnosti i nakon prestanka radnog veka, važni su elementi za kvalitetan život u starosti. Uz zdravstveno stanje, materijalne prilike i obrazovanje, porodični status i odnosi sa decom su, ipak, osnovni pokazatelji kvaliteta života u starijem dobu.

Predlog za boljšak – život u starosti moguće je učiniti humanijim uz povećanu odgovornost i društvenu podršku porodici i pojedincu.

Kojić Mladenov, Sanja (2021). „Prikazivanje različitih koncepata bolesti ženskog tela u vizuelnoj umetnosti”, *Interkulturalnost*, br. 21, (u štampi).

Autorka istražuje načine prikazivanja koncepta bolesti i ženskog tela u vizuelnoj umetnosti od antike do danas u Evropi i pokazuje položaj, mesto i ulogu žene koju društvo deklariše kao obolelu (na nivou fizičkog ili emocionalnog stanja). Prikazuje mehanizme koji utiču na kreiranje njene marginalizovane pozicije, isključivanje iz zajednice, kreiranje stereotipa i tabua. Korpus empirijskih podataka čine umetnička (slikarska) dela na kojima je prikazano bolesno žensko telo ili društveno deklarisano kao takvo. Bolest (odstupanje od zdravlja) autorka posmatra u kontekstu vremena u kojem su stvarana umetnička dela i razvijani različiti koncepti bolesti.

Prve primere autorka pronalazi u delima sa ilustracijama mitoloških ili religioznih scena, koje skrivaju i marginalizuju obolelo telo ili afirmišu negativne interpretacije uloge obolele. Autori tih umetičkih dela su uglavnom muškarci. Razvojem umetnosti portreta i oslobođanjem od religijskih kanona, uočljivo je povremeno prikazivanje različitih koncepata bolesnog tela žene – uglavnom manjih dimenzija, na rubnim delovima kompozicije slike, a tokom vremena sve izraženije u studijama karaktera portretisanih žena. Tokom dvadesetog veka, pod uticajem feminističke teorije i prakse, sve više žena počinje da se bavi slikanjem, te se odabir tema menja, kao i način njihove interpretacije. Umetnice i umetnici iznose u javnost do sada društveno neprihvatljive načine prikaza ženskog tela (koje ne mora da bude lepo, a da pri tom može dominirati kompozicijom i biti centar radnje). Tim novim postupkom oslobođaju se od stereotipa i tabua.

Pitanje odnosa umetnosti prema telu žene doprinosi razmatranjima i istraživanjima odnosa društva prema ženskom telu uopšte, naročito ako ono odstupa od idealeta lepote i mladosti. Rad je uspešna primena teorija iz rodnih studija u teorije o slikarstvu, što je za sada redak put kojim istraživačice kod nas idu.

Komatina, Slavica (2004). *Starenje stanovništva Beograda*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Cilj istraživanja je da fenomen starenja populacije u Beogradu osvetli interdisciplinarno iz perspektive demografije, sociologije i socijalne antropologije, upoređivanjem statističkih podataka o starenju stanovništva u celini sa podacima individualnog starenja, a u svetu specifičnosti konkretnog društvenog konteksta s početka 21. veka.

Autorka koristi metod slučaja i biografski metod, a za razgovor odabira

ukupno 15 osoba (osam žena i sedam muškaraca), uzrasta od 29 do 92 godine, uglavnom visokoobrazovanih i u bračnoj zajednici (pretpostavka je da su svi iz većinskog naroda, ali se nacionalna, verska i druga pripadnost ne pominju). Pitanja su se odnosila na materijalni i socijalni status, zatim građanska prava, odnos prema zdravlju i odlasku u penziju, zadovoljstvo životom iz perspektive životnog doba, zatim o stereotipima o starijim osobama, međugeneracijskom odnosu, odnosu prema smrti i polu tokom starenja.

Autorka zaključuje da u starosti dolazi do značajnog rasterećenja i kod muškaraca i kod žena. Podseća nas da dominira uverenje da je ženama u strosti lakše, zato što za njih prekid profesionalne delatnosti i odlazak dece iz roditeljskog doma ne znači i prestanak svake svrshishodne aktivnosti (ostaju im kućni poslovi). Druga činjenica koju autorka iznosi jeste da se žene bolje snalaze kada ostanu bez bračnog partnera („Umeju same o sebi da se staraju, vitalnije su i spretnije”, 105).

Rad se bavi i sistematskim posmatranjem starije populacije u gradu. Autorku naročito interesuju odnosi među različitim generacijama u okruženju i uticaj starosti na komunikaciju i međusobne odnose među ljudima. Sociološka analiza pokazuje delatnost različitih predrasuda i stereotipa koji postoji i koje starije osobe trpe.

Osnovni je zaključak analize u okviru socijalne antropologije – osvetljavanje pozicije starijih između porodice i socijalnog staranja u situaciji opštег siromaštva i socijalne promene porodice.

Rezultati ovog kvantitativno-kvalitativnog istraživanja s početka 21. veka osnova su za nova, ponovljena istraživanja u drugoj dekadi istog veka, i to ne samo u glavnom gradu, nego i u drugim gradovima Srbije.

Kujundžić, Nada (2014). „Zle vještice i brižne bake: prikazi starijih ženskih likova u dugometražnim animiranim filmovima studija Walt Disney”. U: Govedić, Nataša (ur.) *Treća*, vol. 16, br. 1/2, 49–64.

Autorka istražuje pojavnost i vrste prikaza starijih žena u dugometražnim animiranim filmovima studija *Volt Dizni* u Sjedinjenim Američkim Državama. Koristi dosadašnja istraživanja dobizma i dobističkih stereotipa u medijima (televizija, film, reklamni mediji) i koristi metod analize sadržaja na korpusu od 43 dugometražna animirana filma iz ovog studija, što uključuje: brojnost i vrste prikaza starijih ženskih likova (njihove fizičke i karakterne osobine, bračni i porodični status, stereotipe) i njihovu funkciju i ulogu u radnji. Na osnovu toga daje osnovnu tipologiju starijih ženskih likova.

Rezultati istraživanja pokazuju da je starijih ženskih likova (46) gotovo upola manje od muških (80) i da uglavnom imaju sporedne ili epizodne uloge. Likovi često predstavljaju majčinske figure i imaju funkcije antagonista ili pomagača/darivaoca, a prikazani su na izrazito stereotipne načine. Autorka navodi ukupno pet najučestalijih tipova: vešticu, dobru vilu, mudru staricu, brižnu baku i komičnu staricu.

Zaključna razmatranja navode da su neophodna intenzivnija kritička promišljanja i javna rasprava o dobizmu i ulozi medija u distribuciji dobitičkih stereotipa. Predlog pokreće pozitivne promene koje bi povećale zastupljenost i načine prikazivanja starijih žena u filmovima, ali i medijima uopšte.

Ovaj rad predstavlja dobro polazište za uporedne analize različitih videnja filmske umetnosti za decu u odnosu na rod i starost/starenje.

Markov, Slobodanka (2006). „Neki pokazatelji socijalno-ekonomskog položaja starih lica u Novom Sadu”. U: Popović, Dragiša T. (ur.), *Čovek i priroda: atrofična degenerativna stanja – oboljenja ljudi u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska, 293–304.

Autorka ispituje subjektivno iskustvo svakodnevnog života starijih osoba u jednom gradu Srbije i njihov položaj tokom društvene tranzicije osamdesetih i devedesetih godine 20. veka.

Standardizovanim upitnikom od 49 pitanja (oblasti su: ekonomski položaj, socijalna zaštita, zdravlje i zdravstvena zaštita, svakodnevne aktivnosti, navike, potrebe) intervjuisala je 155 žena i 128 muškaraca preko 60 godina starosti u Novom Sadu (2002–2003. godine). Dodatno je detaljnije intervjuisala (2003) još 20 starijih osoba (deset žena i deset muškaraca nešto starijeg doba (65–75 godina) da bi dobila rezultat da starije osobe različito percipiraju svoj materijalni položaj, ali da strahuju od pada standarda, isto kao i od napuštenosti i usamljenosti. Autorka nam, takođe, ukazuje na nedovoljnu podršku države i društva adekvatnom zbrinjavanju starijih osoba, naročito starijih žena, čija se svakodnevica svodi na kućne poslove.

Zaključuje da je težak položaj starijih u našem društvu povezan sa pitanjem društvene odgovornosti i predlaže sveobuhvatnu analizu stvarnog i celovitog položaja starijih.

Milosavljević, Ljubica (2010). „Namćori” iz komšiluka: predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami”. *Etnoantropološki problemi*, 5 (3), 75–97.

Autorka pokušava da izdvoji dominantne stavove društva o starijim osobama i starosti u domaćim televizijskim reklamama, kao delu popularne kulture. Zato analizira stereotipe na kojima počivaju reklamne poruke i zastupljenost starijih osoba u reklamama na korpusu od šest reklama u kojima se kao glavni/e protagonisti/kinje pojavljuju starije osobe. Svih šest reklama emitovano je na domaćim TV stanicama tokom tri meseca (maj, jun i jul 2009. godine).

Rezultati pokazuju da su starije osobe retko prepoznate kao ciljna grupa reklame i retko se pojavljuju kao njeni/e protagonisti/kinje. Kada su prisutni/e, onda se prikazuju kao džangrizavi/e, infantilni/e i služe da zabave, te promovišu negativne stereotipe (kao tirani, nemoćne osobe), ali i pozitivne stereotipe (kao mudre i iskusne osobe). Zaključak je da reklame stigmatizuju stare osobe, negiraju starost (promovišući mladost) i sl. Autorka takođe zaključuje da su starije osobe retko prepoznate kao potencijalni kupci onoga što je (i za njih) reklamirano.

Iako autorka nema u prvom planu i afirmaciju rodne dimenzije istraživanja, podatak pokazuje da su stariji muškarci u reklamama u većoj meri neaktivni i ograničeni na prostor oko kuće, te da su stereotipne predstave davale izvesnu priliku starim ženama za aktivnosti u kući.

Milosavljević, Ljubica (2013a). „Zašto su ‘namćori’ otišli iz komšiluka? Predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami – ponovljeno istraživanje”. *Etnoantropološki problemi*, 1, 117–148.

U ponovljenom istraživanju, nakon četiri godine, fokus je ponovo na dominantnim stavovima društva o starijima i starosti koji se koriste u TV reklamama (krajem 2012. i početkom 2013. godine).

Autorka analizira pozitivne i negativne stereotipe u reklamnim prukama i zastupljenost starijih osoba u njima. U odnosu na prethodno istraživanje, uočava blago povećanje brojnosti reklama u kojima se pojavljuju starije javne ili anonimne ličnosti (mada su i dalje malobrojne i ne uvek i kao glavni/e akteri/ke). Nadalje, uočava i promenu u načinu na koji se one portretišu. Ovoga puta zaključuje da su starije osobe prepoznate kao ciljna grupa (budući kupci), a dokaz je da ‘nose radnju’ i to iz oblasti prehrambene i zdravstvene industrije, telekomunikacijskih i bankarskih usluga. Stereotipno slikanje je i dalje prisutno, ali je više pozitivno nego

negativno u odnosu na ranije istraživanje. Postoji i saglasje starijih likova sa okolinom u reklami ili društvom u širem smislu.

Milosavljević, Ljubica (2013b). *Konstruisanje starosti kao društvenog problema*. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za antropologiju (rukopis doktorske disertacije, mentor Ivan Kovačević).

Cilj istraživanja bio je traganje za odgovorima na pitanje na koji način je starost konstruisana kao društveni problem u Srbiji tokom protekla dva veka. Autorka pristupa starosti kao socijalno-kulturnom konstruktu koji je fluidan, a ne samo zadata biološka kategorija. Zato primenjuje metod dekonstruisanja da pokaže kako se starost, kao društveni problem, tokom dužeg vremenskog perioda konstruisala dvojako. Jedan tok procesa je hronološki stariji proces – uspostavljanje sistema penzijskog osiguranja i formiranje penzionisanog sloja društva, sve do savremenih problema koji iz toga proizilaze. Drugi tok procesa obuhvata organizovano institucionalno zbrinjavanje i stanovanje starijih osoba u staračkim domovima. Prvi proces pripada sferi rada (nastao u 19. veku, najpre kao privilegija činovništva), a drugi kao pomoć siromašnima, socijalno ugroženima nakon Prvog svetskog rata.

Ova dva višedecenijska podprocesa ukupnog procesa konstruisanja starosti kao društvenog problema dovela su do toga da danas o starosti možemo razmišljati kao o resursu i temi za izučavanje mnogih organizacija: profesionalne, političke i nevladine. Jedan od najznačajnijih zaključaka jeste da je starost konstruisana kao *krnji društveni problem*, jer ni danas, kao ni u prošlosti ne možemo govoriti o sveobuhvatnom pristupu starosti koji bi podrazumevao da su starosti svih populacijskih grupa konstruisane kao društveni problemi i tako prenete iz domena ličnih i/ili porodičnih problema u kontekst šireg društva. Starost kao potencijalni krnji društveni problem nalazi se u neprestanom procesu redefinisanja, a time i procesu prilagodavanja novim uslovima.

Milosavljević, Ljubica (2013c). „Starost i politika: konstruisanje političkog potencijala penzionog dela društva od obnavljanja više stranačja u Srbiji”. *Etnoantropološki problemi*, 8 (4), 987–1011.¹⁴

U ovom radu autorka odgovara na pitanje na koje načine je politički potencijal penzionisanog dela društva konstruisan kao resurs kroz aktiv-

¹⁴ Rad je rezultat istraživanja na projektu „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasledja do modernog društva“ (ev. br. 177035) Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

nosti političkih organizacija u Srbiji od uvođenja višestranačja krajem 20. i početkom 21. veka. Koristi model 'prirodne istorije' društvenih konstruktivista Malkom Spektora i Džona Kicusa. Rezultati pokazuju da se preduslovi za konstruisanje političkog potencijala penzionera (kroz kasnije delovanje političkih partija penzionera kao samostalnih organizacija) vezuje za uvođenje višestranačja. Brojno glasačko telo „penzionera” predstavlja potencijal i za ostvarivanje sopstvenih interesa i način da se starost prevazađe kao društveni problem kod nas.

Autorka ne uzima u obzir rodnu dimenziju političkog organizovanja starijih osoba i ne govori posebno o muškarcima i ženama, pa ovakvo istraživanje može biti povod za novo, sa uključivanjem i rodne dimenzije.

Milosavljević, Ljubica; Antonijević, Dragana (2015). „Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera”. *Etnoantropološki problemi*, 10 (2), 333–355.¹⁵

Autorke analiziraju načine delovanja (starijih) gastarbajtera/ki u vezi sa promenama koje donosi starost i razmatranje mogućnosti smeštanja u dom za starije, uzimajući u obzir političke i socio-ekonomske prilike u zemlji matici i zemlji radnog boravka.

Autorke su obavile terensko istraživanje, na osnovu intervjua 2014. godine. Razgovarale su sa penzionisanim osobama u Kučevu, povratnicima iz inostranstva i „deviznim penzionerima”, koji su zavisni od tuđe nege i pomoći. Dobijene podatke su poredile sa podacima iz Beča (penzionisani gastarbajteri/ke koji/e veći deo godine provode ili su u Beču stalno nastanjeni). Ukupno trinaest starijih osoba: šest žena i sedam muškaraca, uzrasta 48–91 godina). Pored toga, autorke su razgovarale i sa zaposlenima u privatnom domu za starije „Homoljski raj”, u državnom domu i Centru za socijalni rad u Kučevu.

Rezultati pokazuju da su penzioneri/ke, koji/e žive samostalno, razvili/e jednu od važnih strategija – život sa decom ili u njihovoj blizini, ali i rad u starosti. Posebno je značajna zajednička strategija starije osobe i njene porodice, a podrazumeva angažovanje tzv. 'žene' koja pomaže starijoj osobi u svakodnevnim poslovima i pruža osnovnu zdravstvenu negu. Za stariju osobu i ovakav način pomoći znači odlaganje ili izbegavanje odlaska

¹⁵ Rad je rezultat istraživanja na projektima: „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasledja do modernog društva” (177035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i „Ambivalentna nostalgija u kulturnom nasleđu i identitetu gastarbajtera” koji finansira Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije u 2015. godini.

u dom, a za porodicu rasterećenje od svakodnevnih poslova (brige), ali i stvaranje slike uzorne porodice koja se brine o svojim starijima. U slučaju starijih osoba koje žive u domu, pomenutih strategija nema, izuzev u načinu na koji raspolažu novčanim viškom, ali im je smeštanje u dom poslednja strategija koja im dopušta da razreše porodični i/ili zdravstveni problem.

Autorke se ne bave rodnim aspektima povratnica, mada je uzorak napravljen po polu. Da li povratnice iz inostranstva same plaćaju svoj boračak u domovima ili to čine njihova deca? Ostaje da se u budućnosti posebno istraži ovaj aspekt rodne problematike.

Milosavljević, Ljubica i Antonijević, Dragana (2016). „Starost gastarbajtera: strategije životnih izbora migrantske populacije u penziji”. *Etnoantropološki problemi*, 11 (1), 113–135.¹⁶

Autorke istražuju strategije životnih izbora u starosti gastarbajtera/ki koji/e su otišli/e u penziju i način na koji oni vrednuju starost. Polaze od tvrdnje da radni/e migranti/kinje trpe različite vrste socijalne isključenosti i da su (naročito u u starosti) obeleženi/e siromaštvo, bolestima, društvenom marginalizovanošću i netrpeljivošću domaćeg stanovništva. Povezuju interdisciplinarno studije migracija i studije starosti na empirijskom materijalu terenskog istraživanja. Prikupljaju intervjuje sa penzionerima/kama povratnicima/ama i „deviznim penzionerima/kama”, koji su zavisni od tuđe nege i pomoći, u Kučevu i okolnim selima u istočnoj Srbiji (tokom avgusta 2014. godine) i u Beču (oktobra 2014. godine) sa penzionisanim gastarbajterima/kama koji/e veći deo godine provode ili su stalno nastanjeni u domovima. U istraživanju je učestvovalo dvanaest osoba (šest ženskih i šest muških), uzrasta u rasponu od 47 do 84 godine.

Rezultat – iako penzioneri/ke povratnici/e iskazuju zadovoljstvo svojim izborom da starost provode u domovini, u Srbiji (većina je odlučila da ostane u inostranstvu), njihova odluka ima društvenu, a ne ekonomsku dimenziju: promenili/e su navike življenja i prioritete, shvatili/e da im je dom tamo gde su njihova deca i unuci.

Autorke zaključuju da su stariji/e gastarbajteri/ke postali/le nova grupa koja je nedovoljno vidljiva i nedovoljno istražena.

Rodna perspektiva rada sadržana je u zapažanju da postoji razlika u načinu na koji penzioneri/ke provode slobodno vreme u Beču: muškarci nisu ničim posebno okupirani, pa mahom provode vreme u dokolici, dok se žene i dalje brinu o domaćinstvu i porodici.

¹⁶ Rad je rezultat istraživanja na istim projektima kao prethodni rad (Milosavljević, Antonijević 2015).

Sastavni deo rada je navođenje iskaza osoba koje su učestvovale u intervjuu, ali od ukupno 41 citata, svega trinaest pripada ženskim osobama. Time se problem istraživanja rasvetljava većinom iz vizure ostarelog penzionisanog muškarca.

Pajvančić, Marijana; Nevena Petrušić; Sanja Nikolin; Aleksandra Vla-disavljević; Višnja Baćanović (2020). *Rodna analiza odgovora na CO-VID-19 u Republici Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije 2014–2020.

U prvom delu publikacije ženski autorski tim predstavlja najpre rodnu analizu mera koje je Vlada Republike Srbije donela kao odgovor na epidemiju korona virusom pre, tokom i nakon proglašenja vanrednog stanja (mart–maj 2020. godine). U drugom delu se nalaze rezultati empirijskog istraživanja na osnovu dubinskih intervjua sa 84 sagovornice (starije žene, preduzetnice, Romkinje i žene sa invaliditetom) kao ilustracije i svedočanstva svakodnevice.

Starijim osobama je posvećeno poglavje „Zatočenice i pobunjenice u doba korone: žene 65+”, u kojem se nalaze podaci o dvadeset starijih žena koje žive i na selu i u gradu, a koji su dobijeni na osnovu telefonskih razgovora. Razgovori su vođeni u periodu od 15. 4. do 6. 5. 2020. godine, a svaki razgovor je trajao od 20 do 45 minuta. Cilj intervjua bio je da se prikupe podaci o životnim okolnostima, promenama u svakodnevici, koje su nastale zbog uvođenja vanrednog stanja i primene mera za zaštitu sopstvenog zdravlja, mogućnosti ispitaničica da zadovolje svoje osnovne potrebe iz prihoda koji su im na raspolaganju, kao i dostupnosti potrebne podrške.

Tim je došao do sledećih značajnih zaključaka: da starije žene nisu homogena grupa; da je njihovo poverenje u brigu države i društva za njih narušeno; da je starijim ženama važno da imaju pristup informacijama i uslugama zdravstvene zaštite.

Preporuke za buduću praksu odnose se na povećanje participacije starijih žena u procesima donošenja odluka koje se na njih odnose, uvažavanje njihovog dostojanstva i različitosti i povećanje kvaliteta života.

Navedena publikacija je jedna od prvih analiza svakodnevice starijih žena tokom vanrednog stanja u Republici Srbiji 2020. godine, koja dokazuje ključne elemente eksplicitne i implicitne diskriminacije od strane države.

Petrušić, Nevena; Todorović, Nataša; Vračević, Milutin (2015). *Uvod u starenje i ljudska prava starijih. Pilot-studija o finansijskom zlostavljanju starijih*. Beograd: Crveni krst Srbije.¹⁷

Autorski tim pristupa temi starenja sa aspekta ljudskih prava i kroz zakonodavni okvir Republike Srbije, a sa ciljem da u pilot-istraživanju „Ekonomsko nasilje nad starijim osobama kao oblik kršenja ljudskih prava“ (15. jul – 1. avgust 2014. godine) utvrdi strukturalno i individualno ekonomsko nasilje nas starijima u kontekstu porodičnih odnosa, kao i potencijalne rizike od nasilja i stepen informisanosti starijih o svojim pravima. Rezultati su prikupljeni upitnikom (dat u Prilogu rada). Odgovore na 40 pitanja dalo je 140 osoba preko 65 godina starosti: 69% žene, 31% muškarci, iz 10 opština u Srbiji (69% iz grada, 12% iz prigradskih naselja, a 19% sa sela), većinom udovci/c, sa jednim ili više dece.

Dobijeni rezultati potvrđili su loš ekonomski položaj starije populacije u Srbiji, a razlika između starijih žena i starijih muškaraca naročito je izražena u pogledu ostvarivanja prava na nasleđivanje (npr. starije žene češće nego stariji muškarci ne prihvataju nasledstvo i odriču se nasledstva u korist potomaka).

Autorski tim daje predlog za unapređivanje normativnog okvira i zvaničnih politika Republike Srbije u pravcu rodne osetljivosti, naročito kada je u pitanju ekonomsko nasilje nad starijima.

Radojević, Tatjana (2009). *Analiza potrošnje domaćinstava starijih žena u Novom Sadu*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije UNS (odbranjen master rad, mentorka Sobodanka Markov).

Istraživanje je sprovedeno (jula 2009. godine, u Novom Sadu, šest starijih žena) metodom vođenja dnevnika potrošnje domaćinstva i intervjuom na osnovu upitnika (Markov 2006, 79 pitanja, šest oblasti). Cilj je bio da se ispita ekonomski položaj starijih žena kroz njihov životni standard u gradu (Novom Sadu). Osnovni rezultat pokazuje da starije žene ne smatraju sebe ekonomski ugroženima, ali su sve negativno ocenile odnos društva prema svim starijim osobama (nedostaje adekvatna briga države i društva). U zaključku autorka iznosi sud da kvalitet života starijih žena u gradu ne zavisi od njihovog životnog standarda nego od društveno-životnog standarda. Zato je predlog zasnovan na principu feminističke ekonomije koja bi doprinela ekonomiji solidarnosti i pravednosti.

¹⁷ Publikacija je nastala u okviru projekta Crvenog krsta Srbije, u saradnji sa organizacijom HelpAge International (Velika Britanija) „Unapređenje ljudskih prava starijih u Srbiji”, finansiranog od strane Evropske unije.

Radulović, Dragana (2006). *Analiza diskursa novinskog teksta o stariim osobama: Dnevnik, 2006. godina.* Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku (odbranjen diplomski rad, mentorka Svenka Savić).

Cilj rada je da se na osnovu analize novinskih tekstova dnevnog lista *Dnevnik* utvrdi koliko su i na koji način zastupljene starije osobe, sa jedne strane, i na osnovu intervjuja sa novinarkama istog lista, sa druge strane, pokaže kakav je njihov odnos i stav prema pisanju o starijim osobama. Autorka, na osnovu sprovedene ankete, među mladima istražuje njihov odnos prema starijim osobama i zastupljenost starijih u medijima.

Ukupan korpus je sastavljen od tri vrste empirijskog materijala: 35 tekstova objavljenih u *Dnevniku* (2006), 50 upitnika sa mladima (25 žena i 25 muškaraca) i audio-snimak intervjuja sa novinarkama lista *Dnevnik*.

Rezultati istraživanja pokazuju da mali broj tekstova u naslovu precizira da je reč o starijim osobama, da su sami tekstovi kratki, većinom nepotpisani, a fotografije arhivske i ponavljaju se (o čemu odlučuje urednik). Najviše tekstova posvećeno je poznatim stranim starijim ženama (npr. kraljica Elizabeta). Novinarka svedoči da se ne piše malo o starijim osobama u *Dnevniku* i da im nije potrebna posebna edukacija za pisanje o ovoj temi. Oba pola mlađih prepoznaje nedovoljnu brigu društva prema starima i skoro svi ispitanici smatraju da se retko ili skoro uopšte ne piše o starijima u dnevnoj štampi.

Autorka, na osnovu korpusa, zaključuje da se tokom 2006. godine nedovoljno piše o starijim osobama, a na osnovu intervjuja sa novinarkama ustanovila je da je redakcija manje zainteresovana za životne priče anonymnih starijih osoba. Tekstovi uglavnom pripadaju tipu tzv. malih tekstova (In memoriam), što je prava slika pisanja o starijim osobama u ovom listu.

Risović, Katarina; Rusac, Silvia; Todorović, Nataša (2018). „Faktori rizika povezani sa nasiljem nad starijim osobama u porodici”. *Temida*, 21 (3), 363–383.

Autorski tim rezimira saznanja o nasilju nad starijim osobama u porodici, radi senzibilizacije akademske zajednice i šire javnosti, i time pravovremeno ukaže na faktore rizika. Odabran je metod analize sadržaja i komparativne analize, uglavnom radova sa engleskog govornog područja.

Autorke problematizuju naročito neujednačenost definicija nasilja nad starijima i nepreciznu komparaciju statističkih podataka koja iz toga proizilazi. Razlikuju pet faktora rizika nasilja nad starijima i njihova četiri nivoa: karakteristike žrtve 1. (nivo), učinioca (1. nivo), odnos učinioca

prema žrtvi (2. nivo), faktori rizika u zajednici (3. nivo) i društveni faktori rizika (4. nivo).

Analiza je pokazala da su starije žene (češće od starijih muškaraca) žrtve psihičkog, fizičkog ili ekonomskog nasilja, zanemarivanja; podložnije su teškim povredama i to nasilje najčešće vrše njihovi supružnici. Uz to, nedostaje društvena podrška starijim ženama, žrtvama porodičnog nasilja. Zato autorski tim zaključuje da je neophodna prevencija nasilja nad starijim osobama u porodici i preporučuje dodatna i dugoročna istraživanja.

Savić, Svenka; Aleksandrović, Marija; Dimitrov, Stanka; Jovanović, Jelena (2001). *Romkinje. Biografije starih Romkinja u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije.¹⁸

Odrednica starije Romkinje ovde označava žene starije od 55 godina, iz dva razloga: 1) doba kada po Zakonu o penzijama žene u Jugoslaviji odlaze u penziju (većina ispitanih Romkinja je svoj životni vek provela u Jugoslaviji) i 2) zato što je dokazano da je životni vek Romkinja kraći u od životnog veka neromkinja.

Cilj rada je afirmisanje metoda životne priče na primeru razgovora sa starijim Romkinjama u Vojvodini, rođenim u periodu od 1921. do 1946. godine (ukupno 20), iz različitih vojvođanskih mesta, uglavnom seoskih.

Metod je beleženje audio-zapisom razgovora mladih Romkinja sa starijim, na osnovu polustrukturiranog upitnika o ukupnom životu: 17 razgovora na srpskom jeziku, 3 na romskom u prevodu na srpski jezik (a 4 su u prevodu na engleski jezik, takođe dodata u knjizi). Priče su podeljene u tri dekade po kriteriju starosti: rođene 1920–1930. godine (ukupno sedam), 1930–1940. godine (ukupno devet) i 1940–1950. godine (ukupno tri).

Rezultati pokazuju različite oblike teškog života starijih Romkinja: u dečinstvu, tokom mladosti, udajom, ili u braku, najčešće bez zaposlenja, a „Starost je tužna i bolna. Većina ih je sama, samo neke su kod svoje dece ili kod unuka”. Nijedna Romkinja starost ne provodi u gerontološkom centru.

Zaključak autorki jeste da o Romkinjama postoji veliki broj predrasuda u današnjem društvu u Srbiji, pa su ovi podaci bili prvo kvalitativno i detaljno prezentovanje života starijih Romkinja u Vojvodini koje su zabeležile mlade Romkinje.

¹⁸ Istraživanje je u Udruženju „Ženske studije i istraživanja”, štampano uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo. Knjiga je objavljena i u prevodu na engleski jezik (prevod Aleksandra Izgarjan, 2002) i na romski jezik (prevod Jelena Jovanović, 2004).

Sjeničić, Marta; Vesić, Zoran (2018). „Zlostavljanje starijih: istraživanja i prevencija”. Temida, 21 (3), 345–362.

Cilj ovog rada je bio da se sistematskim pregledom literature predstave istraživanja iz oblasti zlostavljanja starijih osoba, sa posebnim osvrtom na ulogu i značaj prevencije.

Korišćeni metod je teorijska analiza sadržaja i komparativna analiza istraživanja sa engleskog govornog područja. Autori razlikuju emocionalno, fizičko, finansijsko i seksualno zlostavljanje, kao i zanemarivanje starijih osoba i pristupaju im kao javnozdravstvenom problemu.

Osnovni rezultati analize su sledeći: jedna od šest osoba, starija od 60 godina, iskusila je zlostavljanje, a procenjuje se da ga prijavljuje samo jedna od 24 osobe. Najčešće je emocionalno zlostavljanje, potom sledi fizičko, pa zanemarivanje i finansijsko zlostavljanje. Na samom kraju, ali podjednako važno je seksualno zlostavljanje. Starije žene su zlostavljanje u odnosu na starije muškarce, posebno ako imaju nedostatnu socijalnu podršku i istovremeno bolju od hroničnih bolesti.

Autori zaključuju da je potrebno prepoznati zlostavljanje na nivou primarne zdravstvene zaštite. Da bi se delovalo preventivno, moramo raspolagati rezultatima sistemskih istraživanja (posebno korisnika/ca institucionalnog smeštaja, naročito obolelih osoba).

Predlog – sa prevencijom nasilja u starosti trebalo bi da budu usklađene aktivnosti osnaživanja žena, promovisanje strategija aktivnog starenja i borbe protiv isključenja starijih iz zajednice.

Subotički, Dijana (2007). Diskurs analiza tekstova o starijim osobama u dnevnom listu Danas: maj–jun 2007. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku (odbranjen diplomski rad, mentorka Svenka Savić).

Autorka pokazuje na koji način su teme o starijim osobama struktuirane kao novinski tekst u dnevnom listu *Danas* i utvrđuje da li se o starijim osobama dovoljno piše, sa posebnim osvrtom na uređivačku politiku ovog lista.

Metod je diskurs analiza. Pod starijim osobama autorka podrazumeva osobe starije od 60 godina. Ukupan korpus čini 79 tekstova o starijim osobama, klasifikovanih po tipovima (autorski novinarski tekst, zanimljivost, in memorijam, čitulja, reklama, anketa, reagovanje ili pismo čitalaca) i po rubrikama u kojima su štampani (unutrašnja i spoljna politika, crna hronika, socijalna tematika, medicina, portreti javnih ličnosti), hronološki poređani. Autorka analizira pozicioniranje teksta u listu, temu, sadržaj i dužinu teksta.

Rezutati donose sledeće podatke: postoje samo dva tematska teksta o starijim osobama (i muškarci i žene), koja su štampana preko cele strane novina, dok se u ostalim slučajevima starije osobe pominju kao žrtve u crnim hronikama, kao akteri neobičnih događaja na raznim medijanima sveta, zastupljeni su kao jedna šestina u dnevnim anketama.

Za pisanje tekstova o starijim osobama nema posebno zaduženih osoba. *Danas* nema rubriku posvećenu starijima, duži tekstovi su potpisani punim imenom i prezimenom ili inicijalima, a kraći tekstovi uglavnom samo inicijalima, odnosno agencijama (o tome odlučuje uredništvo).

Najviše je tekstova iz crne hronike (ukupno 13), od kojih se nekoliko odnosi na starije žene sa senzacionalističkim naslovima (*Osumnjičen da je silovao staricu; Mina ubila staricu*).

Zaključak autorke je da se u dnevnom listu *Danas* o starijim osobama ne piše svakodnevno, bez obzira na činjenicu da je diskriminacija jedna od prioritetsnih tema uredništva. Starije osobe su zastupljene svega oko 17% u dnevnim anketama, iako u Republici Srbiji živi 22,47% osoba starijih od 60 godina (prema Popisu stanovništva iz 2002. godine).

Diskurs analiza jezik posmatra kao delovanje među ljudskim bićima, pa ova analiza pomaže da bolje sagledamo na koji način diskurs pomaže konstruisanju građevine društvenog života.

Dodaci mogu poslužiti za uporednu analizu: iz istraživanja Sandre Šare (2004), samo 15% televizijskih junaka ima više od 50 godina, a preko 65 godina ima samo 2% televizijskih likova, iako ljudi te životne dobi čine 11% američkog stanovništva.

Todorović, Nataša; Vračević, Milutin (ur.) (2019a). *Inicijativa za socijalno uključivanje starijih osoba. Uspesi i naučene lekcije*. Beograd: Crveni krst Srbije.

Istraživanje o kvalitetu života i socijalnoj inkluziji starijih osoba u Republici Srbiji sproveli su SeConS grupa za razvojne inicijative i Crveni krst Srbije (decembar 2017 – januar 2018. godine), na osnovu javno dostupnih statističkih podataka, sa osvrtom na finansijska sredstva, pristup resursima i uslugama, participaciju u društvu i korišćenje društvenih mreža, slobodno vreme, način života, kulturu i komunikaciju, kvalitet života i subjektivnu percepciju zadovoljstva.

Postavljeni ciljevi istraživanja su: opis trenutne situacije, preporuke za promene u javnim politikama u Srbiji i definisanje profila socijalno uključenih i socijalno isključenih starijih osoba.

Opšti rezultat istraživanja pokazuje da starije osobe u Srbiji žive nepovoljnije u odnosu na starije osobe u državama Evropske unije. To se, pre

svega, odnosi na mali procenat starijih osoba koji rade ili primaju penziju, pa je rizik od siromaštva visok. Naročito su u nepovoljnem položaju žene, koje su inače manje zaposlene. Podaci ukazuju i na postojanje finansijske zloupotrebe starijih žena koje ne mogu da raspolažu sopstvenim finansijskim sredstvima, što je ujedno i najčešći vid zlostavljanja starijih osoba u Srbiji (11,5%). Pored toga, često je psihičko (7,8%) i fizičko zlostavljanje (3,9%), dok je seksualno zlostavljanje i dalje tabu tema (50% osoba iz istraživanja odbilo je da govori o tome).

Starije osobe čine 15% svih korisnika usluga socijalne zaštite (što je ispod njihovog udela u ukupnoj populaciji od 19%), a najčešća usluga je pomoć” u kući (69%), a zatim domovi za stare i dnevni centri. Jedan od rezultata pokazuje da 64% starijih osoba živi u domaćinstvima bez mlađih članova i da više od 5% nema s kim da podeli svoje probleme.

Rodna dimenzija je prisutna u podatku da stariji muškarci imaju više slobodnog vremena od starijih žena – 8,3 naspram 7,4 sati dnevno – i dok ukupno zadovoljstvo kvalitetom života među muškarcima ostaje na istom nivou ili neznatno raste sa starenjem, kod starijih žena ono opada.

Osnovna zamerka ovoj publikaciji je nepostojanje opisa metodologije istraživanja. Koji metodološki postupci su korišćeni, koji javno dostupni i statistički podaci su korišćeni, koji je bio uzorak. Rodna dimenzija je u istraživanju i samoj publikaciji relativno zastupljena. Nedostaju, takođe, i podaci o potencijalima starijih za promenu postojećeg stanja.

Todorović, Nataša; Vračević, Milutin; Stanisljević, Dejana; Milić, Nataša (2019b). Međugeneracijska solidarnost između porodice i države. Beograd: Crveni krst Srbije.

Autorski tim istražuje sistem porodične podrške koji omogućava autonomiju i odlaže zavisnost starijeg člana porodice, ali i promoviše kvalitet života u starosti, te se zalaže za izradu preporuka za planiranje i razvoj javnih politika koje će poboljšati međugeneracijsku saradnju unutar porodice i smanjiti međugeneracijsku ambivalenciju kroz komplementarnost sa uslugama sistema.

U publikaciji su predstavljeni rezultati istraživanja (jun–jul 2019. godine), sprovedenog u 15 gradova i opština u Srbiji (1.423 osoba: mlađih 436, sredovečnih 494 i starijih 493). Upitnik koji je korišćen za prikupljanje podataka prilagođena je verzija upitnika razvijenog u okviru projekta OA-SIS19. Upitnik je podeljen u 15 tematskih celina: demografija (7 pitanja),

¹⁹ Starija životna dob i autonomija: Uloga sistema pružanja usluga i međugeneracijska solidarnost u porodici Centra za istraživanje i proučavanje starenja Fakulteta za izučavanje dobrobiti i zdravlja Univerziteta Haifi.

stanovanje/okruženje (13 pitanja), socio-ekonomski status (10 pitanja), zdravlje/funkcionalna sposobnost (13 pitanja), pomoć/usluge (15 pitanja), deca (32 pitanja), roditelji (32 pitanja), ostala rodbina (8 pitanja), socijalni kapital (4 pitanja), vrednosti (14 pitanja), preference (5 pitanja), prevazilaženje (5 pitanja), kvalitet života (40 pitanja) i prihodi (2 pitanja).

Autori/ke su dodatno koristili/e i upitnik WHOQOL-BREF, razvijen od strane Svetske zdravstvene organizacije.

Osnovni rezultat istraživanja pokazuje da postoji spremnost da se pruži podrška starijim osobama u porodici, ali da ona nije neograničena. Iščitavamo i preporuku da bi buduće javne politike trebalo da uspostave balans između usluga koje starima pružaju neformalni, porodični negovatelji/ke i formalnih institucionalnih usluga. Još jedan važan rezultat pokazuje da je porodična solidarnost među generacijama izražena i to najjače u domenu emocionalne solidarnosti (pored strukturalne, solidarnosti u kontaktu, u stavovima i vrednostima, normativne i funkcionalne solidarnosti).

Osnovna zamerka istraživanju je da ne postoji podatak o polnoj strukturi uzorka, iako se ona sporadično spominje u prezentovanim rezultatima. Zbog toga su dragoceni podaci da su zabeležene značajne razlike u funkcionalnoj solidarnosti u zavisnosti od pola: u većoj meri je imaju starije žene višeg nivoa obrazovanja, s više od jednog deteta i s partnerom, koje su pod rizikom od zavisnosti od tuđe pomoći. Starije žene, takođe, više koriste usluge pomoći u kući i kućnoj nezi.

Todorović, Nataša; Vračević, Milutin; Bašić, Goran; Miljković, Nataša; Matijević, Branka (2019a). *Starenje i digitalna uključenost*. Beograd: Crveni krst Srbije i Institut društvenih nauka.

Autorski tim istražuje „Pristup starijih osoba informacionim i komunikacionim tehnologijama“ tokom šest meseci (april–septembar 2019. godine), sa ciljem da se utvrdi u kojoj su meri starije osobe upoznate sa različitim onlajn servisima i uslugama, da li ih i u kojoj meri (u koju svrhu) koriste, o osnovnim preprekama u korišćenju pomenutih usluga. Cilj je bio i obuka starijih osoba za korišćenje novih tehnologija.

Korišćen je strukturirani upitnik (25 pitanja) na uzorku od 303 osobe (49% žene), kao i fokus grupe sa 42 starije osobe (31 žena i 11 muškaraca), svi žive u Srbiji.

Najznačajniji podatak jeste da 43% osoba obuhvaćenih istraživanjem ne koristi internet, a da, od 57% njih koji se njime služe, više od 90% ne koristi e-usluge. Pozitivan pomak predstavlja podatak je da 84% osoba koje koriste internet čine to samostalno. Najčešće se njime služe radi komunikacije i zabave.

Zaključak pokazuje da su starije osobe nedovoljno uključne u IKT, pa se zanemaruju njihove potrebe i perspektive u procesima oblikovanja i kreiranja novih tehnologija. U ovom istraživanju, sem podataka o polu uključenih u istraživanje, ne postoji rodno osetljiva statistika, čak ni pitanja u upitniku (koji je priložen kao dodatak). Autorski tim ne upotrebljava rodno osetljiv jezik. U delu teksta koji opisuje rezultate umetnuti su i posebno istaknuti delovi koji sadrže mišljenja i iskustva žene i/ili muškarca u vezi sa temom, ali rodni aspekti nisu obuhvaćeni sadržajno.

Todorović, Nataša; Vračević, Milutin; Bašić, Goran; Miljković, Nataša; Matijević, Branka (2019b). *Vodič za korišćenje e-usluga. Pristup starijih osoba informacionim i komunikacionim tehnologijama*. Beograd: Crveni krst Srbije i Institut društvenih nauka.

Publikacija sadrži konkretna uputstva sa ilustracijama za korišćenje portala eUprava, portala Sudova Srbije i usluga elektronskog bankarstva, koja su namenjena starijim osobama.

Vuksanović, Iskra (2016). „Treći rod i stare životinje u *Pismima iz Norveške Isidore Sekulić*“. *Kultura (Tema: Humano, transhumano i posthumano u kulturi i umetnosti)*, 153, Beograd: Zavod za kulturu, 80–92²⁰.

U savremenoj teoriji o starosti knjiga Simon de Bovoar (1986: I-II tom) osnovna je za feminističko poimanje starosti i starenja u različitim kulturama i u različitim vremenskim periodima do danas. Autorka je, kao izuzetna filozofkinja, književnica i političarka, na različite načine uticala da se ova tema počne ozbiljno razmatrati u feminističkoj vizuri u različitim zemljama, uključujući i Jugoslaviju.

Isidora Sekulić u *Pismima iz Norveške* opisuje starije devojke (babadevojke, usedelice, neudate žene u poznim godinama) u Norveškoj kao kulturološki fenomen koji ima svoje izvore u istorijskim prilikama (većina mladića početkom 20. veka odlazi u SAD radi posla i zarade, a žene ostaju u domovini).

Autorka Iskra Vuksanović prepričava podatke iz Pisama kako bi doprinela rušenju predrasuda prema neudatim ženama uopšte, posebno stariim devojkama (i kod nas). Ona uočava da u *Uvodu u rodne teorije* (Milojević, Markov, 2011) izostaje poglavje o rodu i starijim ženama (tj. ejdžizmu ili

²⁰ Objavljen tekst nastao je kao dopunjena verzija odbranjenog seminarskog rada na ACIMSI Centru za rodne studije UNS, kurs: Savremene teorije roda, mentorka Svenka Savić, Novi Sad, doktorski program: 2015, str. 22.

dobizmu), jer rodne studije kod nas još uvek ne prepoznaju važnost ove teme za kritičku promenu postojećeg stanja žena (ako znamo da je populacija starijih muških i ženskih osoba u ukupnom stanovništvu u državi znatna, naročito s obzirom na činjenicu da se životni i radni vek osoba oba pola znatno produžava).

Feminističke kritičarke i umetnice bave se pitanjima tela, pa u skladu sa tom osnovnom temom i starog tela (Kojić Mladenović, 2021), ali ne sistematski i ne dovoljno kritički u odnosu na neposrednu diskriminatornu praksu. U poglavlju 1. Stare devojke – treći rod, Iskra Vuksanović govori o naizgled nelogičnom terminu ‘stare devojke’, u kojem pojам devojke podrazumeva mladost. Zato ona govori o tri komponente izraza: vreme (stare), bračno stanje (neudate) i važnost mladosti (devojke). Reč je o važnom segmentu društva u Norveškoj u kojem su one mnogobrojne, da-kle preuzimaju sve poslove, i muške i ženske. Spisateljica „sa empatijom, pokušajem razumevanja izvora njihove usamljenosti, ali i društvenosti“ govori o ovoj grupi žena.

TERMINI KORIŠĆENI U KNJIZI

U literaturi nailazimo na različite termine u širokoj lepezi (inter)disciplina koje se bave pitanjima starosti i starenja, a u vezi sa teorijskim usmerenjima i korišćenim metodama u istraživanjima. Ponekad je teško orijentisati se u značenju termina, ako nam nisu poznate i teorijske osnove sa kojima su povezane. Ovo je pokušaj sačinjavanja liste termina. Uz svaki termin navedena je informacija o autoru/ki teksta, čija se puna referenca nalazi u spisku literature. Na taj način, barem delimično, pomažemo u snalaženju vremenskom i teorijskom u odabiru jezičkog izraza kojim se obraćamo ili imenujemo starije osobe, starost i starenje.

Anketa – mehanički zbir izjava ili kratkih intervjeta sa (slučajnim, najčešće anonimnim) učesnicima koji odgovaraju na isto pitanje (Valić Nedeljković 2002: 30).

Antiejdž – (lat. *anti* = protiv, engl. *age* = starost, godine), diskriminušići termin, javlja se pre svega u reklamnoj, estetskoj i kozmetičkoj industriji da označi proizvode i postupke kojima se ublažavaju ili usporavaju, pre svega, spoljašnji 'znaci starenja' (bore, opuštena koža, seda kosa i dr.), a uključuje i promovisanje određenog stila života i izgleda kojim se glorificuju mladost i mladalački izgled (Bašaragin 2014: 34).

Diskriminacija – „Svako različito postupanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti prema bilo kojoj osobi ili grupi osoba na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, pola, vere, etničke pripadnosti, nacionalnog i socijalnog porekla, političkog ili drugog uverenja, imovinskog stanja, članstva u udruženjima, obrazovanja, društvenog položaja i polne orijentacije” (Savić, Stevanović 2019: 81).

dvostruka diskriminacija;

višestruka diskriminacija podrazumeva prisustvo više od jednog oblika diskriminacije (na primer, pol, rasa, obrazovanje...); „zbirni i sveobuhvatni izraz za sve oblike diskriminacije koji su zasnovani na dva ili više ličnih svojstava” (Beker 2020: 79).

Diskurs – veća jedinica od rečenice ostvarena među sagovornicima u nekom kontekstu (Savić, 1993: 153).

Ejdžizam (ili dobizam) – „diskriminacija na osnovu starosti”, odnosno

„diskriminisanje pojedinaca/pojedinki samo zato što pripadaju starosnoj grupi trećeg doba“ (Savić, Stevanović 2019: 81).

Ekonomija brige – „deo ljudske aktivnosti, materijalne i socijalne, usmerene na pružanje brige sadašnjoj i budućoj radnoj snazi i ljudskoj populaciji u celini, uključujući pripremu hrane u domaćinstvu, odevanje i obezbeđivanje skloništa“ (Alexander & Baden, 2000 prema Anonimno, 2020).

Geromorfizam – (gr. γέρων, *gerōn* = starija osoba, *porphe* = oblik), boranje kože, zboravanje, zbrčkavanje (Vujaklija, 1996/97: 172).

Gerontizam = ejdžizam

Gerontofobija – (gr. γέρων, *gerōn* = starija osoba, čovek i φόβος, *phobos* = strah), iracionalni strah od starenja, mržnja ili strah od starijih osoba, a manifestuje se neprijateljstvom i diskriminacijom prema starijim osobama (Wikipedija, 2020a).

Gerontokomij(um) – (grč. *geron* = starac, *komeo* = negujem), dom staraca, dom za negovanje i zbrinjavanje starih ljudi (Vujaklija, 1996/97: 172).

Gerontokratija – (grč. *geron* = starac, *kratia* = vlada), vlada jednog saveta (veća) sastavljenog od najstarijih ljudi Senata; vladavina staraca (Vujaklija, 1996/97: 172).

Gerontologija obuhvata „sve aspekte starosti kao procesa, starosti kao stanja i starijih lica kao njihovih nosilaca, i sve vrste značaja ovih fenomena za pojedinca, porodicu, društvenu zajednicu“ (Milosavljević 1999: 16, prema Milosavljević 2013b: 484).

Femicid – rodno zasnovano ubistvo, ubistvo žene zato što je žena (Kostatinović Vilić, Petrušić, Beker, 2019: 67), tj. podvrsta genocida, ubijanje žena zato što su žene (Jarić, Radović, 2011: 55).

Feminizacija (profesije) – povećanje broja žena u nekoj profesiji (na primer novinarstvu, medicini, obrazovanju) (Savić, Stevanović, 2019: 81).

Feminizacija starenja – karakteristika „demografskog starenja stanovništva: žene čine 54% populacije starijih od 60 godina i 63% populacije starijih od 80 godina“ (Petrušić, Todorović, Vračević. 2015: 8).

Feminizam – skup teorija, ideologija, pokret, stav ili svest o tome da su žene podređene i diskriminisane na svim prostorima i u svim istorijskim periodima i da takav položaj žena mora da se menja (Savić, Stevanović, 2019: 81).

Intersekcija/interseksionalnost – kategorije koje obuhvataju društvenu nejednakost, pozicioniranje i pripadnost određenoj grupi (rod, klasa, rasa, starost, invaliditet, seksualnost, etnička pripadnost, religioznost i sl.) posmatraju se u međusobnoj povezanosti. Pristup se koristi u ženskim i rodnim studijama sa namerom da razumemo i dekonstruišemo društvene

nejednakosti (Bašaragin, 2019: 9).

Lapot – „U srpskoj tradiciji postoji predanje o ubijanju najstarijeg člana porodice“ (Kovač, 2010, 59).

Mizoginija – mržnja prema ženi i „omalovažavanje svega što je žensko, negiranje žene i njenih vrednosti. Ona je sveprisutna, kulturološki prožimajuća i uslovljena. Istovremeno, mizoginija je i ideologizovana, služeći kao opravdanje isključivanja, hijerarhizovanja i eksploracije žena. U tom smislu, mizoginija je i ideologija, i praksa i diskurs, i kulturna institucija, ali i odnos među ljudima“ (Jarić, Radović, 2011: 56).

Onesposobljena osoba – „Ako se želi ukazati na nejednakost mogućnosti i prilika zbog društvenog odnosa prema činjenici da neko ima urođeno ili steceno oštećenje ili smanjenje sposobnosti, koji se ogleda u nečinjenju, ograničavanju, ometanju ili zanemarivanju“ (Ružićić-Novković, 2015: 86–87).

Preporuka je da se „iskustvo osobe, u zavisnosti od situacionog konteksta, predstavi glagolom: on/ona ne hoda, otežano hodo, ne čuje, slabije čuje (a ne gluv/a), ne vidi (a ne slepa), slabije vidi, ne govori (a ne mutava), otežano govori, koristi kolica, štake (za kretanje), slušni aparat, beli štap, ili neko drugo pomagalo ili pomoćno tehničko sredstvo. Isto se može iskazati i odnosnom rečenicom: osoba koja ne hoda, ne čuje, ne vidi, slabije čuje, slabije vidi, koristi kolica, slušni aparat i dr. (Ružićić-Novković, 2015: 86).

Osoba sa smanjenim sposobnostima ili oštećenjima – Ukoliko se želi ukazati na ličnu karakteristiku osobe (Ružićić-Novković, 2015: 86). Ovde uvrstiti i „osobe sa smanjenim mentalnim sposobnostima i psihičkim oboljenjima“ (Ružićić-Novković 2020).

Oslobodeno vreme – „vreme izvan obaveznog rada, počinje da dominira u životima penzionisanih osoba (treba ga razlikovati od ‘slobodnog vremena’, kao jednog od proizvoda industrijskog društva), a koje označava onaj vremenski interval koji je oslobođen svake obaveze i u kojem osobe pokušavaju da se izraze prema ličnom izboru (Milosavljević, 2011: 145).

Penzija (starosna) – „mesečna novčana prinadležnost osobe kojoj je prestala aktivna služba zbog isteka radnog veka, bolesti ili povrede, mirovinu; društveni status osobe koja prima takvu vrstu prinadležnosti“ (Šipka, Klajn, 2006: 913).

Penzioner – penzionisana osoba (RSJ, 2007, 921).

Penzionerka – ženska osoba penzioner (RSJ, 2007, 921).

Pol – biološka kategorija i odnosi se na telesno-hormonalne razlike između žena i muškaraca (Bašaragin, 2019, 2).

Proejdž (lat. *pro* = za, engl. *age* = starost, godine) – koncept suprotan antiejdž konceptu; prisutan u reklamnoj i kozmetičkoj industriji da označi

proizvde i usluge kojima se ističu i/ili zadržavaju ‘spoljašnji znaci starenja’ (bore, seda kosa, opuštena koža i sl.).

Rod – društveni, istorijski, kulturni konstrukt prema kojem smo naučeni da razlikujemo muškarce i žene (Savić, Stevanović, 2019, 83).

Rodno osetljiv jezik (ROJ) – pisani i usmeni jezički izraz kojim se pokazuje namera govornika za ostvarivanje rodne ravnopravnosti (i jednakosti) pomoću jezičke upotrebe.

Starije osobe – stariji / starije žene, (eng. *older women; 'elderly persons'* nije više prihvatljivo kao oznaka za starije osobe).

Seksizam – oblik diskriminacije zasnovan na polu (Jovanović, Otašević, 2015: 189; Savić, Stevanović, 2019, 83).

Senicid (ili gerontocid) – ubistvo starijih osoba zbog njihovog doba ili zanemarivanje i napuštanje starijih do smrti.

Senior – stariji čovek u porodici, stariji čovek uopšte u nekom zatvorenom društvenom krugu, grupi (*RSJ*, 2007, 1214).

Seniorka – žena senior (*RSJ*, 2007, 1214).

Statistička diskriminacija – diskriminacija zasnovana na ocenjivanju ličnosti i pripisivanju individualnih osobina prema statističkim, prosečnim karakteristikama grupe kojoj neka osoba pripada (Jovanović, Otašević, 2015: 199).

Stereotip – generalizacija slika i stavova (najčešće negativnih) o nekoj grupi na osnovu nacionalnosti, seksualne orientacije, pola ili nekog drugog svojstva (Savić, Stevanović, 2019: 83).

Studije starosti – (eng. *ageing studies* ili *age studies*) je interdisciplina povezana sa studijama kulture, rodnim studijama, medijskim ili medicinskim studijama, konzumerskom kulturom i dr., koja proučava kulturnu uslovljenošću diskursa i diskursne prakse koje konstruišu šta „starost“ znači (Wikipedija, 2020b).

Ubedivanje – nekoga uveravati da je ono što se kaže istinito ili razložno; učiniti da neko (po)veruje u nešto; pridobiti nekoga da shvati opravdanost nekog postupka. Za retoričare je ubedivanje pridobijanje slušalaca za ono o čemu se razgovara, a za psiholingviste predstavlja proces nagovaranja, tj. proces dobrovoljne promene u nečijem stavu, verovanjima ili poнаšanju. U filozofiji jezika ubedivanje je ovladavanje umom ljudi pomoću reči. Prema Serlu, govornik može samo da izrazi govorni čin uveravanja, a činovi ubedivanja i nagovaranja uvek su implicitni i sagovornik ih prepoznaje na osnovu tipa govorne situacije i odnosa koji se unutar nje ostvaruju, iz naglaska, reda reči, intonacije, znakova interpunkcije, glagolskog oblika, a najčešće se krije u kontekstu (Antonić 1994: 44).

Viktimizacija – oblik diskriminacije koji obuhvata sve ono što se ne-

kome „čini u znak odmazde zbog njegovog reagovanja na diskriminaciju” (Petrušić, Beker, 2012: 37).

Zajedničko domaćinstvo¹⁰⁷ – (eng. *co-housing*), stanovanje starijih, način za prevazilaženje domova za stare.

Žrtvovanje – u teoriji roda pojам ’samo/žrtvujući mikromatrijarhat’ podrazumeva veliku koncentraciju moći žena u domenu porodice, a uspostavlja se visokim stepenom „žrtvovanja” za „bližnje”, odnosno korišćenjem ličnih resursa žena; žena je istovremeno i subjekt i objekt vlastitog „žrtvovanja”, jer izvlači posebnu psihološku dobit iz svoje „žrtve” i time nadoknađuje nedostatak moći u javnoj sferi (up. Blagojević, 1995).

.....
¹⁰⁷ Zahvaljujemo na prevodu Ranku Bugarskom (16. 8. 2020).

ZAKLJUČAK

Cilj knjige *Starost i rod u vremenu i prostoru: Šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas* je dvojak: 1. predložiti različite teorijsko-metodološke pri-stupe sa početnim podacima za buduća istraživanja na temu roda i starosti/starenja u rodnim i ženskim studijama i 2. otvoriti niz pitanja u vezi sa afirmacijom ove teme u fomralnim i neformalnim edukativnim aktivno-stima na svim nivoima u našem društvu danas.

Osnovni zaključci i preporuke priloga autorki ove knjige su sledeći.

Prilog Eve D. Bahovac *Bovoar, Drugi pol i Starost* povezuje dva ključna teorijska dela začetnice drugog talasa feminizma Simon de Bovoar *Drugi pol i Starost* na način da utvrdi našu feminističku poziciju da razumemo i dekonstruišemo status (starije) žene kao Druge.

Svenka Savić u prilogu *Jezik i starost u interakciji* insistira na promeni jezičke prakse prema starijima čime bi počeo i proces promene svesti i mišljenja o tome šta su sve dobrobiti starijih osoba u našem društvu, posebno starijih žena koje predstavljaju kontinuitet iskustva.

Margareta Bašaragin u radu „*Ne brini, godine su smo broj*” – *ejdžizam i seksizam u medijskom diskursu: TV reklame i antiejdž novinski oglasi* zaključuje da u reklamnom diskursu koji je analizirala nema perspektiva starosti kao potencijala i iskustva i znanja o životu, naročito starijih žena. Zato preporučuje da se promoviše pozitivan model starosti koji počiva na međugeneracijskom dijalogu.

Prilog Sanje Kojić Mladenov *Prikazi starijih žena u vizuelnoj umetnosti* doprinosi većoj vidljivosti starijih žena kao umetničkih i tematskih subjekata na umetničkoj sceni i daje dobar primer pozitivne prakse u pri-kazivanju starije žene kao iskustvenog i pozitivnog uzora kroz umetničku praksu Jelene Bulajić.

Štaša Zajović u radu *Solidarnost u doba korone* zaključuje da su (starije) žene tokom vanrednog stanja razvile brojne prakse brige o sebi, izgra-divale svoja duhovna, emotivna i intelektualna utočišta u ekofeministič-kom ključu. Aktivistkinje ŽUC-a organizovale su niz aktivnosti uzajamne podrške i solidarnosti, u skladu sa etikom brige i odgovornosti i praksom ‘intervencije u kontekst’.

U prilogu *Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas? – istraživanje na osnovu upitnika potencijal starijih žena* Tatjana Radojević upućuje na po-

tencijal starijih žena, koji je složen, dinamičan fenomen u sadašnjosti i budućnosti, te ga stoga treba strateški osmišljavati i razvijati.

Svedočenje Margarete Bašaragin u prilogu *Moja baka* o životu starije žene (njene bake) tokom pandemije korona virusom u domu za starije ostaje trajno zabeleženo.

CITIRANA LITERATURA

- Anonim (2020). *Ekonomija brige u vreme pandemije COVID-19 i mera za njeno sprečavanje u Srbiji*, UN WOMEN, SeConS, Beograd, <https://www.secons.net/publications.php?p=119>. Pristupljeno 20. 4. 2020.
- Andelković, Nataša (2020). „Drugi svetski rat i Jugoslavija: Životna priča Nemice koja je preživela ustaške logore”. Intervju sa Marijom Marks Maričić, 17. 3. 2020, BBC News na srpskom jeziku. <https://www.bbc.com-serbian/lat/balkan-56185494>. Pristupljeno 20. 4. 2020.
- Antonić, Ivana (1994). „Komunikacija i ubedivanje“. U: Pavle Ivić (ur.), *Zbornik Matica srpske za filologiju i lingvistiku*, 37, 41–50.
- Antonijević, Zorana (2018). „Proizvodnja znanja i javne politike u Srbiji: za i protiv urođajavanja“. *Sociologija*, 60 (1), 299–312.
- Bahovec, Eva D. (2013). „Fenomenologija ženskoga duha“. U: Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, 1–. Ljubljana: Krtina.
- Bahovec, Eva D. (2017). “Beauvoir Between Structuralism and Aleatory Materialism”. In: Bauer, Nancy, in Laura Hengehold (Eds.). *A Companion to Simone de Beauvoir*, London: Wiley Blackwell, 249–259.
- Bakewell, Susan (2018). *V knjigarni eksistencijalistov. Svodoba, bit in marelični koktajli* [U kafani egzistencijalista]. Ljubljana: Modrijan.
- Barać, Stanislava (2010). „Žanr i identitet“. U: Vesna Matović (ur.), *Žanrovi u srpskoj periodici*. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 385–412.
- Bašaragin, Margareta (2013). „TV reklama kao ogledalo stereotipne mizoginije – kritička analiza reklamnog TV diskursa iz rodne perspektive“. U: Valić Nedeljković, Dubravka, Pralica, Dejan (ur.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 281–292.
- Bašaragin, Margareta (2014). „Seksizam u antiejdž novinskim oglasima – šta nam obećavaju“. U: Valić Nedeljković, Dubravka, Pralica, Dejan (ur.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene. Medijska istraživanja – Zbornik 6*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 28–37.
- Bašaragin, Margareta (2019). *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija i VANU.
- Bašaragin, Margareta i Svenka Savić (2016). „Rodnoosetljiva analiza čitanki za osmi razred osnovne škole za srpski jezik, srpski kao nematernji i mađarski jezik“. *Zbornik Odseka za pedagogiju*, 25, 75–97.
- Bauer, Nancy (1999). “Sum Femina, Inde Cogito. *Das Andere Geschlecht* und die Meditatio-nen”. *Die Philosophin*, 20, 41–61.
- Bauer, Nancy (2002). *Simone de Beauvoir, Philosophy and Feminism*. New York: Columbia University Press.
- Beauvoir, Simone de (1986). *Old Age*. Harmondsworth: Penguin.
- Beauvoir, Simone de (1987). *The Force of Circumstance*. Harmondsworth: Penguin.
- Beauvoir, Simone de (2013). *Drugi spol. 1. Dejstva in miti, 2. Doživeta izkušnja*. Ljubljana: Krtina.

- Beauvoir, Simone de (2016). *Drugi spol*. Zagreb: Lijevak.
- Beauvoir, Simone de (2020). *Starost*. 2 vol. Ljubljana: OPRO, Zavod za aplikativne študije.
- Beker, Kosana (2020). *Višestruka diskriminacija u Srbiji i odabranim državama Evropske unije*. (Odbranjena doktorska disertacija (mentorka Daša Duhaček), ACIMSI Centar za rodne studije, UNS).
- Benveniste, Émile (2018). „Formalni aparat izjavljanja”. *Problemi*, 56/11–12, 128–137.
- Berardi Bifo, Franco (2013). „Iscrpljenost i staračka utopija nadolazećeg evropskog ustanka”. U: Ivana Bago, Sunčica Ostojić i Tereza Teklić (ur.), *Ekstravangantna tijela: Ekstravagantne godine* (čitanka). Zagreb: Kontejner, 530–541.
- Berenji, Ester (2021). „Izveštaj o broju upisanih korisnika (penzionera) Gradske biblioteke u Subotici” (neobjavljen tekst).
- Bereswill, Mechthild (2015). „Komplexität steigern: Intersektionalität im Kontext von Geschlechterforschung”. In: Besrewill, Mechthild; Folkert Degenring, Sabine Stange (Hrsg.), *Intersektionalität und Forschungspraxis. Wechselseitige Herausforderungen*. Münster: Ilisches Dampfboot, 210–230.
- Bereswill, Mechthild; Folkert Degenring, Sabine Stange (2015). „Intersektionalität als Forschungspraxis”. In: Bereswill, Mechthild; Folkert Degenring, Sabine Stange (Hrsg.) (2015). *Intersektionalität und Forschungspraxis. Wechselseitige Herausforderungen*, Münster: Ilisches Damfboot, 8–19.
- Blagojević, Marina (1995). „Svakodnevica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost”. U: Silvano Bolčić (ur.), *Društvene promene i svakodnevica: Srbija početkom 90-ih*. Beograd: ISIFF.
- Bovoar, Simon de (1982). *Drugi pol*, I, II. Beograd: BIGZ (prevod Zorica Milosavljević i Mirjana Vukmirović; pogovor Mirjana Vukmirović).
- Bovoar, Simon de (1986). *Starost*. Beograd: BIGZ (prevod sa francuskog Mirjana Vukmirović).
- Božanić, Dragan (2016). *Rod i malokalibarsko oružje u Srbiji: ključne činjenice*. Beograd: SEESAC.
- Cavell, Stanley (1996). *A Pitch of Philosophy. Autobiographical Exercises*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Daly, Mary (1978). *Gyn/Ecology: The Metoethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon.
- Delić, Zlatan (2014). „Plastična kirurgija i performativnost ženskog tijela”. U: Nataša Govedić (ur.), *Treća*, vol. 16, br. 1/2. Centrar za ženske studije br, 1/2, str. 87–98.
- Denić, Slavica (2014). *Rodni identitet i interkulturnost: kritička analiza afirmativnih mera na visokoškolskim institucijama u Srbiji 2003–2013. godine*. (Odbranjena doktorska disertacija (mentorke Svenka Savić i Gordana Daša Duhaček), ACIMISI Centar za rodne studije, UNS).
- Deutcher, Penelope (2003). “Simone de Beauvoir’s Old Age”. In: Card, Claudia (Ed.). *The Cambridge Companion to Simone de Beauvoir*. Cambridge: Cambridge University Press, 286–304.
- Dežulović, Boris (2021). „To što radi Vesić može i Baka Prase”, *Danas*, 13. 2. 2020, str. 9.
- Doeuff, Michèle le (1995). “Simone de Beauvoir. Falling into (Ambiguous) Line”. In: Simons, Margaret (ed.), *Feminist Interpretations of Simone de Beauvoir*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 59–65.
- Dragičević-Šešić, Milena (2002). „Mizoginija u obrascima masovne kulture”. U: Antonijević, Dragana, Blagojević Marina (ur.), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Tom 2. 2. izd. Beograd: Fondacija Kvinna Till Kvinna, 371–404.
- Đorđević, Dragutin (1958). „Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi”. *Srpski etnografski zbornik*, 70, 435–486.

- Đurić Kuzmanović, Tatjana (2005). "Gendered Ageing in Serbia: Transition for All Ages". In: Brian, Worsfold J. (ed.), *The Art of Ageing. Textualising Phases of Life*. Lleida, Catalunya, Spain: Group DEDALLIT5, University of Lleida, 13–24.
- Federici, Silvia (2013) „Veliki lov na veštice u Evropi“. U: Ivana Bago, Sunčica Ostojić i Tereza Teklić (ur.), *Ekstravagantna tijela: Ekstravagantne godine* (čitanka). Zagreb: Kontejner, 118–200.
- Felman, Shoshana (1993). *What does a Woman Want? Reading and Sexual Difference*. Baltimore: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Filipović, Mileva (2003). *Društvena moć žena u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Filipović, Mileva (2005). *Ženske studije: iskustva i perspektive iz Norveške*. Podgorica: CID.
- Gavrić, Saša i Admila Ždralović (2019). *Rodna ravnopravnost: teorija, pravo, politike: uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Geiger Zeman, Marija (2014). „Kažu da prije stare žene nego muški – starost i starenje kao relevantna feministička pitanja“. U: Nataša Govedić (ur.), *Treća*, vol. 16, br. 1/2, str. 5–14. Zagreb: Centar za ženske studije, 5–14.
- Grosenick, Ute (2001). *Women Artists in the 20th and 21st Century*. Los Angeles: TASCHEN.
- Heartney, Eleanor, Helaine Posner, Nancy Princenthal, and Sue Scott (2013). *The Reckoning. Women Artists of the New Millennium*. Prestel, Munich–London–New York.
- Hoppe, Theresa et al. (2016), „Inszenierung von Alter(n) und älteren Menschen in TV-Werbespots“, *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 49: 4, 317–326.
- Izgarjan, Aleksandra i Ivana Milojević (2012). *Ko se boji vuka još? Moće priče za odvažne i radoznale*. Novi Sad: Eduko.
- Iveković, Sonja (2013). „Sonja Ivezović“. U: Tereza Teklić (ur.), *Ekstravagantna tijela: Ekstravagantne godine* (katalog izložbe). Zagreb: Kontejner.
- Jakovljević-Šević, Tijana (2011). *Dečje igre u Novom Sadu*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, 102–103.
- Janich, Nina (2001). *Werbepsprache: ein Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr Verlag.
- Janković, Brankica (2019). *Istraživanje o položaju starijih žena u Srbiji*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Janković, Brankica; Nataša Todorović, Gradimir Zajić, Milutin Vračević (2018). *Starenje u gradovima*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Janjić, Biljana, Kosana Beker i Monika Husar Tokin (2020). *Medijska i informaciona pismenost i rodna ravnopravnost*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz.
- Jarić, Vesna i Nadežda Radović (2011). *Rečnik rodne ravnopravnosti*. 2. izmenjeno i dopunjeno izd. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije.
- Jovanović, Tanja (2013). „Izložbe – Starost, Kulturni centar Beograda: Nije sramota biti star“, *Vreme*, br. 1195 (28. novembar 2013), KULTURA.
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1154315&print=yes>. Pristupljeno 29. 12. 2020.
- Jovanović, Dejana i Đorđe Otašević (2015). *Mali rečnik feminističkih termina*. Beograd: Alma, Skripta internacional.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Knežić, Branislava (2011). *Ne samo koliko živeti: O starenju i starosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Kojić Mladenov, Sanja (2021). „Prikazivanje različitih koncepcata bolesti ženskog tela u vizuelnoj umetnosti“. *Interkulturnost*, br. 21 (u štampi).

- Komarčević, Dušan (2014). „Izložba *Ekstravagantna tela*: kako pobediti strah od starosti”. Radio Slobodna Evropa, 6. februar 2014.
<https://www.slobodnaevropa.org/a/izlozba-ekstravagantna-tela-kako-pobediti-strah-od-starosti/25255627.html>. Pриступљено 28. 12. 2020.
- Komatina, Slavica (2003). „Dominantne predstave o starosti”. *Stanovništvo*, br. 1–4, 147–160.
- Komatina, Slavica (2004). *Starenje stanovništva Beograda*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Konstantinović Vilić, Slobodanka, Nevena Petrušić, Kosana Beker (2019). *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji*. Pančevo: Udruženje građanki FemPlatz.
- Kovač, Senka (2010). „Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti”. *Etnoantropološki problemi*, god. 5, sv. 3, 57–74.
- Kovačević, Miladin, Vladimir Šutić, Uroš Rajčević, Ana Milanković (2019). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2019. Domaćinstva/poјedinci*. Preduzeća. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Kruks, Sonia (2017). “Beauvoir and the Marxism Question”. In: Bauer, Nancy, in Laura Hengehold (Eds.). *A Companion to Simone de Beauvoir*. London: Wiley Blackwell, 236–248.
- Kujundžić, Nada (2014). „Zle vještice i brižne bake: prikazi starijih ženskih likova u dugo-metražnim animiranim filmovima studija Walt Disney”. U: Nataša Govedić (ur.) *Treća*, vol. 16, br. 1/2, 49–64.
- Laclau, Ernesto i Chantale Mouffe (1986). *Hegemonija in socialistična strategija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Lendak-Kabok, Karolina (2019). *Status of women from national minorities in the Serbian higher education system – Focus on women from the Hungarian national minority*. (PhD thesis (mentor Andrea Pető), ACIMSI, Center for Gender Studies, UNS).
- Malabou, Catherine (2011). *Bodi moje telo. Dialektika, dekonstrukcija, spol*. Ljubljana: Kratina.
- Maletin Vojvodić, Ljiljana (2020). „Sindrom Dorijana Greja”. Magazin *Plezir*, jul–avgust, br. 80/81, 24. plezirmagazin.com. Pриступљено 29. 12. 2020.
- Marinković Nedučin, Radmila i Mirjana Vojinović Miloradov (ur.) (2019). *Decenija od prvih izbora profesora emeritusa na Univerzitetu u Novom Sadu: aktivnosti i rad profesora emeritus*. Novi Sad: Klub profesora emeritusa Univerziteta u Novom Sadu.
- Markov, Slobodanka sa studentkinjama Ženskih studija (2001). *Kandidatkinje DOS-a iz Vojvodine*. Novi Sad: ŽSI.
- Markov Slobodanka (2005a). Preduzetnice u Srbiji početkom 2000-tih. *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, br. 118/119, 161–185.
- Markov, Slobodanka (ur.) (2005b). *Žene u Srbiji – preduzetnički izazovi*. Novi Sad: Centar za preduzeće.
- Markov, Slobodanka (2006). „Neki pokazatelji socijalno-ekonomskog položaja starih lica u Novom Sadu”. U: Popović, Dragiša T. (ur.), *Čovek i priroda: atrofična degenerativna stanja – oboljenja ljudi u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska, 293–304.
- Matić, Vesna (2011). *Socijalno-obrazovni programi u funkciji održivog kvaliteta starenja*. (Odbranjena doktorska disertacija (mentorka Marijana Kosanović), ACIMSI, UNS).
- Mauve, Carl-Philipp (2007). “Senioren in der Werbung”. In: Michael Borchard (Hg.), *Das neue Bild vom älteren Menschen – aktiv in Politik und Gesellschaft!*. Sankt Augustin, Berlin: Konrad-Adenauer Stiftung, 21–27.
- Milivojević, Snježana (2004). „Žene i mediji – strategija isključivanja”. U: Biljana Dojčinović Nešić (ur.), *Časopis za feminističku teoriju GENERO* (posebno izdanje), 11–24.

- Milojević, Ivana i Slobodanka Markov (ur.) (2011). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Milosavljević, Ljubica (2010). „Namćori” iz komšiluka: predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami”. *Etnoantropološki problemi*, br. 5/3, 75–97.
- Milosavljević, Ljubica (2011). „Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva”. *Antropologija*, 11 (1), 143–159.
- Milosavljević, Ljubica (2013a). „Zašto su “namćori” otišli iz komšiluka? Predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami – ponovljeno istraživanje”. *Etnoantropološki problemi*, 8 (1), 117–148.
- Milosavljević, Ljubica (2013b). *Konstruisanje starosti kao društvenog problema*. (Rukopis doktorske disertacije (mentor Ivan Kovačević), Filozofski fakultet, Odeljenje za atropologiju BU).
- Milosavljević, Ljubica (2014). *Antropologija starosti – penzije: konstruisanje društvenog problema kroz penzije – od prvih penzionera do penzionih fondova*. Beograd: Srpski gerontološki centar i Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Milosavljević, Ljubica (2018). *Konstruisanje starosti kao društvenog problema: od predušlova za početak procesa do starosti kao resursa. Atropološka analiza*. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju i Centar za antropologiju javnih i praktičnih politika.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević (2015). „Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera”. *Etnoantropološki problemi*, 10 (2), 333–355.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević (2016). „Starost gastarbajtera: strategije životnih izbora migrantske populacije u penziji”. *Etnoantropološki problemi*, 11 (1), 113–135.
- Minoia, Žorž (1994). *Istorija starosti: od antike do renesanse*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mitro, Veronika et al. (2004). *Nevidljive – ljudska prava Romkinja u Vojvodini / The Invisible Ones – Human Rights of Romani Women in Vojvodina*. Novi Sad: Futura publikacije i „Ženske studije i istraživanja”.
- Mitro, Veronika; Dajana Damjanović, Svetlana Timotić (2014). *Seksualnost žena sa motornim invaliditetom iz Vojvodine*. Novi Sad: Iz kruga Vojvodina.
- Moi, Toril (2004). *Simone de Beauvoir. The Making of an Intellectual Woman*. Oxford: Blackwell.
- Moi, Toril (2016). *Philosophy of the Ordinary. Literary Studies after Wittgenstein, Austin, and Cavell*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Mrđen, Snježana (2002). „Narodnost u popisima. Promenljiva i nestalna kategorija”. *Statistovništvo*, 1–4, 77–103.
- Novi zavet. http://www.rastko.rs/bogoslovije/novi_zavet/index_c.html. Pristupljeno 13. 1. 2015.
- Pajvančić, Marijana (ur.) (2020). *Parlementarizam u Srbiji iz ženskog ugla*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji.
- Pajvančić, Marijana; Nevena Petrušić; Sanja Nikolin; Aleksandra Vladislavljević; Višnja Baćanović (2020). *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije 2014–2020.
- Pankov, Miloš (2020). „Gradska biblioteka u Novom Sadu i njene starije članice”. Izveštaj za Skupštinu ŽSI (17. 9. 2020) (neobjavljen tekst).
- Petrušić, Nevena; Kosana Beker (2012). *Praktikum za zaštitu od diskriminacije*. Beograd: Partneri za demokratske promene Srbija i Centar za alternativno rešavanje sukoba.

- Petrušić, Nevena; Nataša Todorović, Milutin Vračević (2015). *Uvod u starenje i ljudska prava starijih. Pilot-studija o finansijskom zlostavljanju starijih*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Radulović, Dragana (2006). *Analiza diskursa novinskog teksta o starim osobama: Dnevnik, 2006. godina*. (Odbranjeni diplomski rad (mentorka Svenka Savić), Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku UNS).
- Radojević, Tatjana (2009). *Analiza potrošnje domaćinstava starijih žena u Novom Sadu*. (Odbranjeno master rad (mentorka Sobodanka Markov), ACIMSI Centar za rodne studije UNS).
- Reimann, Sandra (2013). "Altersspezifische Sprache in der Werbung". *Schwerpunkt: ALTERnativ werben, Mitteilungen des Regensburger Verbunds für Werbeforschung – RVW*, 1, 25–35.
- Reinharz, Shulamit and Lynn Davidman (1996). *Feminist Methods in Social Research*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (SANU) (1959). Knj. I. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- Rečnik srpskog jezika Matrice srpske* (RSJ) (2007). Novi Sad: Matica srpska.
- Reprezent media (2021). „Baka Prase više nije na tronu You Tube scene Balkana”. Reprezent media, 14. 1. 2021, <http://represent.rs/baka-prase-vise-nije-na-tronu-youtube-scene-balkana/>, Pриступљено 22. 4. 2021.
- Republički zavod za statistiku (2017). *Žene i muškarci u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Republički zavod za statistiku (2020). *Žene i muškarci u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rupeht, Bernhard (1979). *Romanička skulptura u Francuskoj*. Beograd: Izdavački zavod „Jugoslavija”.
- Ružičić-Novković, Milica Mima (2015). *Predstavljanje osoba sa invaliditetom u medijskom diskursu Srbije*. Novi Sad: Centar „Živeti uspravno”.
- Ružičić-Novković, Milica Mima (2003). *Rečnik invalidnosti: ka jednakosti u javnom govoru*. Novi Sad: Centar „Živeti uspravno”.
- Ružičić-Novković, Milica Mima (2020). Privatna prepiska.
- Satarić, Nadežda (ur.) (2015). „*Starost u mladosti*”. *Nabolje putopisne priče starijih*. Beograd: Udruženje građana „Snaga prijateljstva” – Amity.
- Satarić, Nadežda (2018). *Alternativni izveštaj Komitetu za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji*. Beograd: Amity.
- Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Savić, Svenka (1998). „Kultura – pol – jezik”. *Feminističke sveske*, br. 11/12, 113–130.
- Savić, Svenka (ur.) (2001). *Vojvođanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: „Ženske studije i istraživanja” i Futura publikacije.
- Savić, Svenka (2002). „Žene iz manjinskih grupa u Vojvodini: pogled iz vizure žene iz većinskog naroda”. *Informator*, br. 35/36, 8–20.
- Savić, Svenka (2006). „Žena sakrivena jezikom medija: Kodeks neseksističke upotrebe jezika”. *Feminoskop medija: žene u medijima, žene o medijima, mediji o ženama, žene o ženama u medijima*. Kotor: Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, 43–70.
- Savić, Svenka (2015). *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: „Ženske studije i istraživanja” i Futura publikacije.
- Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2001). *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*. Novi Sad: Futura publikacije.

- Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad: Futura publikacije i „Ženske studije i istraživanja”.
- Savić, Svenka, Rebeka Jadranka Anić (ur.) (2009). *Rodna perspektiva u medureligijskom dijalogu u XXI veku*. Novi sad: „Ženske studije i istraživanja” i Futura publikacije.
- Savić, Svenka, Marijana Stevanović (2019). *Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u javnoj upravi u Srbiji*. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (1998a). *Diskurs viceva*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (1998b). *Psovke!!!*. Novi Sad: Futura publikacije.
- Sikimić, Biljana (2000). „Verbalna agresija i deca”. Izlaganje na Međunarodnom naučnom skupu *Psovka u jezicima danas i u istoriji*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 27–28. oktobar 2000.
- Silaški, Nadežda (2009). „Kako delovati rečima: izbor leksike u reklamnim oglasima u časopisima za žene”. *Teme*, 33 (3), 925–938.
- Silaški, Nadežda (2010). „Konceptualizacija lepote – kritička analiza medijskog diskursa upućenog ženama”. U: Vasić, Vera (ur.), *Zbornik u čast Svenki Savić. Diskurs i duskursi*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu i „Ženske studije i istraživanja” 323–336.
- Simons, Margaret (ed.) (1995). *Feminist Interpretations of Simone de Beauvoir*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Sleap, Bridget (2017). *Imaju ista prava*, HelpAge International.
<https://www.redcross.org.rs/media/2467/imaju-ista-prava-pdf.pdf>. Pриступлено 19. 4. 2020.
- Smiljanić, Vera (1987). *Psihologija starosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spariousu, Laura i Svenka Savić (2011). *Životne priče žena u Vojvodini: Rumunke (1924–1974)*. Novi Sad: Futura publikacije i „Ženske studije i istraživanja”.
- Stefanović, Jelena (2017). *Svilena koža i pileće srce: rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Stefanović, Jelena i Saša Glamočak (2008). *Rod u čitankama i nastavi srpskog jezika u osnovnoj školi*. Valjevo: Grupa za emancipaciju žena „Hora”.
- Subotički, Dijana (2007). *Diskurs analiza tekstova o starim osobama u dnevnom listu Danas: maj–jun 2007*. (Odbranjeni diplomski rad (mentorka Svenka Savić), Filozofski fakultet UNS).
- Suleiman, Susan (ed.) (1986). *The Female Body in Western Culture*. Boston: Harvard University Press.
- Tadić, Darko (2006). *TV reklama. Televizijska reklama kao propagandno sredstvo*. Beograd: SPEKTRUM BOOKS.
- Tannen, Deborah (2006). *You're Wearing That? Understanding Mothers and Daughters in Conversation*. New York: Ballantine Books.
- Tir Borlja, Marija (2020). *Razgovor u sudu: sudija – (op)tuženi*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Valić Nedeljković, Dubravka (2002). *Novinarski žanrovi*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
<https://novinarska-skola.org.rs/vodic/zanrovi/Novinarski%20zanrovi.pdf>. Pristupljeno 1. 3. 2021.
- Vasić, Slobodan (2016). *Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj*. (Odbranjena doktorska disertacija (mentorka Lidija Radulović), ACIMSI Centar za rodne studije UNS).

- Vasić, Vera (1995). *Novinski reklamni oglasi: studija iz kontekstualne lingvistike*. Novi Sad: LDI.
- Vidović, Marija (1991). *Životni tok romskih žena: istraživanje Romkinja u naselju „Mali London“*. (Odbranjeni diplomski rad, Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju BU).
- Višnjić, Jelena (2016). *Rodna analiza teksta u onlajn štampanim medijima u Srbiji*. (Odbranjena doktorska disertacija (mentorka Dubravka Valić Nedeljković), ACIMSI Centar za rodne studije, UNS).
- Vojnović, Tadej (1991). *Velika Biblijska konkordancija*. Tom I-II. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Novi Sad: Dobra vest.
- Vujaklija, Milan (1996/1997). *Leksikon stranih reči i izraza*. 5. dopunjeno i redigovano izd. Beograd: Prosveta.
- Vuksanović, Iskra (2016). „Treći rod i stare životinje u *Pismima iz Norveške* Isidore Sekulić“. *Kultura* (Human, transhumano i posthumano u kulturi i umetnosti), 152, 80–92.
- Vuković, Stevan (2013). „Izvedba starosti u gerontologiji i vizuelnoj umetnosti“. U: Ivana Bago, Sunčica Ostojić i Tereza Teklić (ur.), *Ekstravagantna tijela: Ekstravagantne godine* (čitanka). Zagreb: Kontejner, 16–38.
- Wangler, Julian (2012). „Mehr als einfach nur grau – Die visuelle Inszenierung von Alter in Nachrichtenberichterstattung und Werbung“. *IMAGE*, 16 (7), 80–102.
- Warr, Tracey, Amelia Jones (2000). *The Artist's Body*. London: Praidon Press Limited.
- Woodward, Kathleen (1988). „Simone de Beauvoir: Aging and its Discontents“. In: Shari Benstock (ur.), *The Private Self. Theory and Practice of Woman's Autobiographical Writings*. London: Routledge.
- Woodward, Kathleen (2006). „Performing Age, Performing Gender“. *NWSA Journal* 18/1, 162.
- Woodward, Kathleen (2013). „U počast starijoj ženi. Prihoanaliza, feminizam i ageizam“. U: Ivana Bago, Sunčica Ostojić i Tereza Teklić, *Ekstravagantna tijela: Ekstravagantne godine* (čitanka). Zagreb: Kontejner, 200–228.

Pravni dokumenti

- Nacionalna strategija o starenju 2006–2015. (2006). *Službeni glasnik RS*, br. 76/06.
- Nacionalna strategija socijalnog stanovanja 2012–2022. (2012). *Službeni glasnik RS*, br. 13 od 24. februara 2012.
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016–2020. sa Akcionim planom za period od 2016. do 2018. (2016). *Službeni glasnik RS*, br. 4/2016.
- Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima (2011). *Službeni glasnik RS*, br. 27/2011.
- Nacrt Zakona o rodnoj ravnopravnosti.
<https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/predlozi-i-nacrti/nacrt-zakona-o-rodnoj-ravnopravnosti>. Pristupljeno 30. 4. 2020.
- Strategija javnog zdravlja u Republici Srbiji 2018–2026. godine (2018). *Službeni glasnik RS*, br. 61/2018.
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2014–2018. godine (2013). *Službeni glasnik RS*, br. 60/2013.
- Strategija razvoja socijalne zaštite (2005). *Službeni glasnik RS*, br. 108/10.
- Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji (2003). *Službeni glasnik RS*, 2013.
- Strategija za stalno unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite i bezbednosti pacijenata (2009). *Službeni glasnik RS*, br. 15/2009.
- Uredba o merama u vreme vanrednog stanja (2020). *Službeni glasnik RS*, br. 31/2020,

- 36/2020, 38/2020, 39/2020, 43/2020, 47/2020, 49/2020, 53/2020, 56/2020, 57/2020,
58/2020, 60/2020.
- UN (2002). *Political Declaration and Madrid International Plan of Action on Ageing*, New York.
- UNCEDAW (2010). *Opšta preporuka br. 27 – Starije žene i zaštita njihovih ljudskih prava*. Komitet za eliminisanje diskriminacije žena.

Internet-sajtovi

- Wikipedia (2020a). „Gerontofobija”.
<https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D1%84%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0>. Pristupljeno 29. 7. 2020.
- Wikipedia (2020b). „Ageing studies”.
https://en.wikipedia.org/wiki/Ageing_studies, Pristupljeno 29. 7. 2020.
- <http://www.who.int/healthinfo/survey/ageingdefnolder/en/>. Pristupljeno 10. 9. 2014.
- <http://www.un.org/womenwatch/daw/statements/speech2009/2009%20DESA%20input%20CEDAW%20GR%20Older%20women%2021%20July.pdf>. Pristupljeno 10. 9. 2014.

PRILOZI

Prilog 1. (uz tekst Svenke Savić Prof. dr Slobodanki Markov u čast) Prilog 1.1: Silabus predmeta Rodne odrednice starenja – uvod u ejdžizam

Студијски програм: Родне студије, АЦИМСИ – Мастер програм
Назив предмета: Родне одреднице старења: увод у ејдизам
Наставник: др Слободанка Марков, редовни професор
Статус предмета: изборни
Број ЕСПБ: 5
Услов: Циљ предмета је да се студенткиње и студенти упознају са тумачењима феномена старости из различитих перспектива: феминистичке, историјске, демографске, социолошке и психолошке, као и са различitim концептуалним оквирима за проучавање старости, са акцентом на феминистичком приступу.
Исход предмета је интелектуална осетљивост и оспособљеност студенткиња и студената да уочавају повезаност рода са проблемима старости и стarih особа, пре свега у нашој средни; затим, да самостално истражују феномене у овом тематском кругу, као и да се ангажују у изналажењу адекватних мера за решавање проблема стarih особа и покретању акција на том плану.
Садржај предмета Теоријска настава Разматрање појмова старост и старење у терминима геронтологије, психологије, социологије, демографије и историје. Концепција старости и старења Симон де Бовоар. Женска стратегија за равноправни третман у старости и продуктивни ангажман. Практична настава Студенткиње и студенти представљају и анализирају резултате емпиријских истраживања о проблемима стarih особа у разним срединама. Учествују као група или самостално у истраживању ејдизма код нас.
Литература Бовоар, Симон де (1986). <i>Старост</i> . Београд: БИГЗ. Бовоар, Симон де (1983). <i>Други пол</i> (1. и 2. књига). Београд: БИГЗ. Jansohn, Ch. Ed. (2004). <i>Old Age and Ageing in British and American Culture and Literature</i> . Munster: Lit Verlag. Wilhelmsen, K., Anderson, Ch., Waern, M., Allebeck, P. (2005). Elderly people's perspective on quality of life. <i>Ageing and Society</i> , 25: 585–600 (part 4). Henrard, J. C. (1996). Cultural Problems of Ageing especially regarding Gender and intergenerational Equity, <i>Soc. Sci. Med.</i> , Vol. 43, No. 5: pp. 667–680. Национални план акције о старењу 2006–2015, <i>Службени гласник РС</i> , бр. 55/05 и 71/05

Број часова активне наставе 5	Теоријска настава: 4	Практична настава: 1	
Методе извођења наставе: Предавања.			
Оцена знања (максимални број поена 100)			
Предиспитне обавезе	Поена	Завршни испит	поена
активност у току предавања	10	писмени испит	
практична настава	20	усмени испит 40	
колоквијум-и		.....	
семинар-и	30		
Начини провере знања могу бити различити. Наведено у табели су само неке опције: (писмени испит, усмени испит, презентација пројекта, семинари, итд.).			
*максимална дужна 1 страница А4 формата			
Име и презиме	др Слободанка Марков		
Звање	Редовни професор		
Назив институције у којој наставник ради са пуним радним временом и од када	Природно-математички факултет, 1977.		
Ужа научна, односно уметничка област	Социологија		
Академска каријера			
	Година	Институција	Област
Избор у звање	2006.	ПМФ – Нови Сад	Социологија
Докторат	1990.	Факултет политичких наука, Универзитет у Београду	
Специјализација			
Магистратура	1980.	Филозофски факултет, Универзитет у Београду	
Диплома	1969.	Филозофски факултет, Универзитет у Београду	
Списак предмета које наставник држи у текућој школској години			
	назив предмета	врста студија	
1.	Социологија	додипломске студије, ПМФ	
2.	Социологија образовања	додипломске студије, ПМФ	
3.	Методологија родних истраживања		
Репрезентативне референце (минимално 5, не више од 10)			

	Марков, С. (2006). Неки показатељи социјално-економског положаја старијих лица у Новом Саду , у: <i>Атрофично-дегенеративна стања: оболења и људи у Војводини</i> , ур. Д. Поповић, Нови Сад: Матица српска, Одељење за природне науке, стр. 293–303.
	Марков, С., Вуксановић, Г. (1998). Сексуално насиље из женске перспективе , у: <i>Сексуалност – агресивност – деликвентност</i> . Медицински, правни и социјални аспекти сексуалне деликвенције, ур. Д. Поповић, Нови Сад: Матица српска, Медицински факултет и Правни факултет, стр. 67–73.
	Марков, С.(2005). Жене у Србији – предузетнички изазови , Нови Сад; Центар за предузеће, предузетништво и менаџмент, 164 стр.
	Марков, С. (2001). Право гласа жена . Београд: ЦеСИД, 54 стр.
	Марјановић, М., Марков, Ц. (1995). Основи социологије , Нови Сад: Природно-математички факултет, 345 стр. Обновљена издања: 1996, 1998, 2001, 2002, 2003, 2006, 2007, 2008.
Збирни подаци научне, односно уметничке и стручне активности наставника	
Укупан број цитата	8
Укупан број радова са СЦИ (ССЦИ) листе	40
Тренутно учешће на пројектима	<p>Домаћи</p> <p>1. „Предузетничке тежње студената и однос према будућности“ (Секретаријат за науку и технолошки развој АПВ)</p> <p>2. Насеља и становништво Војводине, (Матица српска), тема: „Перцепција друштва и властитог положаја студентске омладине у Војводини.“</p> <p>Међународни</p>
Усавршавања	<p>Факултет за социологију и филозофију, Универзитет у Варшави, април–јун 1985.</p> <p>Center for Leadership Studies, University in Exeter, UK, May–July 2006.</p>
Други подаци које сматрате релевантним	
<p>Ове податке дати за сваког наставника, или користећи исту форму формулара формирати књигу свих наставника у установи, која се у том случају даје као прилог.</p> <p>Ова табела не сме прећи једну А4 страну.</p>	

Prilog 1. 2: Izveštaj Slobodanke Markov o poseti Centru za starije osobe IV prezbiterijanske crkve u Čikagu

Izveštaj: O POSETI CENTRU ZA STARIJE OSOBE IV PREZBITERIJANSKE CRKVE U ČIKAGU (Center for Older Adults (COA) of IV Prebyterian church in Chicago)

dr Slobodanke Markov, članice Upravnog odbora „Ženskih studija i istraživanja“ u Novom Sadu *Novi Sad, 20. 12. 2001.*

Od 13. novembra do 5. decembra 2001. godine boravila sam u Čikagu (SAD) kao gost Centra za starije osobe IV Prezbiterijanske crkve, u okviru saradnje ovog Centra i Ženskih studija „Mileva Marić-Ajnštajn“ iz Novog Sada. Ona je koncipirana kao deo projekta za promociju i razvijanje aktivnosti ženskih nevladinih, verskih i drugih organizacija za pomoći i pružanje podrške starijim ženama u Novom Sadu i Vojvodini. Značaj i društvena relevantnost ovog projekta bazirani su, sa jedne strane, na izrazito nepovoljnem materijalnom položaju populacije penzionera u Jugoslaviji danas a, sa druge, na *nerazvijenosti* humanitarnog rada i drugih oblika pomoći i podrške stariim osobama kod nas, kao i vitalnosti tradicionalnih kulturnih obrazaca koji stare osobe, a naročito žene “drže” u socijalnoj izolaciji.

Cilj ovog projekta je da se razvije svest o problemima starih žena danas, da se promoviše iskustvo drugih zemalja u ovoj oblasti i da se ukaže na moguće puteve pomoći starijim ženama u Novom Sadu i Vojvodini.

Tokom boravka u Centru za starije osobe prisustvovala sam svim aktivnostima koje se u njemu organizuju. Pravi se mesečni plan aktivnosti, koji obuhvata radne dane – od ponedeljka do petka.

A. Glavni deo aktivnosti čini obrazovni program. On obuhvata sledeće oblasti:

- Rast modernog grada;
- Umetnosti & Moderan život;
- Drama (diskusija o pročitanim dramama);
- Aktuelni događaji;
- Crtanje;
- Kaligrafija;
- Zdravlje;
- Opera (diskusija o pojedinim operama);
- Proučavanje Biblije;
- Grupa za molitvu;
- Objasnjenja (razgovor o temama vezanim za život starih ljudi u gradu);

- Pisanje (literarna sekcija);
- Časovi stranih jezika.

Sve obrazovne aktivnosti vode profesori, koji za svoj rad dobijaju honorare.

B. Rekreativne vežbe organizovane su prema starosnoj dobi. One se plaćaju individualno.

- C. Posete kulturnim ustanovama i kulturnim događajima.
- D. Zajednički izleti i putovanja.
- E. Zajednički ručkovi i večere povodom raznih praznika.
- F. Humanitarne aktivnosti: priprema ili izrada poklona za decu iz siromašnijih slojeva.

G. Individualni razgovori i savetovanja sa lekarom, medicinskom sestrom i drugim osobljem u Centru i Crkvi.

Sve aktivnosti finansiraju se iz priloga i donacija.

Tokom boravka u COA posetila sam i II prezbiterijansku crkvu, koja organizuje jednom nedeljno aktivnosti za stare smeštene u Domu za stare. To su uglavnom aktivnosti zabavnog karaktera (od binga do nastupa lica koja sviraju ili pevaju, zajednički obroci, obeležavanje rođendana i slično).

Posetila sam takođe i Chicago Department on Aging's, koji je institucija grada Čikaga. U okviru nje postoji program kulturnih aktivnosti, od onih u kojima su stari akteri (pozorišne grupe) do predavanja i poseta izložbama. Organizovan je besplatan prevoz za stare, pomoći u kući i druge servisne usluge. U svim četvrtima grada postoje centri u kojima se organizuju zajednički obroci po simboličnim cenama, čiji je smisao u povezivanju i druženju starih ljudi. Ova institucija je neprofitna i finansira se od pomoći grada Čikaga i donacija. Karakteristično je da većinu u svim aktivnostima čine žene, kao i u mnogim drugim sredinama u svetu, pa je to jedan od razloga zašto su Ženske studije zainteresovane za uspostavljanje ovakvog projekta u Novom Sadu.

Na kraju boravka imala sam predavanje o položaju i problemima starih u postkomunističkoj Jugoslaviji. Predavanje je bilo vrlo dobro posećeno. Nakon prezentacije, bilo je mnogo interesantnih pitanja, iz kojih se videlo i dobro poznavanje prilika kod nas i interes da se pomogne u rešavanju problema.

Sa grupom žena iz IV prezbiterijanske crkve (grupa za Feminističku teologiju), kao i sa direktoricom COA, razgovarala sam o mogućnostima saradnje. One su se interesovale za načine na koje bi mogle pomoći našim Studijama. Dogovoren je da, po povratku u Novi Sad, obavim konsultacije sa koordinatoricom Studija prof. dr Svenkom Savić i uputimo im predloge.

Zahvaljujem se Studijama na preporuci da započnem saradnju sa COA u Čikagu i samom COA što je moju posetu učinio tako plodnom. Kao početni vid saradnje žene iz COA poklonile su Studijama knjige iz feminizma i feminističke teologije (koje su zavedene u katalog knjiga).

Predlažem Upravnom odboru Studija da razmotri mogućnost da naše Studije posete žene iz COA iz Čikaga kako bi se uspostavljene veze dalje mogle razvijati u konkretnim oblicima saradnje.

Prilog 2. (uz tekst Svenka Savić, Jezik i starost u interakciji)

Prilog 2.1. Nekoliko komunikacionih situacija u javnom prostoru

Primer 1. U gradskim autobusima, pravilo je za vreme režima u koroni, da na jednom sedištu sedi putnica, dok drugo mesto ostaje prazno. To znači da je dosta onih koje stoje.

Penzionerka sedi, jedno mesto je prazno, a nad njim je nagnuta mlada žena sa maskom, koja hitro preko mobilnog telefona šalje poruke, tako što se nagnula nad to prazno mesto, upravo penzionerki do glave.

P: Vidite ovo? (pokazuje na napisan tekst na praznom sedištu).

Mlada žena: Vidim, pa vidite da stojim, ne sedim.

P: (objašnjava joj da se približila, ne poštujući distancu).

Mlada žena: Ne lupajte gluposti. Idite taksijem!

P: Zašto Vi ne idete taksijem?

Mlada žena: Zato što meni ne smeta.

P: (otvara široko novine *Danas* u pravcu mlade žene tako da ova mora da se otkloni sa tog praznog sedišta).

Primer 2. (Profesorka univerziteta u penziji).

Evo šta mi se danas desilo:

Otišla sam da predam formular za izdavanje nove penzionerske legitimacije za vožnju autobusom (ne znam zašto se zove 'penzionerska'; valjda bi trebalo da je imaju svi stariji građani, uključujući i one, uglavnom žene, koje ne primaju penziju, jer nisu bile zaposlene van kuće).

Ponela sam istu fotografiju koju sam dala i prošle godine i koja nije starija od tri godine.

Službenica na šalteru preko puta Uspenske crkve nije htela da je primi, jer nije 'nova'. Fotografija je bila sasvim ispravna, Jedino što nije imala pozadi utisnut datum. Pitala sam je po čemu se vidi da nije nova. Odgovorila mi je: „Jer na njoj nemaš dovoljno bora”. Pritom sam ja imala na licu masku i naočari.

Pitala sam je po kom se kriterijumu određuje količina bora za izdavanje penzionerske karte, a ona je odgovorila: „Ne može! Sledeći!”. I to je bio kraj.

Da li to znači da treba da odem kod fotografa i da ga zamolim da mi pojača bore, umesto da ih ublaži. Valjda postoji i takva vrsta fotošopa. Nekad se to zvalo retuširanje, ali je svrha bila da izgledaš lepše.

Ne znam da li je za utehu, ili ne, ali profesorka Mirjana Stefanović mi je rekla da je ona slično prošla, s tim što joj je službenica tražila da spusti masku i potom zaključila da ne liči na sliku koju je donela.

Probala je na drugom mestu sa istom slikom, na šalteru je radio muš-

karac i on nije imao primedbe na izgled bilo fotografije ili njene vlasnice.

Primer 3. Penzionerka (P) u banci objašnjava pomoćnoj službenici (S) da ne ume da komunicira po pravilima e-bankinga.

P: Ja imam 80 godina, Ja sam profesorka univerziteta, ali ne znam na mobilnom, a Vi ne znate sa starima...

S: I ja sam imala baku od 84 godine... Bila je dementna... (prekida P).

P: Ja nisam dementna, nego Vi ne znate sa starima da komunicirate.

Prilog 2.2: Da li je starost jednaka za sve starije osobe?

Ovde želim nanovo da diskutujem o slabostima poimanja starijih žena kao homogene grupe i skrećem pažnju na jedno od aktuelnih pitanja za starije žene u Vojvodini. Danas najmanje podataka imamo za uporedni prikaz o starijim ženama u različitim etničkim i nacionalnim zajednicama u Srbiji. Da li obrazovane starije žene i u manjinskim nacionalnim zajednicama imaju iste mogućnosti kao i žene iz većinskog naroda? U čemu su moguće razlike, pored mogućih sličnosti? Za sada nedostaju podaci na jednom mestu o starijim ženama iz raznih nacionalnih zajedница u Vojvodini da bismo mogli porebiti rezultate i odgovoriti na postavljeno pitanje, pa ga ovde samo otvaramo. Tačnije, naše je uverenje da različitostima moramo pristupati shodno kontekstu u kojem se realizuje život starijih žena u nacionalnim zajednicama.

2.2.1.Romkinje

O starijim ženama iz raznih romskih nacionalnih zajednica nema mnogo podataka na jednom mestu kada je u pitanju njihova diskriminacija. Naročito je malo podataka za stare Romkinje (Savić i sar., 2001), mada u mnogim tekstovima postoje podaci koji govore o njihovo teškoj starosti. Važno je naglasiti razlog izostanka detaljnih podataka o starijim ženama u romskoj zajednici. Zato što je, prema nekim podacima, danas u Srbiji ta zajednica veća od drugih zajednica (albanske, hrvatske, mađarske, rumunske, rusinske, slovačke), koje imaju svoje matične zemlje van Srbije, a koje žive na ovim prostorima vekovima, dok romska zajednica takvu matičnu zemlju nema, pa se ni poređenje ne može vršiti sa ženama u matičnoj zemlji i van nje.

Prvo, podaci za ove druge zajednice danas pokazuju da pripadnici mlađe i srednje generacije uglavnom odlaze iz Vojvodine u matične zemlje (koje su postale članice Evropske unije) i da staračko stanovništvo ostaje u Srbiji. Za romsku zajednicu vezuje se osobina promene geografskog i državnog prostora, što i jeste jedna od osobina ove zajednice, što otežava

detaljnije dugoročno istraživanje starenja i starosti.

Drugi važan podatak za poređenje je da je, prema popisu iz 2002. godine, životni vek pripadnica i pripadnika romske zajednice i dalje daleko kraći od životnog veka drugih nacionalnih zajednica u Vojvodini.¹⁰⁸ Za svaku nacionalnu zajednicu, pa i romsku, možemo se upitati kada žena postaje stara? Vidović navodi napisano pravilo u zajednici da žena postaje stara kada njeno potomstvo osnuje porodicu. S obzirom na tradiciju da se Romkinje udaju veoma mlade, onda je ona mogla imati i 35 godina kada joj se čerka udaje (a posle 35 godina je čak bilo sramota imati decu (str. 79). Isto smo čuli i u srpskim selima u Srbiji (kada nevesta dolazi u kuću svekrva se računa kao stara).

Treći važan momenat za poređenje jeste pismenost, tačnije obrazovanost ženske populacije u toj zajednici. Podaci Slavice Komotine (2020, 9–28) pokazuju kompleksnu situaciju u kojoj žive stare, neobrazovane, nepismene Romkinje u Srbiji, koje su nevidljive u statističkim podacima, jer nemaju identifikaciju (ličnu kartu ili zdravstvenu knjižicu, vozačku dozvolu) – postoje, ali su nevidljive.

Nadalje, ako smo u ovom radu odredile da su to osobe starije od 65 godina, i ako statistički podaci pokazuju da je životni vek Roma i Romkinja kraći od drugih grupa (samo 42 godine), onda je komparativni pristup starnosti iz raznih etničkih grupa ozbiljno metodološko pitanje – šta merimo?

Četvrto se odnosi na zaposlenje. Podaci pokazuju da su starije Romkinje uglavnom izvan radnog odnosa u ustanovama, institucijama ili privatnom biznisu. S druge strane, podaci pokazuju da su dugo zaposlene kao sezonske radnice ili u 'radu po kućama', dakle u zoni nevidljivog i nekontrolisanog poslovanja.

Peto. Poznat je nadaje podatak da starije Romkinje u takvom nevidljivom položaju, najčešće izdržavaju svoje (starije) muževe i ostale članove porodice, kada su i same ostarele, upravo svojim nevidljivim radom u nadnici ili radom 'po kućama' porodice im opstaju.

Drugi faktor zašto nema pouzdanih podataka može se odnositi na one starije Romkinje koje menjaju mesto boravka, naročito one koje odlaze na rad u inostranstvo i vraćaju se u Srbiju (i to više puta). U radu o povratnicama iz zapadne Evrope takođe nema pouzdanih podataka za starije

¹⁰⁸ Od ukupno 8.104 osoba, popisano je 4.108 muškaraca (50,7%) i 3.996 žena (49,3%). Njihova starost iznosila je svega 28,76 godina (muškarci: 28,25 godina i žene 29,28 godina). Popisano je 2.457 dece mlade od 15 godina, a starijih od 64 godine svega 421. Podaci potvrđuju da su Romi i Romkinje, u demografskom smislu, izuzetno mlada etnička zajednica (prosečna starost ukupnog stanovništva Srbije je 40,2 godine). Svaka treća pripadnica romske etničke zajednice mlađa je od 15 godina.

Romkinje (up. Milosavljević i Antonijević 2015, 2016).

Šesto bi se moglo ticati maternjeg jezika starijih žena (o čemu do sada nema literature). Naime, dok starije žene iz drugih nacionalnih zajednica najčešće komuniciraju, pre svega, na svom maternjem jeziku, a onda i na jeziku većinskog naroda, Romkinje takvih mogućnosti nemaju, prema Zakonu o upotrebi jezika u Srbiji.

Navedenih šest kriterija za uporednu analizu starijih žena u našem društvu, pre svega u Vojvodini, svedoče da je važno odrediti šta se poredi. Svakako su kulturni faktori važni, možda i presudni, kada govorimo o starosti i starenju i u romskoj porodici, koja je po mnogo parametara ocenjena kao patrijarhalna. Prema podacima u knjizi Savić i sar. (2001), Romkinje to primećuju:

Svuda se koristi pogrdan jezik kada je reč o starijim ženama (da su „babe”, da treba da čute i ne smetaju, da ostanu kod kuće, da je njihovo vreme prošlo, itd.). Na televiziji, radiju, internetu (uvek su samo slike mlađih žena i muškaraca, nas stave samo na reklame za lekove, da čuvamo unuke, kuvamo ili da smo bolesne) (Mirjana 67).

O starijim romskim ženama u Vojvodini još uvek imamo samo sporadičnih istraživanja i svedočenja starijih Romkinja (Savić i sar., 2001), ali sve naglašavaju da je *solidarnost* osnovni princip preživljavanja u romskoj porodici, te je očekivano da se mlađi brinu o starijima, a stariji čuvaju unuke ili imaju neke druge obaveze u zajednici u odnosu na mlađe članove porodice. Stariji se cene zbog svog znanja, ali i zbog verovanja da imaju magične moći (Vidović 1991: 89). „Nije zabeleženo da je romska porodica smestila starijeg Roma u dom za brigu o nemoćnim licima, a skoro da ne postoji slučaj da Romkinja ostavi dete u porodilištu” (Komatina 2020: 20).

Činjenica je da u domovima za starije osobe gotovo da nema Romkinja, ali se to može tumačiti i podatkom da se domovi plaćaju, kako državni tako i privatni. A u slučaju da članovi i članice romske zajednice imaju finansijska sredstva da plate boravak u domu, nikada se ne izjašnjavaju da su iz romske zajednice, pa su statistički podaci u tom pogledu nepouzdani.

Iz razgovora sa starijim Romkinjama u Vojvodini (Savić i sar., 2001) doznajemo da su neke ostale same. Usamljenost je osnovna teškoća starih u ovoj zajednici, jer je u njoj važan princip pripadanja zajednici, kolektivu.

Sliku o starijim Romkinjama potkrepljuju i podaci iz umetničkih i pozorišnih dela u kojima se pojavljuju i starije osobe iz romske zajednice, pored mlađih (kao što su u operama: *Karmen*, *Trubadur*, *Bal pod maskama*), i dalje pod nazivom Ciganka. Ona uglavnom ima dve osobine: zna da proriče sudbinu gledanjem u karte (onima koji su izvan romske zajednice) ili da leči raznim travama prirodnim putem (i dok mlada zavodi: mlada

Cigančica, starija proriče: matora Ciganštura).

Ovim predstavljanjem starih Romkinja potkrepljuje se shvatanje o njihovoj magijskoj (isceliteljskoj) sposobnosti, ovoga puta u onim umetničkim delima koja nisu namenjena romskoj zajednici, nego većinskoj, i to elitnoj, čime one stiču 'poverenje' šire neromske zajednice upravo u tim domenima – pitanje sopstvene budućnosti (sudbine) i pitanje sopstvenog zdravlja – dva domena podjednako važna za uverenje da živeti ima smisla. U tom pogledu one 'vladaju' nad onima koji su van romske zajednice ('gadžama').

Nadalje, u raznim baletima koji su na repertoaru u baletima Srbije, pojavljuje se i ciganska igra (emocionalna, živa, erotična), pored igara drugih naroda (*Labudovo jezero* i dr.).

A šta same neobrazovane Romkinje kažu za svoju starost?

Na pitanje o penziji Divna (1935, Žabalj) odgovara:

Pa nemam penziju, imam socijalnu pomoć. I to nije redovno. Ne dobijamo po godinu dana, ko dečji dodatak. Teško preživljavam. Ne radim po kućama. Di ću raditi po kućama, nemam di. Žene koje su bile nekad ovde i kojima je pomoć u kući bila potrebna, otiše su za Novi Sad ili Beograd. Neke su pomrle, Nemam nigde nikoga.... teško mi je preteško! Plaćem i danju i noću... a još mi je više teža samoća (Savić et al., 2001: 138–139).

Nada (1935, Žabalj) priča o svom teškom životu (jedne od mnogih) romskih porodica koje su radile 'u nadnici' dok su bile radno aktivne:

Ja i moja mama i troje dece smo bili trinajst godina na groblju, tamo smo radili rake da bi odranila moju decu. (Savić et al., 2001: 111).

A na pitanje o prijateljstvu i solidarnosti sa drugim ženama koji bi joj u starosti mogli pomoći odgovara:

Idem kod moji žena, od nji i živim. Odem malo kod nji u baštu i plevim im luk i dobijem meni malo luka, pasulja, zeleni i tako šta mi treba. (Savić et al., 2001: 114).

Autorke knjige zaključuju, na osnovu analize dvadeset životnih priča starijih Romkinja iz Vojvodine, da je većina nadživelia svoje muževe i da je za njih: „Starost tužna i bolna. Većina ih je sama, samo neke su kod svoje dece ili kod unuka” (Savić et al., 2001: 8).

2.2.2. Rumunke

Danas starije žene iz rumunske, mađarske i slovačke zajednice uglavnom govore o svojima članovima porodice koji su otišli u matične zemlje nakon toga što su te zemlje postale članice Evropske unije. U tome je bitna razlika u odnosu na starije žene iz romske zajednice (čiji članovi porodice lutaju po raznim zemljama Evrope i vraćaju se u Srbiju). Ovde pokazujem

dve bitne razlike u odnosu na Romkinje: Rumunke (sa kojima smo razgovarale) imaju osnovno, neke srednje i nekoliko njih visoko obrazovanje i drugo, pogled na starost je iz pozitivne vizure 'bake' (Spariosu i Savić, 2011).

Livia (1933), učiteljica u penziji, posvetila se potomstvu i za sebe sve doći:

Obožavam unuke... Za mene nema veće radosti nego kada mi oni dođu u posetu, da budu sa bakom, da im baka napravi nešto za jelo, ispuni neku želju. Onda mi je srce prepuno (Livija,73).

Od Mariore (1936, Uzdin) doznajemo o oblicima druženja sa drugim ženama u starosti: osnovale su udruženje „Bakice” (2003) u kojem se 25 žena druži:

Razmenujemo kulinarske recepte, dolaze nam stručnjaci iz raznih oblasti, slavimo rođendane, dočekujemo goste, odemo gde nas zovu i činimo sve da se osećamo dobro u našim godinama. Ali imamo i jedno pravilo ne smemo da pričamo o tome šta se dešava kod kuće (Spariosu i Savić, 2011: 87–88).

Mariora (1944), učiteljica u penziji, pozitivno ocenjuje svoje penzionerske dane:

Posle sam sedamdeset pete počela da radim u Osnovnoj školi „Drugi oktobar” u Zrenjaninu. Ovde sam ostala do odlaska u penziju, dve hiljade četvrte godine. Radila sam četrdeset godina. Mislim da mi se u životu sve ispunilo, od detinjstva i školovanja, do zaposlenja i porodice, tako da mogu da kažem da sam zadovoljna u svakom pogledu! (Spariosu i Savić, 2011: 105).

Felicija (1944), pesnikinja i novinarka, ističe po čemu su Rumunke specifične – po znanju dvaju jezika (mada starije Romkinje nekada znaju i tri jezika, nijedna to nije izdvojila kao svoju prednost u starosti):

Za ovo područje je važno ne zaboraviti da ima dosta žena koje su, skoro sasvim bilingvisti. Mislim da je to pravi put ka interkulturnosti. (Spariosu i Savić, 2011: 113).

Jonjau (1953), redovna profesorka Univerziteta u Novom Sadu, na pitanje: „Kako sebe zamišljate u starosti?” odgovara:

Moram reći da nisam razmišljala još o starosti... Pošto mi je suprug iz Hrvatske, volela bih da negde budemo na moru, tamo imamo dobre prijatelje, možda je to neka ideja... verujem da ćemo u starosti, ako bude potrebno, imati pomoć od sina, pošto je takav odgoj u porodici, kao što se ja sad brinem za svoju majku (Spariosu i Savić, 2011: 144).

Ovi primeri starijih Romkinja i Rumunki pokazuju da buduća komparativna analiza starijih žena iz različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini

i Srbiji treba da uvažava kulturni obrazac poimanja starosti u datoru zajednici. Dok Rumunke polaze od idealnog i idealističkog koncepta 'bake,' Romkinje nas suočavaju sa surovim životom u starosti.

Prilog 2.3. PODSETNIK ZA POSTUPANJE SA STARIJOM ŽENOM

		Odvojite dovoljno vremena za ophođenje sa starijom ženom.
		Obraćajte se direktno ženi, a ne njenoj pratnji ili asistentu/kinji.
Ne vičite u razgovoru sa starijom ženom koja ne čuje.	Za razgovor sa starijom ženom sa fizičkim invaliditetom odaberite pristupačan prostor.	
Nemojte sumnjati u verodostojnost izjave starije žene.	Starijoj ženi koja ne čuje (dobro), informacije pružite u pisanim oblicima ili gledajte u nju kada joj se obraćate, mora videti vaša usta.	Ne zaboravite da svi vrlo često imamo predrasude i stereotipe prema starijim ženama – ne postupajte prema njima kao prema maloletnoj deci.
U postupanju sa starijom ženom koja koristi kolica sedite na stolicu u istoj ravni sa njom.	Nemojte unapred prepostavljati: starija žena najbolje zna šta može, a šta ne može da uradi.	Starijoj ženi koja ne vidi, pročitajte sva važna dokumenta na glas.
Nemojte da odlučujete umesto starije žene: ona može da donosi odluke samostalno ili uz podršku.	Izbegavajte dodirivanje štapa ili drugih pomagala starije žene, jer su to lične stvari u ličnom prostoru.	Starijoj ženi sa intelektualnim invaliditetom obraćajte se polako, kratkim i jasnim rečenicama.

Prilog 3. (uz tekst Margarete Bašaragin „Ne brini, godine su samo broj“ – *Ejdžizam i seksizam u medijskom diskursu: TV reklame i antiejdž novinski oglasi*)

Prilog 3.1. Transkripti, siže i podaci iz analiziranih TV reklama

Prilog 3.1.1. TV reklama za čokoladicu Snikers (Snickers).

U pitanju je igrano-muzička reklama, na engleskom je jeziku, bez prevoda i traje 60 sekundi. Izvorno je nastala 2018. godine, režirao ju je švedski režiser Andreas Nilson (Andreas Nilsson). Planirana je za internacionalno tržište. Glavni akteri su poznati reperi Femi Nilender (Femi Nylander) i Emar Kuhomano (Emarr Kuhomano) i reperka Monik Lavs (Monique Lawz).

Siže reklame:

U toku je zabava. Kamera ide od dvorišta sa mladim osobama koje čavrlijaju ka unutrašnjosti kuće. U dnevnoj sobi Nilender repuje; reperka Monik ga podržava pljeskom, a potom i sama repuje. U 25. sekundi pojavi se Elton Džon i falšuje (Don't go breaking my heart! I couldn't live...). Kolega mu daje čokoladicu Snikers, on je zagrise i transformiše se u repera Kuhomanoa, te nastavlja da repuje uz opšte ovacije. Na kraju reklame prikazuje se prepolovljena čokoladica.

Prilog 3.1.2. TV reklama za poljoprivredno seme Gebi „Domaćin“

Igrana, domaća i traje 15 sekundi.

Siže i transkript:

Radnja se dešava u dvorištu bogate seoske kuće. Na čelu stola sedi patrijarh (deda), desno od njega majka i otac, a levo unuk i unuka. Baba, domaćica, služi pečenje, a pomaže joj mlađa ženska osoba čerka.

(Čuje se zvuk tamburica).

Patrijarh: Najbolje se uživa za velikom trpezom. A da bi hrana bila ova-ko ukusna, stoka i živila za tu hranu treba da se gaje na najbolji način.

(Porodica ruča u pozadini).

(Prikaz proizvoda): Gebi. Na najbolji način! (U pozadini se vidi krava, kokoška preleće).

Prilog 3.1.3. TV reklama za Vedoksin gel i Vendoksin kapi

Iz kategorije Zdravlje, domaća je, igrana u trajanju od 59 sekundi.

(Ženski glas): Za zdrav i lak korak – Vendoksin.

(Scenu čine mlade ženske noge koje trče po livadi kraj šume, dok je s desne strane ekrana prikaz proizvoda).

(Muški glas): Tajnu recepturu iz bogate riznice blaga prirode sačuvali smo od zaborava. Originalnom tehnologijom pod budnim okom renomi-

ranih stručnjaka. Bogatstvo lekovitog bilja čuvamo za vas u potpuno prirodnim organskim ekstraktima.

(U dnu ekrana je prikaz proizvoda i broj telefona za naručivanje).

(Scena je smeštena u apoteci koja podseća na one s kraja 19. veka, sa mnogo poslaganih bočica na policama. Stariji muškarac u belom manti lu otvara knjigu iz koje isijava svetlost. U levoj ruci drži sasušenu biljku, desnom upire u pravcu knjige i pri tom proizvodi svetlucanje. Pogled mu je uperen u mlađu žensku osobu koja stoji pored njega. Ženska osoba posmatra knjigu i drži u ruci buket poljskog cveća. Mlade ženske ruke melju bilje u avanu. Potom sledi scena livade sa cvećem, dok sunce zalazi. Mlada ženska osoba sipa tečnost iz jedne u drugu epruvetu (kamera se fokusira na njeno lice).

(Ženski glas): Vendoksin kapi za tretman proširenih vena. Regulišu vensku cirkulaciju. Unapređuju zdravlje venskih sudova i kapilara. Olakšavaju tegobe kod hemoroida.

(Sve što ovde ženski glas izgovara je titlovano na ekranu).

(S leve strane ekrana je kompjuterizovan model ljudskog trupa sa krvotokom, s desne prikaz proizvoda, a u dnu ekrana ponovo prikaz proizvoda i broj telefona za naručivanje).

(Muški glas): Za siguran i lak korak! Sada i novi gel!

(Slika proizvoda sa izdvojenim nazivom).

(Ženski glas): Vendoksin gel. Za tretman umornih nogu. Priyatno hlađi i smiruje upaljenu kožu, otklanja grčeve u nogama, otok i bol. Trenutno poboljšava cirkulaciju. Kombinacijom Vendoksin kapi i Vendoksin gela do bržih rezultata.

(Slika proizvoda sa izdvojenim nazivom. Sve što ovde ženski glas izgovara je titlovano na ekranu).

(Mlada ženska osoba sedi u mini suknji na stolici i maže proizvod po nogama. Kamera prati njen pokret mazanja rukom na dole, a potom se likovi smenjuju i pokret ka gore završava se na starijem muškarцу. On ima podvrnute dugačke pantalone do iznad kolena, Na kraju scene stariji muškarac gleda u kameru, u levoj ruci drži gel, a desnom pravi simbol spajajući palac i kažiprst u krug).

(Muški glas): Milioni korisnika znaju.

(Stariji muškarac opet pravi kružni simbol prstima smejući se u kameru).

(Ženski glas): Neka bude i vaša tajna!

(Ženska osoba „govori tajnu” u kameru, skrivajući rukom jednu stranu usta i potom pruža ruku prema proizvodu koji je na polici).

(Muški glas): Vendoksin – organski preparat za proširene vene. Efika-

san samo u originalnom pakovanju.

(Niz prozvoda).

(Muški glasovi pевају): Najbolje daje priroda. Alternativa medica.

(Prikaz logoa firme).

(Muški glas): Sto odsto organsko!

(Prikaz logoa firme).

Prilog 3.2. Slike iz analiziranih TV reklama i antiejdž novinskih oglasa

Prilog 3.2.1. Kadar sa starijim ženama u TV reklami za Snikers.

Prilog 3.2.2. Kadar sa glumicom Ingom Dapkunaite u TV reklami za L'oreal masku za lice.

Prilog 3.2.3. Kadar iz TV reklama sa popustima za penzionere

Prilog 3.2.4 Kadar sa primenom proizvoda na mlađoj ženskoj i starijoj muškoj osobi u TV reklami za Vendoksin gel i Vendoksin kapi.

Prilog 3.2.5 Nega žene po dekadama (*Lepa & Srećna*, mart 2020).

Prilog 3.3. Tekst citiranih reklama iz antiejdž novinskih oglasa

Prilog 3.3.1. Skinconsult VICHY, *Lepa & Srećna*, mart 2020.

Starenje je neminovno, a prvi znaci, čak njih sedam, primete se na koži lica i vrata. Nažalost, ovaj proces **se ne može zaustaviti**, ali se pravom negom i rutinom mogu ublažiti njegovi simptomi (istakla M. B.).

Prilog 3.3.2. Neutrogena Skin Detox, *Lepa & Srećna*, oktobar 2020.

Pored „Hydro Boost” linije proizvoda, iz Neutrogene stiže i inovirani „Skin Detox” proizvod! **Zagađenje vazduha je značajan faktor prerenog starenja kože, jer zagađivači prodиру duboko u kožu i začepljuju pore izazivajući upalu, dehidriraju kožu i dovode do njenog prevremenog starenja.** Rešenje je u pravilnom čišćenju i detoksikaciji kože odgovarajućim proizvodima. Nova „Neutrogena Skin Detox” linija proizvoda sprečava prođor toksina i zagađivača, uklanja ih 100% i pomaže koži da vratи izgubljeni sjaj bez dehidratacije. Više informacija o svim proizvodima možete dobiti na sajtu <http://www.neutrogena.rs/> (istakla M. B.).

Prilog 3.3.3. Marine Collagen Drink, *Lepa & Srećna*, avgust 2020.

Marine Collagen Drink suplemencki **proizvod koji redukuje pojavu bora i poboljšava strukturu kose, kože i noktiju**. Nice Collagen – sadrži Naticol hidrolizovani riblji kolagen, uz dodatak nutritijenata. Na osnovu kliničkih studija, nakon svakodnevne primene od 8 nedelja, **podstiče regeneraciju kože, smanjuje pojavu bora i poboljšava zategnutost, povravlja strukturu kose i noktiju** (istakla M. B.).

Prilog 3.3.4. Nega žene po dekadama, *Lepa & Srećna*, mart 2020.

Nega žena po dekadama. Tridesete nam donose prve bore, **posle četrdesete** koža gubi elastičnost, a **sa pedeset** postaje vidno suvlja i opuštena. Prirodan proces starenja možemo usporiti jedino pravilnom negom, ali treba početi na vreme i biti uporan (istakla M. B.).

Prilog 3.3.5. Hada Labo Tokyo, *Lepa & Srećna*, jul 2020.

Ukoliko si u četvrtoj deceniji ili se polako približavaš narednoj, ne brini, godine su samo broj. Ali, **u tom slučaju** odaberis antiejdž losion koji će negovati tvoju kožu i učiniti je čvršćom, glatkom i blistavijom (istakla M. B.).

Prilog 3.3.6. Liftactiv, *Lepa & Srećna*, mart 2020.

Šta niste znali o kolagenu?

Kolagen je dugačak strukturalni protein koji koži daje snagu, elastičnost i sveukupan mladolik izgled. **On je jedan od najznačajnijih proteina kojima obiluje ljudsko telo i čini 80% proteina dermisa.** (...) Međutim neminovno je da vrednosti osnovnog proteina kože – kolagena – počinju da opadaju već u dvadesetim i tridesetim godinama. (...) Kolagen je prvi na udaru i to možete osetiti na svojoj koži (istakla M. B.).

Prilog 3.3.7. Yoskine, *Lepa & Srećna*, mart 2020.

Za čudnovati retinol manje-više svi smo čuli, ali peptidi nisu baš tako poznati kozmetički sastojak, što je prava šteta, jer i njihovo antiejdžing dejstvo na kožu može biti fenomenalno. Šta rade peptidi?

Peptidi spadaju u proteine, a već znamo da su oni osnovna jedinica građe kože. Najpoznatiji među njima, kolagen, jedan je od glavnih činilaca lepe, elastične i jedre kože. Naše telo ih prirodno sadrži, ali ih možemo unositi i kroz hranu i piće i, naravno, kozmetiku. Lako prodiru u duboke slojeve kože, gde „instruišu“ ćelije kako da se ponašaju – u ovom slučaju daju signal za proizvodnju kolagena. Dakle, njihova osnovna funkcija jeste da

usmere vašu kožu da se samopodmlađuje. [...] **Biomimetički preparat, koji su japanski naučnici otkrili** u matičnom mleču, u kombinaciji sa vitaminom C i E u ovoj formuli, pruža blistavost i svežinu tena. [...] Created with **Rohto laboratory**, Japan (istakla M. B).

Prilog 3.3.8. SKINCONSULT^{AI} Vichy, *Lepa & Srećna*, mart 2020.

Vi snimite selfije, a tehnologija će se pobrinuti za ostalo.

Otkrite svoju savršenu rutinu u četiri jednostavna koraka.

1. posetite veb-stranicu Vichy-ja www.vichy.rs/skinconsult.

2. Na veb-sajtu SKINCONSULT^{AI} Vichy snimite selfi ili ga prebacite iz svoje galerije (važno je da na licu nemate šminku i da ne nosite naočare).

3. Veštačka inteligencija i tehnologija iz aplikacije skeniraće vam lice i otkriti sedam znakova starenja: bore oko očiju, nedostatak čvrstine, tanke linije, manjak zdravog sjaja, tamne mrlje, duboke bore i pore.

4. Dobićete predlog dnevne i noćne rutine, koje sadrže preporučene Vichy proizvode, prilagođene specifičnim potrebama vaše kože.

SKINCONSULT^{AI} ALGORITAM ZA PERSONALIZOVANU RUTINU NEGE KOŽE RAZVIJEN UZ POMOĆ DERMATOLOGA (istakla M. B.).

Prilog 3.3.9. Eucerin Hyaluron-Filler Hidro Booster serum, *Lepa & Srećna*, jul 2020.

Za celodnevnu dubinsku hidrataciju i blistavost vašeg lica pobrinuće se Eucerin Hyaluron-Filler Hidro Booster serum, koji trenutno i intenzivo hidrira kožu, daje joj sjaj i jedrinu i ublažava bore. Dubinska 24-časovna hidratacija koju pruža koži, zasniva se na udruženom dejstvu dva najpoznatija i najpouzdanija čuvara hidriranosti kože – hijaluronskoj kiselini srednjeg i kratkog lanca i glicerinu. **Upotreba seruma je jednostavna, prijatna i osvežavajuća. Nanesite ga ujutru i uveče, pre kreme za zaštitu od sunca i noćne kreme** (istakla M. B.).

Prilog 3.3.10. La Roche-posay Hyalu B5 serum, *Lepa & Srećna*, oktobar 2020.

Novo godišnje doba sa sobom donosi brojne novitete, ali i male rituale koji nas **čine radosnim**. **Svežina, hidratacija, savršen ten, nasmejano lice** i nezaobilazni Hyalu 5 serum jesu pet razloga zašto smo ovog meseca **blistave i srećne**. **Kažu da lepota dolazi iznutra, ali kada kao najjačeg saveznika imate čudesni hidrirajući serum u plavoj bočici – Hyalu B5 serum, lako ćete i spolja zasijati punim sjajem**. Osim toga, ovaj serum začas će vratiti svežinu vašem licu. Njegova tajna krije se u njegovim sa-

stojcima: dve čiste hijaluronske kiseline vraćaju punoču, velika molekularna masa zadržava do 1.000 puta veću količinu vode od svoje težine, za intenzivnu hidrataciju, mala molekuralna masa prodire u dublje slojeve epidermisa i služi da popuni bore, dok vitamin B5 obnavlja kožnu barijeru, umiruje i smanjuje osećaj nelagodnosti. **Uz Hyalu B5 serum nikada nije bilo lakše da budemo lepe, negovane, nasmejane i zadovoljne preko cele godine!** (istakla M. B).

Prilog 4. (uz rad Tatjane Radojević Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas – istraživanje na osnovu upitnika)

Prilog 4. 1. UPITNIK Šta žene od 65+ (ne) mogu u Srbiji danas?

I Opšti podaci

1. Koliko imate godina?

2. Obrazovanje:

- nezavršena osnovna škola
- osnovna škola
- srednja škola ili gimnazija
- viša škola
- fakultet
- magistratura
- doktorat

3. Koja je vaša etnička pripadnost?

4. Koje ste veroispovesti?

5. Mesto u kome živite

6. Bračno stanje:

- Nisam se udavala (živim sama).
- Živim u vanbračnoj zajednici.
- Udata i živim sa mužem.
- Udata, ali živim odvojeno od muža
- Razvedena.
- Udovica.

7. Veličina i sastav domaćinstva u kom živite:

- Jednočlano / živim sama
- Dvočlano
- Tročlano
- Višečlano

8. Navedite sa kim živite u domaćinstvu:

9. Koliko dece imate:

II Ekonomski položaj

- 10. Da li ste bili u radnom odnosu?   Da   Ne**
- 11. Da li Vam je kao ženi nekada neko branio da se zaposlite ili Vas nalogovarao da napustite posao?   Da   Ne**

12. Koliko godina već ne radite / niste u radnom odnosu?

13. Koji su sve Vaši lični izvori prihoda? (višestruki odgovori)

- Nemam stalne prihode
- Starosna penzija
- Porodična penzija

- Plata ili honorar
- Novčana socijalna pomoć
- Dodatak za pomoć i negu drugog lica
- Prihod od nepokretnosti
- Prihod od poljoprivrede
- Drugi prihodi

14. Kolika su Vaši lični mesečni prihodi:

15. Koliki su mesečni prihodi Vašeg domaćinstva:

16. Smatram da je po prihodima moje domaćinstvo:

- Bogato
- Dobrostojeće (ima natprosečne prihode)
- Prosečno
- Ispodprosečno (pokrivamo samo osnovne potrebe)
- Siromašno (nemamo ni za osnovne potrebe)

17. Da li štedite? Da li svakog meseca uspevate da uštedite nešto novca? Da Ne

18. Da li finansijski pomažete svoju porodicu (decu, unuke, starije članove)? Da Ne

III Socijalna zaštita

19. Da li primate socijalnu ili neku drugu sličnu pomoć? Da Ne

20. Ako da, koju?

- MOP (materijalno obezbeđenje porodice)
- Pomoć u kući
- Dnevni boravak
- Humanitarna pomoć
- Jednokratna pomoć grada / opštine
- Drugo

21. Ako ne primate socijalnu pomoć, navedite razloge za to: (mogućnost više odgovora)

- Ne ispunjavam uslove za dobijanje pomoći.
- Nije mi potrebna pomoć.
- Nije mi poznato koje vrste pomoći postoje.
- Ne znam kako da se prijavim.
- Administrativna procedura je komplikovana.
- Službenici su neljubazni i neće da mi pomognu / daju informacije.
- Sramota me je da tražim takvu pomoć.

22. Ako primate pomoć, u kojoj meri ste zadovoljni uslugama socijalne zaštite?

- Veoma sam zadovoljna.
- Zadovoljna sam.

- Niti sam zadovoljna, niti nezadovoljna.
- Nisam zadovoljna.
- Uopšte nisam zadovoljna.

23. Da li ste povezani sa nekom organizacijom ili udruženjem koje se brine o starijima? (mogućnost višestrukih odgovora)

- Ne, nisam
- klub / udruženje penzionera
- humanitarne organizacije
- crkva
- drugo

24. Koju vrstu pomoći primate od te organizacije / udruženja? (više-struki odgovori)

- novčanu
- materijalnu / u robi (hrana, sredstva za higijenu, odeća, obuća, lekovi, ortopedska pomagala, itd.)
- usluge (psihološka podrška, pomoć u kući, pratnja kada idete nekuda, zdravstvena nega, odu u nabavku, prave mi društvo, itd.)

IV Zdravlje i zdravstvena zaštita

25. Kako procenjujete svoje zdravstveno stanje?

- Izuzetno dobro
- Dobre
- Osrednje
- Prilično narušeno
- Izuzetno narušeno

26. Da li imate neki invaliditet: Ne   Da

27. Da li smatrate da Vas zaposleni u zdravstvu tretiraju sa punim poštovanjem i uvažavanjem?

- Da
- Ne
- Ne znam
- Drugo

28. Da li ste mere vanrednog stanja tokom pandemije koronavirusa i bolesti Covid-19 ove godine doživeli kao diskriminaciju prema starijim osobama?

- Da
- Ne
- Nisam o tome razmišljala.

29. Da li su te mere uticale na Vaše zdravlje?

- Da
- Ne

- Nisam razmišljala o tome.

30. O kome / čemu ste najviše brinuli tokom vanredne situacije?

31. Da li ste iskusili neka od navedenih psihičkih stanja tokom vanredne situacije (mogućnost više odgovora)

- uznemirenost
- depresija
- nervoza i agresivnost
- emocionalna potrošenost
- fizički umor
- strah od budućnosti
- dosada
- usamljenost
- manji stres
- ništa od navedenog

32. Šta Vam je najviše pomagalo tokom vanrednog stanja? (mogućnost više odgovora)

- gledanje televizije
- kuvanje
- ručni rad
- čitanje knjiga
- razgovor sa ukućanima i prijateljima
- surfovanje po internetu
- lekovi za smirenje
- alkohol (čaša vina, piva ili rakije)
- hrana (jela sam nekontrolisano)
- povukla bih se u sobu, nikoga da ne vidim i ne čujem
- ništa nije moglo da me smiri
- drugo

33. Da li ste imali iskustvo (povećanog) fizičkog nasilja tokom vanredne situacije? Da li Vas je neko udario ili šutnuo, udarao, lomio, kidao ili bacao predmete u kući?   Da   Ne

34. Da li ste imali iskustvo (povećanog) psihološkog nasilja tokom vanredne situacije (npr. vikao na Vas i vredao, zatvarao Vas u sobu i nije vam dao da izadete, uskraćivao novac, lekove, vodu ili hranu, itd.)?

Da   Ne

35. Ako ste bili izloženi fizičkom i/ili psihološkom nasilju tokom vanredne situacije, ko je to radio?

- suprug
- sin
- čerka

- unuci
- rođaci
- staratelj/ka
- komšije

V Svakodnevne aktivnosti, navike, potrebe

36. Na koje tri svakodnevne aktivnosti trošite najviše vremena i energije?

- kućni poslovi (kuvanje, spremanje, pranje, peglanje)
- čuvam unuke (time pomažem deci)
- negujem i brinem o bolesnim roditeljima, suprugu ili drugim srodnicima
- dodatno radim da popunim svoj i/ili budžet svog domaćinstva
- društvene aktivnosti (humanitarni rad, udruženje žena i/ili penzionera, aktivna sam u crkvi i sl.)
- gledam TV, slušam radio, čitam
- šetnja i laka rekreatacija

37. Koje dve aktivnosti najčešće upražnjavate za lično zadovoljstvo i opuštanje?

- Nemam vremena za lična zadovoljstva.
- Šetnje
- Posete rodbini i prijateljima
- Odlazak u bioskop ili pozorište
- Čitanje knjiga i/ili novina
- Gledanje TV programa
- Ručni rad
- Rad u bašti i/ili gajenje cveća
- Druženje sa prijateljicama

38. S kim provodite najveći deo svog slobodnog vremena?

- Uglavnom sam sama.
- Sa suprugom
- Sa decom
- Sa unucima
- Sa prijateljicama i prijateljima
- Sa komšijama
- Sa rođacima

39. Da li upražnjavate neki oblik rekreatije ili sporta?   D a

Ne

40. Da li ste poslednjih šest meseci bili na nekom predavanju, išli na neki kurs ili negde gde ste naučili nešto novo?   Da   Ne

41. Da li biste voleli da odete na neko predavanje, kurs ili obuku gde

biste čuli i naučili nešto novo? Da Ne

42. Najviše strahujem od: (mogućnost više odgovora)

- povrede ili bolesti i nemogućnosti lečenja
- napuštenosti (da nema ko da mi pomogne kada mi je potrebno)
- gladi
- usamljenosti (da budem dugo sama, bez društva)
- daljeg pada mog životnog standarda
- daljeg siromašenja moje porodice (dece i unuka)

43. Koje od ovih reči najbolje opisuju Vaše sadašnje stanje i raspoloženje (više odgovora):

- Zadovoljstvo
- Optimizam
- Ravnodušnost
- Razočaranost
- Strah od neizvesnosti
- Nemoć
- Ogorčenje i bes

VI Ljudska (ženska) prava (i diskriminacija)

44. Da li starije žene mogu da ostvaruju svoja ljudska prava?

- Da
- Ne
- Ne umem da procenim.
- Ne razumem pitanje.

45. Koja prava su starijim ženama najugroženija? (mogućnost više odgovora)

- da same odlučuju o sebi
- da idu kuda hoće kada to požele
- da ih niko ne plaši, maltretira ili napada
- da se na vreme i kvalitetno leče
- da dobiju pomoć od socijalnog
- da uče nešto novo ako žele (npr. jezike, rad na računaru)
- da kažu šta misle kada to žele
- da žive u miru, da imaju za osnovno i da budu poštovane kao i drugi
- da imaju vremena za sebe
- da mogu da rade u struci ako to žele i mogu
- da mogu da žive same, bez muža, dece, unuka ili rođaka

46. Šta je za vas ravnopravnost? (tabela i skala od 1 do 4, sa odgovorima: 1 – uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem)

- da mogu sama da odlučim o onome što me se tiče

- da se moj rad, znanje i iskustvo jednako ceni kao i ono drugih osoba
- da se moje mišljenje ne odbacuje samo zato što sam starija osoba i/ili žena
- da mogu da idem kuda poželim bez komentara da to „nije za starije osobe i/ili žene“
- da radim koliko mogu ili mi prija, a da ne bude da time „otimam posao mladima“
- da mogu da imam vremena za sebe i da se nikome ne pravdam zbog toga
- da se u medijima sa jednakim uvažavanjem govori o starijim ženama i muškarcima
- da starije žene i muškarci mogu javno da govore, bez komentara da je „njihovo prošlo“

47. Smatram da naše društvo: (tabela i skala od 1 do 4, sa odgovorima: 1 – uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – slažem se, 4 – u potpunosti se slažem)

- dovoljno brige vodi o starijima
- pravima starijih osoba posvećuje dovoljno pažnje
- starijim ženama posvećuje jednaku pažnju kao i starijim muškarcima
- nad starijima ne vrši diskriminaciju
- izdvaja dovoljno sredstava za potrebe starijih osoba
- ima dovoljno kvalitetnih usluga za starije osobe
- starijim ženama i muškarcima daje jednak pristup uslugama institucija namenjenih starijima
- omogućava da starije žene uživaju jednakna prava kao i drugi građani
- poštuje i uvažava starije osobe
- omogućava da starije osobe žive dostojanstveno
- ceni mišljenje starijih osoba jednakako kao i mlađih
- starijim ženama ostavlja jednak slobodnog vremena kao i starijim muškarcima
- omogućava starijim osobama da uživaju jednakna prava kao i deca, mladi, izbeglice, nacionalne manjine.
- ceni mišljenje starijih žena jednakako kao i mišljenje starijih muškaraca

48. Kako da država popravi položaj starijih žena? (mogućnost tri odgovora)

- više socijalnih davanja (novčane i materijalne pomoći)
- bolja zdravstvena zaštita
- izgraditi rampe i prilaze na javnim mestima, niže cene javnog prevoza, itd.
- izdvojiti više novca iz državnog budžeta za starije osobe

- više javnih manifestacija posvećenih starijima
- niže cene ulaznica za kulturne i druge događaje
- da izgradi bolju mrežu organizacija i klubova za starije osobe

49. Da li Vas, kao stariju ženu, drugi uvažavaju i ravnopravno tretiraju? Da Ne

50. Ako NE, ko i gde Vas najčešće ne uvažava? (mogućnost dva odgovora)

- porodica (moram da „služim” muža, decu i unuke, niko me ništa ne pita, itd.)
- na šalterima: zaposleni kod lekara, u socijalnom, bolnici, penzijskom fondu, policiji, itd.
- ljudi na ulici ili pijaci, u parku, na šetalištu, itd.
- zaposleni ili ljudi u prodavnici, banci, pošti, autobusu, pozorištu, itd.
- svuda se koristi pogrdan jezik kada je reč o starijim ženama (da su „babe”, da treba da čute i ne smetaju, da ostanu kod kuće, da je njihovo vreme prošlo, itd.)
- na televiziji, radiju, internetu (uvek su samo slike mlađih žena i muškaraca, nas stave samo na reklame za lekove, da čuvamo unuke, kuvamo ili da smo bolesne, itd.)

51. Čime ste zadovoljni u odnosu Vaše dece / drugih mlađih članova porodice prema Vama?

52. Čime niste zadovoljni u odnosu Vaše dece / mlađih članova porodice prema Vama?

53. Da li ste možda posle 65. godine ostali bez novca, kuće, stana, zemlje, itd. na neki od sledećih načina: (mogućnost više odgovora)

krađom

- ubedivanjem da se odreknete novca ili svojine
- na prevaru
- pretnjom nasiljem ili vršenjem nasilja nad Vama
- oduzimanjem poslovne sposobnosti / stavljanjem pod starateljstvo
- nije mi se desilo

54. Da li Vam je posle 65. godine neko uradio sledeće: (mogućnost više odgovora)

- pretio, vredao i zanemarivao Vas
- fizički Vas povredio (udario, šutnuo, gurnuo, pa ste se udarili, itd.)
- rugao Vam se zbog Vaših godina
- ništa slično se nije desilo

55. Da li se osećate izolovano, odvojeno od drugih ljudi?

- Da, u velikoj meri.
- Da, osećam se prilično usamljeno.

- Nemam taj osećaj.
- Imam previše obaveza i ne mislim o tome.

56. Smatram da me drugi kao stariju ženu:

- izuzetno poštuju
- većinom poštuju
- u manjoj meri poštuju
- uglavnom ne poštuju
- uopšte ne poštuju

57. Šta mislite da Vam je danas, kao starijoj ženi, onemogućeno ili uskraćeno?

58. Opišite nam neku situaciju kada ste se loše osećali jer je neko prema Vama ružno postupao i/ili diskriminisao zato što ste starija žena:

VII Potencijali starijih žena

59. Šta smatrate svojim najvećim životnim uspehom? Šta je najvažnije što ste postigli?

60. Šta smatrate svojim najvećim potencijalom (znanjem, veštinom, sposobnošću, mogućnošću) u ovim godinama i zašto?

61. Smatram da se moje mogućnosti, potencijali i sposobnosti u ovim godinama:

- ne koriste uopšte (osećam se beskorisno i odbačeno)
- jedva koriste (smatram da bih mogla mnogo više da pružim ili uradim)
- koriste taman koliko mi odgovara (zadovoljna sam svojim aktivnostima i životom)
- koriste više nego što mi prija (stalno osećam pritisak da još nešto moram da uradim ili pružim)
- prekomerno koriste (osećam se umorno i iskorišćeno)

62. Kao starija žena smatram da: (tabela i skala od 1 do 4, sa odgovorima: 1 – uopšte se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 –slažem se, 4 – u potpunosti se slažem)

- sam dužna da pomažem deci i unucima
- imam pravo da se bavim svojom profesijom dokle god mogu ili mi prija
- moje mesto je sada uz porodicu (muža, decu ili unuke)
- nemam više šta da pružim ovom društvu
- potrebno je da nastavim da saznajem i učim nove stvari
- završila sam svoj radni vek, treba mlade pustiti da rade
- imam puno znanja, veština i iskustava koja mogu preneti na druge
- treba da imam dovoljno vremena za sebe i da ga provodim kako želim
- posle odlaska u penziju ne treba više da radim ništa osim po kući
- imam pravo da sama odlučujem o tome čime će se baviti i koliko će

se tome posvetiti

- ako želim, treba da imam pristup tržištu rada kao i mlađe osobe, u skladu sa zakonom

63. Zašto se prema starijim ženama drugačije postupa? (mogućnost dva odgovora)

- zbog njihovih godina (nisu više mlade)
- zato što su žene (a ne muškarci)
- zato što su „odslužile svoje“ (nemaju više šta da ponude društvu)
- zato što se još uvek nisu izborile za ravnopravnost (drugi su važniji: muž, deca, unuci, itd.)
- Mislim da starije žene kod nas uživaju puno poštovanje i da se prema njima jednako postupa kao i prema mlađim ženama i muškarcima.

64. Koje su Vam još uvek neostvarene želje, bilo koje?

65. Šta mislite, zašto niste uspeli da ih ostvarite?

Prilog 5. Skica za intervju sa starijim osobama prema Knežić (2011)
Skica za intervju¹⁰⁹

Kad i gde je rođen/a;
Obrazovanje/zanimanje;
Detinjstvo;
Mladost;
Porodica;
Radni vek;
Penzionisanje (kako prihvata, kako vidi sebe u starosti, kako ga vide drugi);
Zdravlje;
Materijalno stanje/Zadovoljstvo životom (šta ga raduje, a šta rastužuje, šta mu smeta, čega se najviše odriče i šta mu/joj najteže pada);
Odnosi sa decom, ako ih ima, da li je zlostavljan u okolini i/ili porodicu;
Odnosi sa sredinom, da li ih sredina izbegava, šta društvo treba da uradi;
Kako provodi dane, šta radi, s kim se najviše druži?
Od čega strahuje (bolesti, nemoći, usamljenosti, smrti...)?
Šta bi menjao u životu da može ponovo da se rodi?
Šta je najvažnije u životu, šta je smisao života?
Šta raditi da bi se dočekala aktivna i duboka starost?

---

¹⁰⁹ Intervju za životne priče strukturiran je u glavnim etapama života, pitanja su okvirna, redosled nije strog, pitanja s potpitanjima postavljaju se, po proceni ispitiča, u zavisnosti od ispitanika.

SUMMARY

Margareta Bašaragin (Ed.)
AGE AND GENDER IN TIME AND SPACE:
What can/can't older women do in Serbia today?

The aim of the research was to collect and analyze the attitude of society towards older women, which includes various types of discrimination to which they are exposed in everyday life. The hypothesis is that discrimination is a general phenomenon for various groups of older women, a feature of patriarchy in Serbia and wider afield, in both present and past. The results of the research team are compiled in a book dedicated to Slobodanka Markov, a professor of sociology and the initiator of the topic of gender and the elderly in women's studies, whose work is presented in a text by Svenka Savić. The following contributions are the original texts: 1. Beauvoir, *The Second Sex*¹¹⁰ and *The Coming of Age*¹¹¹ (by Eva D. Bahovec); 2. Language and Age in Interaction (by Svenka Savić); 3. "Don't Worry, Age is just a Number" – Ageism and Sexism in Media Discourse: TV Commercials and Anti-aging Ads (by Margareta Bašaragin); 4. Representations of Older Women in Visual Art (by Sanja Kojić Mladenov); 5. Solidarity in the Time of Corona (by Staša Zajović); 6. What can/can't women aged 65+ do in Serbia today?: a questionnaire-based research (by Tatjana Radojević).

There are three basic perspectives on old age and aging that are used in the papers: 1. What do the women of that age say about it themselves?; 2. What exists about them in various forms of the spiritual sphere in comparison with what is said and written about them by authors in social scientific disciplines such as philosophy, linguistics, and journalism?; 3. What does the global cultural and visual art heritage have to offer in order to show the data on the hidden and untapped potentials that age and aging can offer?

In her text *My Grandmother*, Margareta Bašaragin connects two chronologically different times and spaces (the prison in Auschwitz in the World War II and a nursing home during the COVID-19 pandemic in Serbia today) on the example of her grandmother's life as an individual example of a general phenomenon.

¹¹⁰ French Le Deuxième Sexe (1949).

¹¹¹ French La Vieillesse (1970).

The chapter *Annotated Literature on Age and the Elderly* contains short critical reviews of papers that can not only serve as a starting point for generating future research on gender and age/aging but also as an important source of information and a lesson for professionals and general public in Serbia and the region, covering hitherto insufficiently researched gender-age topics. In addition, there is a Glossary, which comprises a list of the terms used in the book, which makes it easier to understand the different theoretical determinations of the authors. The book is illustrated with works by the painter Jelena Bulajić – artistic photographs of older women.

The book was edited by Margareta Bašaragin, with the intention for it to become a compulsory reading for an interdisciplinary course in an alternative academic program of women's studies, as an important segment of feminist education in our country today.

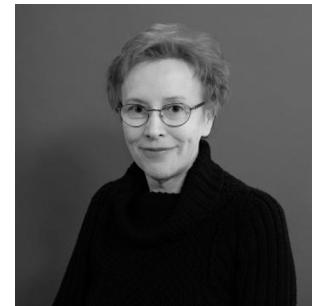
Preveo Tomislav Bukatarević

BIOGRAFIJE AUTORKI

Eva D. Bahovec

eva.dolarbahovec@ff.uni-lj.si

Redovna profesororka savremene filozofije i ženskih studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani. Diplomirala je 1974. na Filozofskom fakultetu, magistrirala 1980. na Medicinskom fakultetu i doktorirala 1994. na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta u Ljubljani. Autorka je više monografija i brojnih naučnih rasprava, urednica Revije za ženske studije i feminističku teoriju *Delta*, koja je 1997. dobila nagradu Zlata ptica (1995–2007). Počasna je predsednica feminističkog festivala Mesto žensk (2017–2021), koja je 2019. nagrađena (Evropska kulturna foncadija Princess Marhriet). Urednica slovenačkog izdanja *Dru-gog pola* Simone de Beauvoir (2013). Redovna saradnica CRS, ACIMSI, UNS.

Margareta Bašaragin

margareta.basaragain@gmail.com

Osnovne i masterske studije završila na Odseku za nemački jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Doktorirala 2017. u Centru za rodne studije ACIMSI UNS. Doktorska disertacija: *Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini* (Novi Sad: Fondacija Bogumil Hrabak i VANU, 2019). Usavršavala se (u okviru EM Sigma Agile projekta školske 2015/16) u Centru za transdisciplinarne studije roda na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu, Nemačka. Poverenica je ogranka novosadskog Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ u Subotici od 2020. godine.

Sanja Kojić Mladenov

sanja.kojic@msuv.org

Sanja Kojić Mladenov diplomirala je istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta, master i doktorske rodne studije na ACIMSI Centru za rodne studije, UNS. Doktorska disertacija: *Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka* (Beograd: ProArtOrg, 2020). Viša kustoskinja u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine. Dobitnica međunarodnih i domaćih nagrada i priznanja za svoj rad. Autorka je i selektorka mnogih internacionalnih izložbi i projekata u zemlji i inostranstvu.

Tatjana Radojević

tatjana.radojevic@gmail.com

Diplomirala na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, završila master rodne studije na ACIMSI Centru za rodne studije, UNS. Tema master rada: *Analiza potrošnje domaćinstava starijih žena u Novom Sadu*. Završila je dvogodišnji obrazovni program Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (projekat Kardnom budžetiranju).

Svenka Savić

svenka@sbb.rs

Profesorka emerita Univerziteta u Novom Sadu (od 2010). Diplomirala 1964. i magistrala 1969. na Filozofskom fakultetu (Odsek za južnoslovenske jezike) UNS, doktorirala 1977. na Filozofskom fakultetu (Odeljenje za psihologiju) Beogradskog univerziteta. Redovna profesorka Univerziteta u Novom Sadu u užoj naučnoj oblasti Psiholingvistika od 1988. Uvela nove interdisciplinarnе predmete (Analiza diskursa, Psiholingvistika, Rod i jezik, Feministička teologija, Romologija i dr.). Školsku 1979/80. provela je na Odseku za psihologiju Univerziteta u Kaliforniji, Berkli (kod profesora Dana Slobina) na osnovu Fulbrajtove stipendije. Rukovodila je dugogodišnjim projektom „Psiholingvistička istraživanja“ na Filozofskom fakultetu UNS na kojem je formiran Novosadski korpus razgovornog (srpskog) jezika. Koordinatorka Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (od 1998). Dobitnica brojnih nagrada i priznanja.

Staša Zajović

zeneucrnombegrad@gmail.com

Diplomirala na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu iz romanske grupe jezika 1977. godine. Jedna od osnivačica feminističko-pacifističke grupe Žene u crnom (ŽUC, 1991). Organizatorka i učesnica brojnih antimilitarističkih, mirovnih, feminističkih manifestacija, kampanja, mreža, koalicija, konferencija, skupova, seminara. Pokretačica i koordinatorka edukativnih programa usmerenih na mir, pomirenje, solidarnost, feministički pristup pravdi. Autorka knjiga, eseja, članaka u domaćim i međunarodnim medijima, časopisima i publikacijama. Dobitnica je više nagrada i priznanja za svoj antiratni i mirovni angažman.

